

Som kongerne bød

Fra trelleborge til enevælde

Som kongerne bød

Som kongerne bød

Fra trelleborge til enevælde

Festskrift til
Hendes Majestæt Dronning Margrethe II
i anledning af tresårsdagen 16. april 2000

Redigeret af
David Favrholt, Pia Grüner
og Flemming Lundgreen-Nielsen

Det kongelige Danske Videnskabernes Selskab
Kommissionær: C. A. Reitzels Forlag
København 2000

Som kongerne bød

Fra trelleborge til enevælde

© Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab

ISBN: 87-7876-178-6

Omslagsdesign og grafisk tilrettelægning: Torben Seifert

Bogen er sat med Rotis
og trykt hos Special-Trykkeriet Viborg a-s

Printet in Denmark
Copenhagen 2000

Redaktionen har søgt at finde frem til alle rettighedsindehavere i forbindelse med brug af billeder. Skulle enkelte mangle, vil der ved henvendelse til Selskabet blive betalt, som om aftale var indgået.

Illustrationen på forsiden er taget fra det kobberstukne titelblad til en udgave af Jyske Lov fra 1642 og forestiller Christian IV, som præsiderer i kongens retterting (se nærmere herom s. 134 ff.).
Det Kongelige Bibliotek.

Indhold

	Forord	7
<i>Olaf Olsen</i>	• De GÅDEFULDE vikingeborge	9
<i>C. J. Becker</i>	• Det danske MØNTSTED i Odense i det 11. århundrede	22
<i>P. J. Riis</i>	• Hvor blev ERIK EJEGOD begravet?	36
<i>Else Kai Sass</i>	• På sporet efter ALBRECHT DÜRERS forsvundne portræt af Christiern II	47
<i>Knud J. V. Jespersen</i>	• HERREMAND I KONGEKLÆDER. Christian IV, rigsrådet og adelen	66
<i>Troels Dahlerup</i>	• CHRISTIAN IV'S UDENRIGSPOLITIK. Set i lyset af de første oldenborgeres dynastipolitik	84
<i>Flemming Lundgreen-Nielsen</i>	• CLAUS CHRISTOFFERSEN LYSCHANDER, Christian IV's poetiske rapporter	104
<i>Holger Rasmussen</i>	• CHRISTIAN IV'S syn	121
<i>Ditlev Tamm</i>	• KONGEN som dommer	134
<i>Svend Ellehøj</i>	• FORFATNINGSSPØRGSMÅLET i Danmark fra oktober 1660 til januar 1661	151
<i>Bernhard Gomard</i>	• KONTRAKTSFRIHEDEN og Danske Lov af 1683	163
<i>H. C. Ørsted</i>	• KONG CHRISTIAN den Ottende	178
<i>Ole Feldbæk</i>	• DE NORDISKE LANDES historiske rolle i Europa	196

<i>Noter</i>	206
<i>Navneregister</i>	212
<i>Bidragyderne</i>	216

Forord

På Hendes Majestæt Dronning Margrethe II's tresårs fødselsdag har Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab ønsket at fejre sin kære og ærede protektor med et festskrift.

Medens Selskabet til tidligere festskrifter har bedt medlemmer om at behandle emner, der lå dem særligt på hjerte, er vi denne gang gået tilbage i tiden, og blandt de mange fængslende meddelelser, der er blevet givet ved Selskabets medlemsmøder i de forløbne tres år, har vi udvalgt elleve, som behandler kongemagtens funktion og betydning i Danmarkshistorien fra og med oldtidens vikingeborge. Da tyngdepunktet på grund af medlemmernes forskningsfelter har ligget i de ældre perioder, afrundes udvalget med H. C. Ørsteds mindetale over Kong Christian VIII, der falder sammen med enevældens formelle ophævelse, og med en epilog, som fører helt op til nutidens europæiske historie.

Nogle af meddelelserne har været trykt i andre sammenhænge, undertiden på fremmede sprog, medens andre er overtaget fra foredragsholdernes notater eller manuskripter.

Bogen er udtryk for Videnskabernes Selskabs hjerteligste lykønskninger på Hendes Majestæts runde fødselsdag i taknemmelighed for vor protektors oprigtige og varige interesse for Selskabets arbejde.

*Birger Munk Olsen
Selskabets præsident*

Som kongerne bød

DE GÅDEFULDE Vikingeborge

Af Olaf Olsen

De store geometriske ringborge – Trelleborg ved Slagelse, Aggersborg ved Limfjorden, Fyrkat ved Hobro og en borg, der engang har ligget på Nonnebakken i det centrale Odense – er vel nok de mærkeligste fortidsminder, der er bevaret på dansk grund. De er i hvert fald de mest danske. Trods flittig eftersøgning er der endnu ikke fundet tilsvarende anlæg uden for Danmark, og der er ikke umiddelbart noget, der tyder på, at det vil ske. Vi må tro, at vi står over for en borgtype, der har fundet sit højeste udviklingstrin i Danmark og i denne skikkelse kun har været anlagt her.

Jeg kalder disse borge for geometriske, fordi de er udstukket i terrænet efter geometriske principper og med en mageløs præcision, der forudsætter en betydelig matematisk indsigt hos deres bygmestre. Mest påfaldende er det, at den ringvold, der omslutter borgpladserne, danner en helt præcis cirkel, på Fyrkat og Nonnebakken med en indvendig diameter på 120 meter, på Trelleborg 137 og på Aggersborg hele 240 meter, målt ved ringvoldens indre fod. Der er således tale om meget store anlæg, hvad der har gjort det ekstra vanskeligt, men altså ikke umuligt, at leve op til kravet om fuldstændig præcision. Hvor terrænet gør det hensigtsmæssigt, følges ringvolden på ydersiden af en voldgrav, og på Trelleborg har der desuden været en forborg, skærmet af en mindre vold og grav, der over en lang strækning følger et cirkelslag, som med samme store nøjagtighed er udmålt fra ringvoldens centrum.

Som kongerne bød

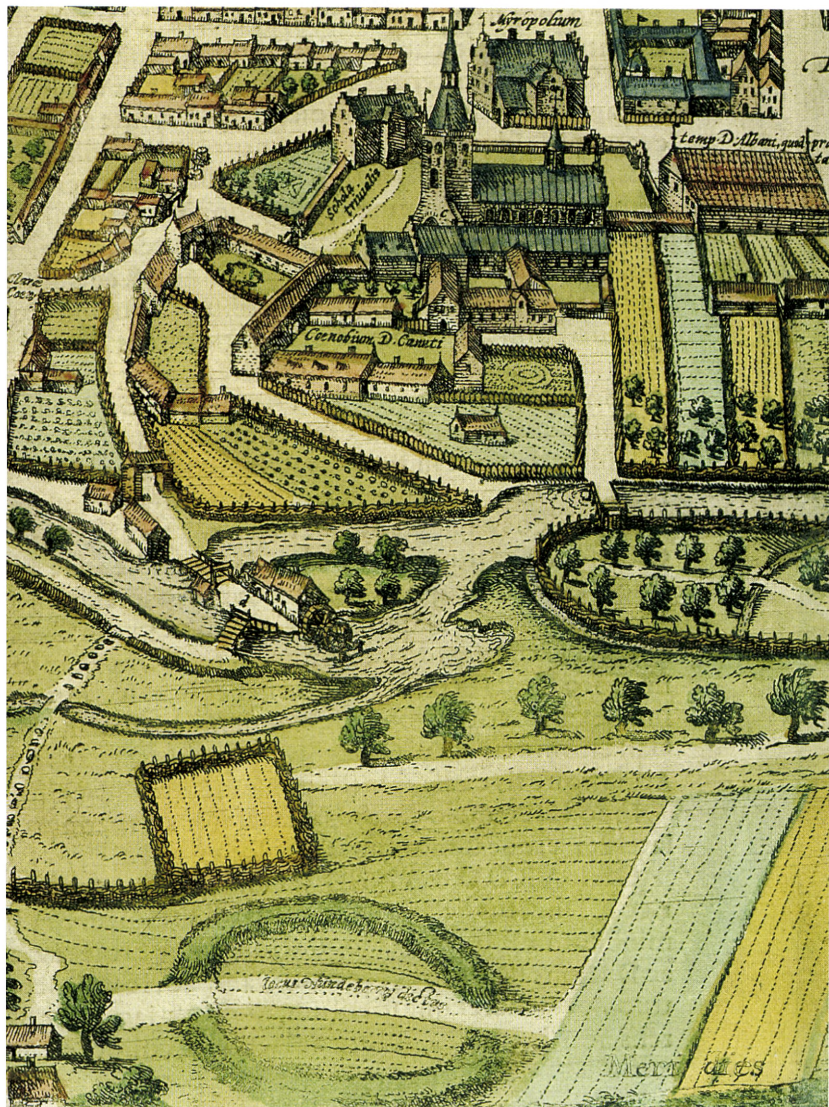
*Trelleborg set fra øst.
Nationalmuseet.*

Geometrien indskrænker sig ikke til voldsystemets cirkler. Ringvolden var mod de fire verdenshjørner gennembrudt af porttunneler, hvorfra der udgik snorlige gader tværs over borgpladsen, en mellem nord- og sydporten, den anden mellem øst- og vestporten. Vejene krydsede hinanden i borgens centrum og delte borgen i fire lige store dele. I hver af disse fjerdedele har der ligget en karré, dannet af fire ens huse omkring en kvadratisk gård. Disse huse, der også var udmålt med stor præcision, var hen ved 30 meter lange og havde som tidens andre storhuse krumme langvægge. Der var således i alt 16 store huse i hver borg, dog 48 i det vældige Aggersborg, hvor der var plads til tre karreer i hver fjerdedel af borgpladsen. På Trelleborg var der ydermere 15 store huse i forborgen; de var ikke anbragt i karreer, men lå ved siden af hinanden med akser, der peger direkte mod borgens centrum.

Alt dette véd vi fra arkæologiske udgravninger. Borgene selv er der næsten intet levnet af. Mest er der på Trelleborg, hvis store jordvolde endnu stort set var intakte, da arkæologen Poul Nørlund i 1930'erne og 40'erne foretog en fuldstændig udgravning af voldstedet og som den første erkendte det, som herefter kaldtes Trelleborg-systemet, der tegnede sig som et gigantisk mønster i terrænet, dannet af tusinder af stolpehuller fra borgens for længst forsvundne træbyggede huse, fra borgpladsens træbrolagte gader og fra jordvoldenes beklædning med tømmer. Disse stolpehuller blev efter udgravningen markeret med udstøbte betonpæle, så de besøgende kan danne sig et indtryk af anlæggets monumentale karakter. Til yderligere forklaring af anlægget byggede en anden af Nationalmuseets medarbejdere, arkitekten C.G. Schultz, allerede i 1940'erne en rekonstruktion af et borghus foran indgangen til voldstedet, og der er for nogle år siden uden for borgen indrettet et museum, hvor fundene fra udgravningerne opbevares og forklares. Ingen kan i dag forlade Trelleborg uden at være blevet både imponeret og betaget af det storslåede borganlæg.

De tre andre anlæg af Trelleborg-typen blev alle undersøgt af C.G. Schultz. På det store Aggersborg, hvis ringvold kun anedes svagt i terrænet, udgravede han dele af volden og graven og næsten halvdelen af borgpladsen. På Fyrkat, hvor volden også næsten var udjævnet, nåede han før sin død i 1958 at udgrave ti af de 16 huse. Her blev ringvolden genskabt – eller skulle man sige markeret – ved hjælp af de nedskredne og udplojede jordmasser, og der blev som på Trelleborg støbt beton i stolpehullerne. En fjerdedel af borgpladsen blev dog efterladt urørt af hensyn til fremtidig forskning. Også Fyrkat, der ligger smukt i landskabet vest for Hobro, er blevet et yndet udflugtsmål. Fundene fra udgravningerne er udstillet på Sydhimmerlands Museum i Hobro, og foran borgen er der som på Trelleborg bygget en rekonstruktion af et af borgens 16 huse i fuld størrelse, denne gang

Borganlægget på Nonnebakken i Odense.
 Håndkoloreret eksemplar af stik offentliggjort 1593
 af Georg Braun og Franz Hogenberg.
 Det Kongelige Bibliotek.

af arkitekt Holger Schmidt, der i flere henseender har kunnet revidere opfattelsen af husets opbygning, baseret på den nye viden, som udgravningerne på Fyrkat og genudgravninger på Trelleborg har givet.

Vanskeligst var undersøgelserne af borganlægget på Nonnebakken i Odense, der med sin beliggenhed i et tæt bebygget område er totalt usynligt i dag. Her blev C.G. Schultz ledt på sporet af et prospekt af Odense by fra 1580'erne, der viser en stor ringvold midt i byen, og af ældre fund af smykker og mønter fra vikingetiden på området. Trods de ugunstige vilkår for undersøgelsen kunne det konstateres, at borgpladsen har haft nøjagtigt den samme diameter som Fyrkat, og at volden og voldgraven er udstukket med samme geometriske præcision. Slægtskabet med de øvrige trelleborge er uomtvisteligt. Men alle spor af bebyggelsen på borgpladsen er gået tabt, de sidste ved en ukontrolleret bortgravning af borgbankens top og resterne af ringvolden så sent som i 1911.

Det bør også fortælles, at man i byen Trelleborg i Skåne – navnet er jo bestikkende – for få år siden har lokaliseret og udgravet rester af en stor ringborg fra vikingetiden. Borgen, som man nu har rekonstrueret en del af, har haft nogenlunde samme størrelse som Fyrkat, og der har været fire porte i volden. Men ringvolden savner den perfekte cirkelform, som vi møder på trelleborgene vest for Øresund, og der har ikke været nogen karrébebyggelse på borgpladsen. Et Trelleborg i *vor* forstand er der altså ikke tale om, og

dette i øvrigt meget betydningsfulde fund på gammel dansk område vil derfor ikke få plads blandt de borge, som er emnet for dette bidrag.

Der er dog andre muligheder i Skåne, deriblandt en ringvold i Borgeby ved Lund, der synes at være af samme alder som vore trelleborge. Men her må vi afvente nye arkæologiske undersøgelser. Ringborge er nemlig i sig selv ikke en sjældenhed. Den runde form er yndet i oldtidens befæstningskunst, fordi den giver borgpladsen det største areal i forhold til voldens omkreds. Men de fleste runde borge er kun tilnærmelsesvis cirkulære. I anlæg fra vikingetiden har vi indtil videre kun mødt trelleborgenes præcise cirkelform ét andet sted i Nordeuropa, ved Hollands og Belgiens nordsøkyst, hvor den bedst undersøgte af rundborgene, Souburg på Walcheren ved Schelde-flodens munding, har haft fire porte og vejkryds i centrum, ganske som vore borge har det. Souburg er anlagt som værn mod vikingeovertagelse hen ved 100 år før Trelleborg blev bygget, og det kan meget vel være her, de danske borges bygmestre har hentet inspirationen til ringborgenes udformning. Men indvendigt har borgen i Souburg ikke haft de danske borges afklarede bebyggelsesmønstre. Karreerne med de store ens huse er øjensynligt en dansk videreudvikling af borgtypen, opfundet til brug i trelleborgene, og husene i de danske borge er også uden udenlandske forbilleder. Både i deres anlæg og udførelse er de helt klart et produkt af datidens danske byggeskik.

Opførelsen af de store borge har krævet en formidabel indsats af mennesker og materiale, og de må have gjort et voldsomt indtryk i deres samtid. Så meget mere påfaldende er det, at de er forsvundet uden at sætte sig de ringeste spor i den skriftlige overlevering. De er ikke nævnt med et ord i nogen skriftlig kilde fra vikingetiden, hverken i Danmark eller udlandet, og heller ikke de lidt yngre forfattere omtaler dem. I Adam af Bremens ganske omfattende beskrivelse af Danmark fra o. år 1070 vil man lede forgæves efter blot en antydning af, at der har været sådanne borge, og selv om de nok må siges at høre hjemme blandt danernes større bedrifter, kendes de hverken af Saxo eller af andre danske historikere fra 1100-årene.

Når vi skal forsøge at forklare meningen med disse borge, er vi derfor helt afhængige af den viden, vi kan få ved at studere borgene selv og tolke de arkæologiske observationer og fund, der er blevet gjort ved udgravningerne. Og det er heldigvis ikke så lidt, der kan fortælles på denne måde.

Allerførst bør der dog falde nogle ord om det, vi endnu ikke véd. Vi må erkende, at der foreligger den mulighed, at der har været flere borge af slagsen rundt om i Danmark.

Både Aggersborg og Fyrkat var jo næsten helt udpløjede, og havde det ikke været for det gamle prospekt af Odense by i fugleperspektiv, ville man formentlig aldrig have erkendt eksistensen af borgen på Nonnebakken, hvis navn alene henviser til et kloster, der senere blev bygget på stedet. Både i det opdyrkede land og i andre gamle danske byer kan der sagtens skjule sig flere trelleborge.

Men vi må selvsagt nøjes med at befatte os med den viden, vi har i dag. Og den viser under alle omstændigheder, at der fandtes borge af typen både i Jylland, på Fyn og i Sjælland, dvs. spredt over det meste af riget. Og da de fire borge i princippet er opbygget på samme vis og har så mange indbyrdes ligheder, tør vi drage den konklusion, at de alle er opført på nogenlunde samme tid, og at de har haft én og samme bygherre. Det kan under disse omstændigheder kun være én person: Danmarks konge.

Men hvilken konge? Tidsfæstelsen af borgene voldte i begyndelsen problemer. Den måtte ske ved hjælp af de fund af datérbare genstande, der blev gjort ved udgravningerne, og det var vanskeligt, også fordi der i de fleste borge havde været bebyggelse på stedet både før og efter borgens tid. De første forsigtige skøn på Trelleborg tilsagde en bred datering mellem årene 950 og 1050, med tyngdepunktet omkring år 1000 eller måske lidt før. Først for tyve år siden, i 1979, kunne man ved hjælp af den revolutionerende nye dendrokronologiske dateringsmetode angive et helt præcist årstal for opførelsen af en af borgene. Bevaret tømmer fra Trelleborg viste, at denne borg i sin helhed måtte være bygget i år 980 eller 981. I de øvrige borge er der ikke fundet tømmer, der tillader en så nøjagtig tidsfæstelse, men fundene her peger i samme retning, og ret mange års forskel kan der ikke være mellem borgene. Og så bør det tilføjes, at de alle synes at have haft en meget kort levetid. Det er nemlig påfaldende, at der ikke noget sted er spor af reparationer af husene, hvis jordgravede stolper var yderst sårbare over for råd. Både Trelleborg og Fyrkat synes at være gået til grunde ved brand, og i hvert fald på Trelleborg er dette næppe gået fredeligt til. Fællesgrave med granvoksne mænd på gravpladsen i forborgen taler for, at der har været kæmpet om borgen.

I 980 var Harald Blåtand Danmarks konge, og det er altså ham, vi må tillægge æren for borgenes opførelse, dog med et lille forbehold. Det danske kongedømme var ikke arveligt. Danmark var et valgrige, hvor det var folket, dvs. i realiteten stormændene, der ved kongens død udpegede den nye konge blandt kongeslægtens medlemmer. Det var derfor ikke ualmindeligt, at magtfulde konger sikrede arvefølgen ved at lade deres ældste søn kåre til deres medkonge. Harald kan derfor have delt kongeværdigheden med sin søn Svend

Tveskæg. Ved Danevirke har en kong Svend sat en runesten over en af sine hirdmænd, der havde fundet døden ved Hedeby. Denne kong Svend kan dårligt være andre end Svend Tveskæg. En anden runesten fra egnen er rejst af en kriger, der kalder sig Svends hirdmand, over en fælle, som var faldet ved belejringen af Hedeby. Krigen, der omtales her, var antagelig tilbageerobringen af Hedeby fra tyskerne i året 983, og hvis det er tilfældet, må Svend på dette tidspunkt have været sin fars medkonge. Han kan derfor også have haft en finger med i spillet og måske mere end det, da trelleborgene blev bygget.

Bortset fra det vældige Aggersborg, der ligger ved Limfjordens bred, er borgene anlagt lidt inde i landet, men dog ved sejlbare åer. Søvejen kunne man ikke undvære. Det var både den vigtigste trafikåre og den altdominerende transportvej i datidens Danmark, og det var frem for alt søen, vikingerne betjente sig af, når de drog i krig.

Borgenes fæstningsværker var stærke og velgennemtænkte. Her er ikke sparet på noget. Ringvolden var i det store og hele opbygget af stablede græstørv, skrællet af mange tønder land god madjord, og holdt på plads af en yderfront med både lodretstillede og skrå palisader af kraftigt egetømmer, der var forankret med bjælker, som rakte dybt ind i voldlivet. Dette har krævet kolossale mængder tømmer, og set udefra har volden fremtrådt som en kæmpemæssig trækasse.

Øverst må volden have været kronet af et kreneleret brystværn, som forsvarerne kunne dække sig bag. Hele ringvolden kunne forsvares under ét, fordi de fire porte ikke gennembrød den, men var anlagt som tunneler gennem volden. Portenes store antal og deres kompasrette placering mod de fire verdenshjørner virker umiddelbart uforståelig, fordi kun en eller højst to af de fire porte har haft vejforbindelse udefra, og i flere af borgene vender nogle af portene ud mod et ufarbart terræn. Men dette er i virkeligheden en raffineret forsvarteknisk detalje. Mellem vold og grav er der nemlig en afstand på op til en halv snes meter, og en fjende, der havde forceret graven og derefter forsøgte at bestige volden, ville kunne klemmes inde på den smalle jordstrimmel mellem vold og grav ved udfald fra de to nærmeste porte.

Ringvoldens omkreds var på Fyrkat godt 400 meter, på Aggersborg det dobbelte, og der skulle selvsagt mange mand på volden, når så store anlæg skulle forsvares effektivt mod en talstærk fjende. Men der var god plads til mandskabet i de mange store huse på borgpladsen, der fra første færd synes at have været indrettet til beboelse, også selv om det ser ud til, at en stor del af husene fortrinsvis blev anvendt til sekundære formål som værksteder og oplagsrum.

Borgenes beboere lærer vi at kende på gravpladserne. På Fyrkat var der omkring 30 grave, på Trelleborg var der begravet 157 mennesker, men heraf lå nogle i fællesgrave med faldne krigere, mens andre kan stamme fra den bebyggelse, der var på stedet før borgen. Fyrkats grave er derfor mere oplysende, hvad borgboerne angår, og vi kan her konstatere, at der findes både mænd, kvinder og børn, og at ligene på kristen vis ligger med hovedet i vest og fødderne i øst. Dog var der gravgaver i henved en trediedel af gravene; vi befinder os tydeligvis i overgangstiden mellem hedenskab og kristendom.

Fundene på borgpladserne var påfaldende få. Det kan til dels skyldes, at bosættelsen i borgene har været kortvarig, men en del af forklaringen er muligvis den, at der har hersket orden og disciplin derinde. Der er blevet fejret godt og grundigt i husene. Men sammenligner man fundgenstandene fra borgene med det materiale, der findes ved udgravninger i samtidige byer og landsbyer, er der iøjnefaldende forskelle. Som næsten altid er det keramik fra husholdningen, der er den største fundgruppe. Men medens der alle andre steder næsten udelukkende findes lerkarskår, er der i borgene et kraftigt indslag af skår fra kostbare gryder af klæbersten, der var importeret fra Norge, hvor karrene ligefrem blev skåret ud af årer i fjeldene. På Fyrkat blev der fundet i alt 304 lerkarskår, men også hele 172 skår af husholdningskar af klæbersten, og på Trelleborg var der skår fra mindst 45 klæberstensgryder. Til sammenligning blev der i den store udgravning ved foden af volden i vikingetidens Århus fundet 7100 lerkarskår, men kun 65 skår af klæbersten – altså mindre end et for hvert hundrede fund af lerkarskår. Heraf kan vi slutte, at borgenes beboere hørte til i samfundets top, hvor man dyrkede den finere madlavning og ikke affandt sig med, at middagsmaden brændte på i jammerlige lerpotter. I øvrigt blev der i et af husene på Fyrkat fundet en stor portion rug af høj kvalitet, som må være importeret langvejs fra, antagelig helt fra Ukraine.

Et andet usædvanligt træk er forekomsten af et meget stort antal små hvæssesten, ligelædes importstykker fra Norge. Af dem er der alene på Fyrkat fundet ikke mindre end 245. Også her kan vi sammenligne med den langt mere fundrige udgravning i Aarhus, hvor der ialt kun blev optaget 38 hvæssesten i lagene fra vikingetiden og den tidlige middelalder. En del af hvæssestenene på Fyrkat har sikkert været anvendt i de smedier, der er spor af i borgen, men jeg tror, at de fleste har tilhørt beboere i borgen, som har brugt dem til at holde deres våben blanke og skarpe.

At borgene var befolket med krigsfolk, behøver vi ikke at betvivle. Et almindeligt by- eller landsbysamfund ville ikke kunne indordne sig under anlæggenes snærende regulari-

tet. Men hvem var disse krigsfolk? Og hvad var de der for? Poul Nørlund, der udgravede Trelleborg, udkastede den tanke, at det kunne være krigerkongen Svend Tveskæg, der byggede borgene som samlings- og uddannelseslejre for de vikinger, der fra o. år 1000 i stort tal hærgede i England, og som gjorde Svend til engelsk konge i 1013, året før han døde. Han påpegede, at hvert af de store huse ville kunne rumme et langskibs besætning på måske 75 mand. Dette forslag har det fortrin, at det giver en forklaring på, hvorfor Aggersborg er så meget større end de øvrige trelleborge. Den mægtige borg, der mageligt kunne rumme besætningerne fra de tre andre borge, ligger jo ved Limfjorden, der var de danske vikingeflåders samlingssted og udfartsvej ved togter over Nordsøen. Over for dette er det blevet gjort gældende, at de genstandsfund, der er gjort i borgene, er helt uden engelske indslag og slet ikke afspejler de udbytterige togter i vest, hvad man ubetinget ville have ventet, hvis de var knyttet til erobringen af England. Og da borgene alle ligger ved vigtige færdselsstrøg i Danmark, har andre forskere fundet det mere nærliggende at rette blikket mod de hjemlige forhold og opfatte dem som tvangsborge, vendt mod den danske befolkning og anlagt af Harald Blåtand, der »vandt sig al Danmark og Norge og gjorde danerne kristne«, som det siges på den store Jellingesten. Både rigssamlingen og kristningen kunne fremkalde en stærk opposition inden for riget, og tilhængere af tvangsborgsteorien har hæftet sig ved, at alle fire borge ligger uden for Jellingekongernes sydjyske kerneområde, dvs. i landsdele, hvor Harald Blåtand i særlig grad kunne forvente at møde modstand.

Andre debattører har peget på, at borgene kunne være rejst som beskyttelse mod angreb udefra. Der var således god grund til at frygte de ottonske kejsere i Tyskland, der allerede havde lagt en stor del af Europa under sig, og som i 974, altså kun seks år før Trelleborgs opførelse, havde erobret Hedeby ved et regulært krigstog. Blandt rigets fjender kunne man også tælle vikinger fra Norge, der ikke undså sig for at foretage plyndringstogter i det danske kystland, således som det vides fra bloddryppende skildringer i samtidige skjaldedigte. Det store Aggersborg kunne da forklares som base for den danske konges hævðelse af herredømmet over Norge. Det er også foreslået, at borgene var prestigeprojekter, bygget af Harald Blåtand som regionale magtcentre og til fremstilling af håndværksprodukter til kongemagtens eget brug.

Når man skal tage stilling til disse forskellige teorier, bør man holde i erindring, at de ikke udelukker hinanden. Borgenes bygherre kan udmærket have haft flere formål i tankerne – ganske som kong Frederik III havde det, da han i 1660'erne byggede Kastellet i

København. Det skulle ikke blot forsvare byen mod svenskere og deslige, men havde også kanonstillinger, der var vendt mod byen for at medvirke til at holde københavnernes i undersåttelig ro.

Foruden de seriøse forklaringsforsøg findes der også mere vidtløftige bud på borgenes anvendelse, som her blot skal nævnes om ikke for fuldstændighedens, så dog for fornøjelsens skyld. Det er således bl.a. forsøgt at tilskrive den tyske kejser æren for borgene; de skulle være bygget efter en i øvrigt ukendt tysk erobring af Danmark. Andre har med henvisning til borghusenes krumme langvægge ment, at borgene måtte være skibsværfter, og at husenes tage i virkeligheden var skibe, der ved vintertid var lagt med bunden opad – dette selv om det ville være umuligt at lodse skibe gennem de smalle porttunneller. Det er også blevet hævdet, at borgene var gigantiske templer for guden Tor, og selv rumvæsener er blevet bragt i forslag som bygherrer. En bog, der udpeger trelleborgene som landingspladser for UFOer, siges endog at være solgt i et større antal eksemplarer end de seriøse faglige publikationer om borgene.

Det har således ikke skortet på forslag til forklaring af de gådefulde borge. De taler jo til fantasien og har fået mange til at gribe pennen. Og det er efterhånden mere end et halvt århundrede siden, at debatten omkring dem begyndte. Diskussionen har også kunnet udvikle sig, fordi der i løbet af disse halvtreds år er foretaget nye udgravninger på alle trelleborgene og vundet megen ny viden om vikingetiden ved andre udgravninger og undersøgelser.

For mig at se er der især to forhold, der gør det betimeligt at vende problemerne omkring borgenes formål endnu engang. Det ene er den præcise datering af Trelleborg, som vi nu råder over. 980 – eller rettere 980-81. Det var de årstal, som dendrokronologerne præsenterede, da det var lykkedes for dem at tidsfæste tømmer fra Trelleborgs voldgrave. Denne datering måtte umiddelbart gøre tanken om borgenes direkte tilknytning til Englandstogterne problematisk. Ganske vist var der netop i året 980 atter vikinger på krigsstien i England, der på dette tidspunkt havde haft fred for den slags overfald i adskillige årtier. Syv skibe overfaldt Southampton. Men det var efter alt at dømme et privat røvertogt, som den danske kongemagt ikke havde andel i. De store englandstogter, som Svend Tveskæg siden hen engagerede sig så stærkt i, kom først for alvor i gang i løbet af 990'erne.

I 980 havde den danske kongemagt andre og langt mere påtrængende anliggender at beskæftige sig med. Hovedproblemet var som så ofte før og siden vore naboer i syd. Ved

erobringen af Hedeby i 974 havde tyskerne ikke blot tilegnet sig en luns af Danmark, men også berøvet den danske konge de betydelige indtægter, som han havde af handelen der. Den første og vigtigste opgave måtte derfor være at vinde Hedeby tilbage og gøre det klart for tyskerne, at de for fremtiden skulle holde sig fra dansk jord. Dette er den sandsynligste baggrund for den militarisering af Danmark, som satte ind med voldsom styrke i og omkring året 980.

Ved undersøgelser i de sidste årtier er det nemlig blevet klart, at opførelsen af borgene langt fra var de eneste store militære anlægsarbejder, som blev iværksat af den danske konge netop på dette tidspunkt. Flere nye dendrokronologiske dateringer har forbavset os ved at levere det samme årstal som Trelleborg, således især den 800 meter lange vejbro over Ravning Enge, hvor en gren af hærvejen eller oksevejen passerer Vejle ådal. Denne bro er ligesom borgene imponerende og perfektionistisk ingeniørkunst. Trelleborg-året 980 genfindes også i resultaterne af dateringen af flere mindre bro- og vejanlæg andetsteds i Jylland. Disse arbejder blev selvsagt ikke foretaget for oksedrivernes, endsize lokalbefolkningens skyld, men har skullet tjene til at forbedre mobiliteten og forsyningsikkerheden for hærstyrkerne. Og muligvis skal vi endda føje et endnu større anlægsarbejde – det største af dem alle – til de kongelige bedrifter i eller omkring Trelleborg-året. En ny kulstof-14-datering af Kovirke, der er en 6,5 km lang forsvarsvold, som udbygger og forstærker Danevirkes østlige flanke syd for Hedeby, peger netop på en opførelse i årene omkring 980, og selv om dateringer af denne art ikke kan angive præcise årstal, virker tidsfæstelsen ikke på nogen måde urimelig. Med sit snorlige forløb, den palisadeklædte front og den foranliggende spidsgrav bærer Kovirke så at sige trelleborgenes ingeniørofficerers stempel.

Denne imponerende opmarch af samtidige eller næsten samtidige anlægsarbejder har ikke blot forudsat tilstedeværelsen af en usædvanlig stærk styrende hånd og en fast organisation, men må også have mobiliseret en stor del af den danske befolkning – ganske mange til selve det fysiske arbejde ved opførelsen af anlæggene og endnu flere til leverance og transport af tømmer og proviant. Helt frivilligt er det næppe sket alle vegne, og de fleste steder har man utvivlsomt ømmet sig slemt ved de store udskrivninger af mandskab og materiale til byggerierne. Derfor må allerede omfanget af de iværksatte og gennemførte arbejder bevirke, at der sættes spørgsmålstegn ved teorien om borgene som en tvangsforanstaltning, rettet mod det danske folk. Hvis kongen havde haft store dele af sit folk mod sig, ville han givetvis ikke kunne gennemføre det enorme byggeprogram. Snarere er der,

som i sin tid ved opførelsen af det store Danevirke, tale om en fælles indsats til afværgelse af en truende trusel udefra.

Det andet vigtige nybrud i Trelleborg-forskningen angår den særlige hustype, der med kun ubetydelige variationer er fælles for alle borgene, hvor de tilsammen findes i ikke mindre end 106 eksemplarer, hver og én opført med den geometriske perfektion, der kendetegner alle dele af borganlæggene. Som det var skikken i vikingetiden, var det aflange bygninger med let krummede langvægge og deraf følgende krum tagryg, men medens taget på de gængse storhuse i vikingetiden blev understøttet af to rækker stolper, der stod frit inde i bygningen, små to meter fra langvæggene, optages trelleborghusets midterste del af en stor hal, som trods sin betydelige længde (ca. 18 meter) er helt uden sådanne stolper. Til gengæld findes ved hver ende af hallen et tværskillerum, som der indgår svære tagbærende stolper i, og huset indeholder tre rum, nemlig foruden den store hal et mindre, men dog henved seks meter langt rum ved hver gavl.

Sådanne huse var aldrig set før. Man måtte derfor tro, at hustypen var skabt specielt til kaserneformål i borgene, og det var netop forekomsten af den store hal, der fik Poul Nørlund til at foreslå, at hvert hus havde rummet besætningen på et langskib. Men så kom overraskelsen, ikke fra borgene selv, men i forbindelse med en serie systematiske udgravninger af jyske landsbytomter. Her er der siden 1970'erne til arkæologernes forbløffelse dukket det ene trelleborghus op efter det andet. Det har vist sig, at beboelseshusene i store gårdanlæg fra vikingetidens senere del både i størrelse, udformning og indretning svarede nøje til husene i vikingeborgene. Også de var omkring 30 meter lange, de havde buede langvægge, den store stolpefrie midthal og den samme tredeling med et mindre rum ved hver gavl.

Hvad vi i mange år opfattede som særlige militære bygninger, var altså i virkeligheden blot gentagelser af stuehuset i storbondens gård. Vi må derfor tro, at husene i borgene hver for sig har været beregnet til at skulle modtage en bondehøvding og hans følge af væbnede mænd. Her kunne de i sandhed føle sig hjemme. Hver mand vidste, hvor han skulle hænge kappen og sætte sig til bords, og hvor han havde sit sovested.

Den nye viden om husene betyder, at vi må revidere forestillingerne om, at der var proppet hele skibsbesætninger ind i dem. Vi behøver derfor ikke at regne med, at der hørte en besætning på måske 1000 krigere eller mere til hver borg. Mindre kunne gøre det. Det er nok klogt at lade være med at sætte tal på. Men vi kan fastslå, at de, der var der, boede godt og standsmæssigt. De hørte helt åbenbart til samfundets øvre lag.

Men hvem var de? Kunne det være de store jorddrotter, rigets ledende mænd, som sluttede op om deres konge ved at rykke ind i hans borge, når der var ufred i landet? Måske. Men det er lidt svært at forestille sig, at disse mænd, der besad stor politisk magt, skulle være særlig ivrige for at gøre den slags vagttjeneste. Ét var at gå i leding mod en opdukkende fjende eller at tage del i vikingetogter i det fremmede for at vinde ry og bytte, et andet at ligge ørkesløst i borgeleje i længere tid. Se blot, hvordan det gik Knud den Helige 100 år senere. Da han kaldte til leding, men lod flåden vente for længe i Limfjorden, gjorde den oprør, og det kostede kongen livet.

Det forekommer derfor mere sandsynligt, at borgene blev indrettet med henblik på at blive bemanded af kongens egne ombudsmænd, vel oftest højættede mænd med en fortid i hirden, der bestyrede de store ejendomme rundt om i landet, som var henlagt til kongeembedet eller gik i arv i kongeslægten. Det var mægtige mænd, som hver for sig kunne mønstre et stort væbnet følge, og som stod i et særligt troskabsforhold til den regerende konge og utvivlsomt også havde særlige militære forpligtelser over for ham.

Dette er dog mestendels gætteri. Og gætteriet bliver ikke mindre, når man skal forsøge at forklare, hvorfor de store borge så hastigt gik til grunde. Men få år efter, at de var bygget, rejste Svend Tveskæg oprør mod sin far, og den gamle Harald Blåtand døde kort tid derefter i landflygtighed i Venden. Måske var det allerede under disse kampe, at Trelleborg og Fyrkat gik op i flammer. Vi véd det ikke, men ét står fast: Der blev aldrig gjort noget forsøg på at rejse borgene igen. De havde udspillet deres rolle – hvis de da overhovedet nogensinde nåede at gøre gavn efter deres hensigt.

De prægtige borge, der var så mageløst udtænkte, og som var bygget med stort talent og med en enorm indsats af mennesker og materiel, blev kun en parentes i Danmarkshistorien. Det er stadig gåderne, der dominerer, når vi beskæftiger os med dem, men opdagelsen og udforskningen af de fire trelleborge har dog ændret vor opfattelse af vikingetidens kongemagt fundamentalt og åbnet vore øjne for, at der lå andet og mere end udfoldelsen af rå kraft i vore forfædres bedrifter.

DET DANSKE Møntsted

I ODENSE I DET 11. ÅRHUNDREDE

Af Carl Johan Becker

Studier over møntproduktionen i Lund i perioden ca. 1040-ca. 1046 (Becker 1981) har givet nye resultater vedrørende serien af mønter fra vort vigtigste danske møntsted og har gjort det muligt at tilføje nogle oplysninger om en yderst dunkel periodes politiske historie. Nogle få mønter fra Lund er gennem stempelkoblinger blevet sat i forbindelse med det lille møntsted i Odense, og disse mønter har tjent til at udbygge de historiske enkeltheder. Selv om mønterne fra Odense er blevet beskrevet og ordnet af P. Hauberg i hans pionerarbejde om den tidlige møntproduktion i Danmark (Hauberg 1900), har det været fristende at underkaste dem et fornyet studium.

Lad mig begynde med Lund. Her nyordnede kong Hardeknud møntproduktionen i sine sene regeringsår og indførte omkring 1040 helt nye typer med et portræt og sit navn på adversen samt en fuldt læselig revers, begge i normal engelsk stil. Men man finder ikke noget særligt mønster; både adverserne og reverserne kopierer mange engelske mønter, ældre såvel som samtidige. Derudover er der nogle »uægte« stempler med navne på afdøde engelske konger eller fremmede møntsteder. Denne højst besynderlige vane er veldokumenteret gennem stempelkoblinger. Hardeknuds død i 1042 medfører ikke nogen forandring heri i de følgende to år eller så bortset fra, at navnet på den nye konge, Magnus, nu står på adverserne. Der laves stadig nogle »uægte« eksemplarer, f.eks. med navnet på den engelske konge Edvard Bekenderen. I løbet af de følgende to år eller deromkring erstattes navnet Magnus af helt ulæselige indskrifter, mens reverserne holder sig næsten uændret. Antallet af stempler og mønter er omtrent det samme som i den forudgående periode. Derefter bliver den netop omtalte serie afløst af mønter med helt nye adverser i »byzantinsk«

stil, dvs. Svend Estridsens typer. Der er mange stempelkoblinger, som viser, at disse tre grupper er kronologiske (Becker 1981, fig. 3-4). – Nedenfor skal der gives en historisk fortolkning af disse kendsgerninger.

Disse serier fra Lund er blevet omtalt, fordi nogle af de nylig vundne resultater er nødvendige, for at man kan forstå den samtidige møntproduktion i Odense. Lad os se på de

M.17	×MΛHVΣ RE+×	186,187,518
O-M1	+M'XHNVS RE+	501, 516
O-M2	≡MΛN/...../+	517
O-M3	+MAHNVS : AR'ALD RE+	511a
K.14	+CNVTN // REC	138,503
E.4	+EDPERD://RE:+	506
HL3	+NAR//ARALD+	511
HL4	+ARALD RE+ NAR	512, STANFOD
O-X1	+NI//IOXNST RE+	504
O-X2	+IΛVD+++ RE+	502
O-S.1	+SPEN ON OÐ	505,507,508
O-S.2	(SP)EIN ON OÐ	525
O-S.3	IVSPE'N ON OÐ	507
O-S.4	(IHP)IIIN ON OÐ	507,521,522
O-S.5	ΛLFN ONO·	523,524
O-S.8	+ΣPEN·//RE:+	518
O-S.8a	— —	514, 515
R-E		
O-S.9	SP EN	513, LUND

forskellige stempler, som med sikkerhed (eller sandsynligvis) kan sættes i forbindelse med dette møntsted. I fig. 1-2 gives der lister over de adverser og reverser, som indtil nu kendes. Alle stempler er forsynet med symboler efter det samme system, som blev brugt i analysen af mønterne fra Lund. I alle listerne betyder samme angivelser og tal, at der er identitet mellem stemplerne.

Adverserne og deres indskrifter

1. *Autentiske navne.* Med dette udtryk menes herskere, som faktisk havde kontrol med møntstedet i Odense, svarende til kongenavnene på samtidige engelske mønter. I Odense er der kun to, Magnus og Svend.

Magnus findes på tre stempler med titlen REX og må henvise til kong Magnus den Gode. Ét stempel, M. 17 (fig. 3 A-B), blev først brugt i Lund og så bragt til Odense, hvor det blev kombineret med en ny revers. De andre Magnus-møn-

Fig. 1. Advers-stempler brugt i Odense og deres kombinationer med reverser (= fig. 2).

1965, 99f.) og når til samme resultat som Hauberg. Der foreligger en anden mulighed, selv om den er blevet forkastet af Skaare: på de få mønter fra Odense kunne navnet være en blandt flere uægte indskrifter og efterligne navnet på den engelske kong Harold, ligesom lignende mønter blev slået i Lund (Becker 1981, gruppe HL). Så jeg foretrækker at opfatte NARALD-mønterne fra Odense som tvivlsomme og vender senere tilbage til problemet.

3. Der kendes to slags *uægte navne*. Den første er tilsyneladende autentisk, siden den indeholder to kongenavne. Men det er umuligt, at disse konger kan have slået mønter her. Knud nævnes på ét stempel (K. 14) (fig. 10), men det er et originaleksemplar fra Lund med en revers, som ikke kan være tidligere end 1040, og som efterligner Hardeknuds sidste type. Det andet stempel (E. 4) giver navnet på kong Edward, som ikke havde noget at gøre med Danmark (Hauberg 1900, pl. VIII. 3). Begge navnene blev også indsat på samtidige mønter i Lund. – Den anden gruppe med uægte adverser (O-X. 1-2) giver ingen mening, men er af en vis interesse, da der i begge tilfælde er tilføjet REX til det ulæselige navn (fig. 11-12).

Reverserne og deres indskrifter

Fig. 2 indeholder en liste over 22 forskellige stempler. De fleste af dem er læselige og opgiver navnet på både møntmester og møntsted. Man støder ofte på to møntmestre:

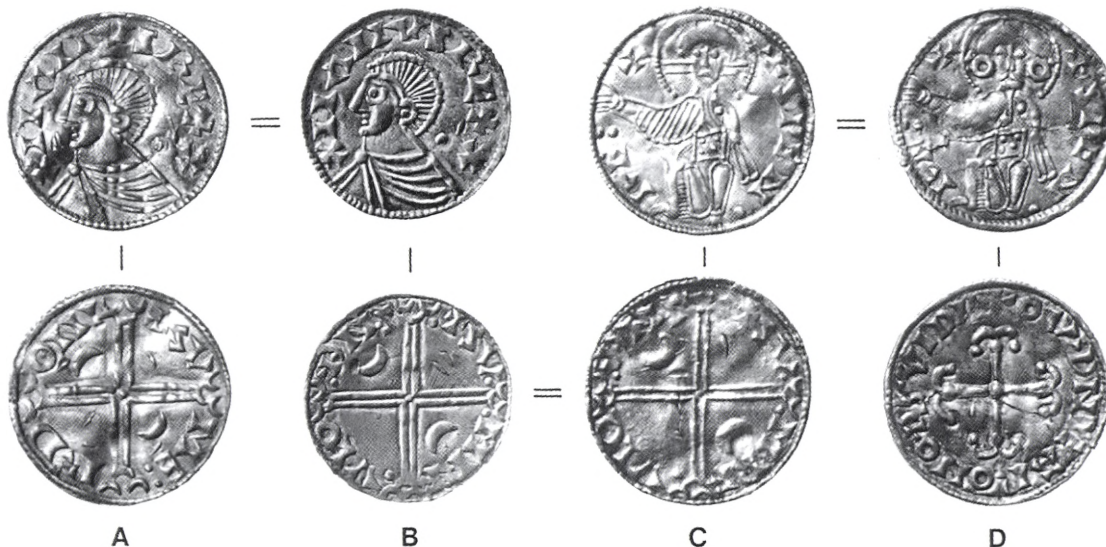

Fig. 3.
Del af stempelkæde I. A.
(Lund) M.17/186.
(KMMS, nr. BP 1038,
Espinge, Skåne). – B.
(Odense) M. 17/518.
(KMK). – C. (Odense)
O-S. 8/518. (KMMS). – D.
(Odense) O-S. 8a/514.
KMMS, Thomsen 9993).
Adversstempel = C,
opgraveret.

Alfnoth (med otte stempler) og Outhinkarl (med seks stempler). Begge navnene er velkendt fra Lund på Hardeknuds og Magnus' mønter, men de findes ikke længere her på det tidspunkt, da overgangen fra normale til ulæselige adverser finder sted, dvs. i begyndelsen af Magnus' anden periode. Derfor er den teori blevet fremsat, at de begge har forladt Lund på det tidspunkt og er blevet ansvarlige for produktionen på det nye møntsted i Odense (Becker 1981, 157). Denne teori bestyrkes af, at Alfnoths mønter fra begge møntsteder opviser et særligt træk, nemlig grupper af små prikker under hans navn (Lund nr. 3, Odense nr. 501 og 505).

Et tredje navn er læseligt, men tvivlsomt, nr. 518, SUM(E)RFUL (fig. 3B). Jeg har ikke fundet det på samtidige mønter eller andetsteds. Man kunne forklare det som et falsk navn, der efterligner møntmesteren Sumerled, som var virksom i Lund i mange år. Det var ham, der brugte stempel M.17, som blev bragt til Odense og anvendt der på ny. Men Sumerled forblev i Lund, hvor hans navn stadig kan mødes indtil Svend Estridsens serie. Stempel M.17 viser det samme særtræk, som Sumerled brugte i Lund, små halvmåner under hans navn.

Endnu et navn må omtales, men det er ikke med på listen. En af ARALD-mønterne (HL.4) kendes både med en Odense-revers (nr. 512) og med en tilsyneladende engelsk revers: GODRIC ON STANFOD (Stamford). Denne mønt (fig. 3a) er smukt lavet, og reversstemplet er blevet betragtet som engelsk og brugt på ny i Danmark (Skaare 1965, 101). Adversen viser et portræt af Edwards type A (stjerneformet/lille kors, 1044-46), men reversen kopierer Hardeknuds sidst prægede mønter (1040-42). Ved første øjekast synes indskriften at være engelsk, da Godric var en møntmester fra Stamford og virkede fra Æthelreds tid helt frem til Edwards første regeringsår. Men den måde, møntstedet er stavet på, savner indtil videre paralleller, så det er mere sandsynligt, at det drejer sig om en dygtigt udført dansk kopi, som kan sammenlignes med »Lincoln«-reverserne fra Lund (Becker 1981, nr. 7 og 134-136). Indtil nu ved man ikke besked om, at noget ægte engelsk stempel er blevet genbrugt i Danmark sent i 1040'erne.

Det må nævnes, at både fig. 1 og fig. 2 indeholder nogle ulæselige indskrifter. Kun de mønter er medtaget, hvor enten en del af indskriften eller den ene side af mønten kan henføres til Odense.

Fig. 2 har en søjle med bogstaver, der angiver reversstyperne. Der kendes kun fire forskellige mønstre, og tre af dem er de samme som dem, der er brugt i publikationen ved-

Fig. 3a.
»Harald«/Stamford. HL.
4/Stan. (Universitetets
Myntkabinett, Oslo).
(Efter Skaare 1965).

rørende mønterne fra Lund. *A* betyder »lille kors« (fig. 10), sandsynligvis en imitation af Edwards type *A*. *D* står for det gamle »lange kors« (fig. 12), der er en af Æthelreds typer. *L* er en efterligning af Harolds eller Hardeknuds »juvelkors« (fig. 9). Det er vigtigt at bemærke, at den eneste kendte *L*-revers fra Odense er blevet graveret på ny (her type *La*, fig. 8); dette stempel er reversen på den meget debatterede Magnus/(H)arald-mønt (O-M. 3). K. Skaares vigtige iagttagelse (Skaare 1965, 101) er korrekt.

Den fjerde reverstype fra Odense minder meget om Edwards »hammerkors« (fig. 7). Der bruges flere stempler, men kun i kombination med (alle) Svend-adverserne og med den underlige O-X. 1. Man kan vanskeligt tro på, at stemplerne fra Odense kopierer Edwards type, da den falder for sent (1059-62). Modellen må søges andetsteds.

På den anden side benyttes reverstypen med hammerkorset også andre steder end i Odense. Hauberg illustrerer en mønt med en advers fra Slagelse (Hauberg 1900, Svend nr. 48), og to andre stempler bærer indskriften LEFSI ON TOFT eller TOFTUM (Hauberg 1900, pl. VIII, 6-7), et meget lille møntsted, hvis geografiske placering endnu er ukendt. Man antager normalt, at det var et sted på Fyn, men det ligger sandsynligvis i Skåne, eftersom en af adverserne har stempelforbindelse med en mønt fra Lund, og møntmesteren Lefsi er virksom her i denne periode. Endelig bør nævnes en unik mønt fra det store møntfund fra Hågerup på Fyn (Galster 1944, 105, nr. 67). Adversen er af typen Hbg Svend 6, og reversen viser et hammerkors og indskriften +IN NOMINE TAI. Galster betragtede denne mønt som en hidtil ukendt type fra Odense, men stempelforbindelsen med adversen viser en tilknytning til Lund (Becker 1985, 178, stempelkæde III). Der består naturligvis også den mulighed, at adversen blev brugt her på ny. Hvis det er tilfældet, står vi over for problemet, hvor den blev lavet.

Stempelkombinationer og -kæder

Alle stempelkombinationerne vises på fig. 1-2. Nogle af de mere interessante bør omtales, da de er vigtige med henblik på at drage yderligere slutninger vedrørende møntproduktionen i Odense. Et antal uægte indskrifter bliver kombineret med almindelige Odense-stempler: 1). Adversen med »Edward« (E. 4) har en revers, der er lavet af Alfnoth i Odense. 2). De tre adverser med »Harald« kombineres med Odense-reverser lavet af Outhinkarl. 3). I den samme adwersgruppe (HL. 4) har én mønt en revers, som er en dansk imitation af et engelsk stempel (Godric on Stamford). 4). Begge de underlige adverser O-X. 1-2 angiver Alfnoth som møntmester i Odense. 5). Et antal ulæselige adverser og reverser registreres

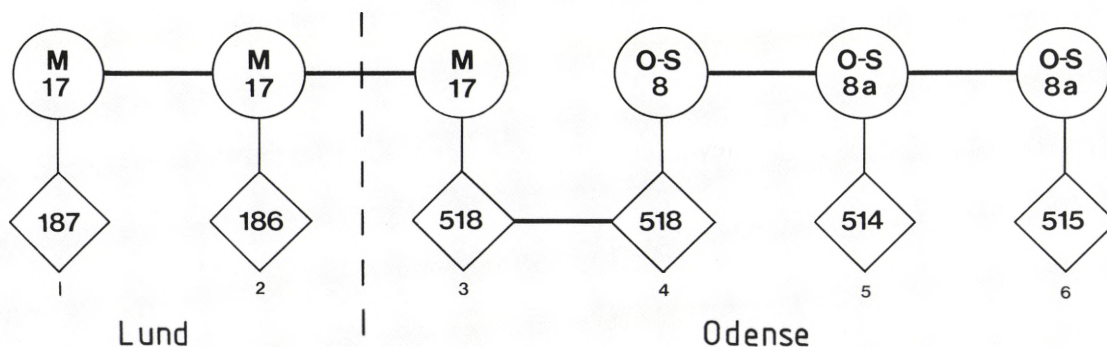

Fig. 4. Den fuldstændige stempelkæde I. De mønter, der ikke er illustreret i fig. 3, er: 1. M.17/187. (KMK 6620, Espinge, Skåne). – 6: O-S. 8a/515. (KMMS, nr. FP 226, Lyngby, Nordjylland).

her, fordi de er kombineret med rigtige stempler fra Odense. Et lignende mønster kendes fra alle samtidige provinsmøntsteder i Danmark og her normalt i meget større omfang, men dette mønster er meget sjældent i Lund i denne periode.

Af stempelkæder, som er lige så betydningsfulde, er der ret få. To ud af tre små stempelkæder indeholder stempler fra Lund, der er blevet brugt igen i Odense (fig. 3A, 10) (Becker 1981, 157). Den tredje, der har en Svend-advers fra Odense (O-S. 9), må være blevet bragt til Lund og derefter brugt her (fig. 14). Den stempelkæde, der begynder med adversen M. 17, giver endnu en oplysning, da det er den eneste, som kombinerer en Magnus-advers med en Svend-revers (fig. 3).

Dateringen af møntstedet i Odense

Denne afhandling behandler kun møntstedet i første halvdel af det 11. århundrede. Ifølge Hauberg var møntstedet allerede i brug i Knud den Stores regeringstid. Men den eneste mønt, der bærer hans navn, er fra Lund og slået efter hans død (K. 14); den dateres nu til perioden ca. 1040-ca. 1044. Hvis vi betragter de autentiske navne på adverserne, er der i Odense kun to danske konger, hvis regeringsperioder er velkendte, Magnus den Gode (1042-47) og Svend Estridsen (1047-ca. 1074). Efter hvad vi i øjeblikket ved om deres møntproduktion, er det muligt at angive en mere præcis datering. Det er blevet påvist – ved hjælp af stempelkæder –, at mønterne fra Lund kan inddeles i kronologiske grupper i

perioden 1042-47. I denne første fase bærer mange mønter Magnus' navn på adversen, men i den anden periode udskiftes det med bevidst ulæselige adversindskrifter. I de sidste år af Magnus' regeringstid indføres der i Lund helt nye typer, som opviser »byzantinske« adverser, der for længe siden er blevet identificeret som Svends mønter. Hauberg havde i sin bog allerede antaget (Hauberg 1900, 215), at Svend var begyndt at slå mønter i Lund, før han ved Magnus' død blev konge af Danmark. Dette er blevet bekræftet af det vigtige møntfund fra Espinge (Åspinge) ved Lund, der blev nedgravet 1047-48 (Dolley 1976, 461). Blandt dets mere end 8000 mønter var der mindst 155 af Svends »byzantinske« typer; ikke færre end ca. 115 mønter fra 21 forskellige stempler af typen Hbg 6 er blevet registreret på Stockholms Museum, hvad der viser, at der må have været en omfattende produktion af disse typer, før den store sum blev skjult. Det er meget betydningsfuldt, at ikke en eneste mønt blandt Svends typer bærer hans navn eller hans kongetitel.

I Odense finder man to grupper mønter med Svends navn. Stemplerne O-S. 1-3 har en advers i engelsk stil og indskriften SPEN ON OÐ. Der er ingen direkte mulighed for at datere dem nøjagtigt. I den anden gruppe møder vi den »byzantinske« stil med SPEN eller SPEN REX. I overensstemmelse med titlen må den sidste være senere end 1047. Ingen af Svends senere typer fra Lund er blevet fundet eller kopieret i Odense. Så dateringen af møntstedet falder sandsynligvis mellem ca. 1044 og ca. 1050. Det sidste år bekræftes af stempelkæden fig. 14. Dette indebærer, at der ingen forbindelse er mellem de her behandlede mønter og en lille serie, der blev slået omkring 30 år senere af Knud den Hellige (1080-86).

Opsummering af de numismatiske beviser

Sammenlignet med opkomsten af andre mindre møntsteder i Danmark i sidste del af 1040'erne viser møntstedet i Odense sin egenart. Til trods for de forholdsvis få år, i hvilke det var virksomt, er antallet af stempler ganske stort (indtil nu 17 adverser og 22 reverser). Men møntproduktionen må have været meget begrænset, da jeg kun har været i stand til at registrere ca. 60 eksemplarer fra alle de større museer i de nordiske lande og flere mindre samlinger. Flere typer kendes kun i et enkelt eksemplar eller et par mønter. I gennemsnit er stemplernes kvalitet højere end fra andre »provins«møntsteder, og de bedre stempler er af samme høje standard som samtidige produkter fra Lund eller endog fra England. Selv den ret vanskelige teknik at opgrave et stempel blev anvendt. Forklaringen herpå kunne være, at de to autentiske møntmestre i Odense, Alfnoth og Outhinkarl, flyttede fra Lund,

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 12

Fig. 5-12.

Magnus, Odense. O-M.
1/501. (L.E. Bruun 1617).Fig. 6. Svend, Odense.
O-S. 1/505. (KMMS, FP
2113, Hågerup, Fyn, nr.
65). Fig. 7. Svend, Oden-
se. O-S. 9/513. (KMMS).Fig. 8. Magnus-Harald,
Odense. O-M. 3/511a.
(KMMS). Fig. 9. »Harald«,
Odense. HL. 3/511. (KMK
6620, Espinge, Skåne).Fig. 10. »Cnut«, Odense.
K. 14/503. (KMMS, nr.
xxi, Tørring, Jylland).Fig. 11. Ulæselig advers,
Odense. O-X. 1. (KMMS,
FP 2113, Hågerup, Fyn,
nr. 50). Fig. 12. Ulæselig
advers, Odense. O-X. 2.(KMMS, FP 2113,
Hågerup, Fyn, nr. 45)

hvor de begge var virksomme blandt flere dygtige kolleger indtil overgangen mellem Magnus' første og anden periode, hvorefter deres navne ikke længere findes her.

To kommentarer er vigtige, hvad angår indskrifterne. Nogle af dem er mere eller mindre ulæselige, men ikke i samme grad som på andre provinsmøntsteder. Den anden kommentar angår både Lund og Odense og drejer sig om brugen af læselige, men uægte navne på både adverser og reverser. I Odense er navnene Cnut, Edward og sandsynligvis Harald eksempler herpå, og de underlige eller ulæselige navne på stemplerne O-X. 1-2 tilhører samme gruppe, da de optræder sammen med kongetitlen. Det bedste eksempel på en uægte revers er efterligningen af en engelsk mønt fra Stamford, der gennem stemplet er forbundet med Outhinkarl-reversen 512. I Lund møder man den samme usædvanlige praksis i perioden fra ca. 1040 til ca. 1044. Denne irriterende fremgangsmåde blev afgjort bragt til Odense af de autentiske møntmestre. I Lund var de i alle tilfælde begge ansvarlige for lignende adverser.

Fordelingen af mønterne fra Odense

Kortet fig. 13 viser, hvor mønterne fra møntstedet i Odense er blevet fundet. I de fleste tilfælde udgør de en del af møntskatte, som er talrige i perioden lige før og efter 1050. Det er interessant at bemærke, at de fleste af mønterne blev nedgravet (og sandsynligvis var i omløb) i de danske provinser (herunder Skåne). De fund, der omfatter mere end to mønter fra Odense, er angivet med større prikker. De stammer alle sammen fra det centrale område: der er 3 mønter fra Tørring, Østjylland (Hauberg 1900, 170, nr. 96. – Jonsson 1986, DS 105), mindst 6 mønter er fra Selsø, Sjælland (Hauberg 1900, 174, nr. 127. – Jonsson 1986, 34, DS 113 (kaldet Bonderup)), og 14 mønter fra 8 forskellige stempler udgør nu en del af møntfundet fra Hågerup på Sydfyn (Galster 1944, 93ff., plus supplement 1986, KMMS nr. FP. 4663. – Jonsson 1986, 34, DS 109).

Meget få mønter kom langt omkring. En af dem (K. 14/503) blev fundet i den sene møntskat i Maidla, Estland (Leimus 1979, nr. 1070. – Ikke illustreret, men fotografisk verificeret), og en anden mønt (O-S.9/513) er en del af møntfundet fra Sanda, Mora sogn i Midtsverige (CNS, vol. 16, 1 nr. 8, 1302). – Det bør nævnes, at møntfundenes *terminus post quem* ikke er blevet brugt til at datere typerne fra Odense, da resultatet heraf ville være mere usikkert end en datering efter kronologien af mønterne i Lund.

Fordelingen af mønterne fra Odense kan ikke sammenlignes med lignende kort, da det er det eneste, der er publiceret over danske møntsteder i det 11. århundrede. Det ville

være umagen værd på samme måde at undersøge produktionen fra både større og mindre møntsteder i denne periode.

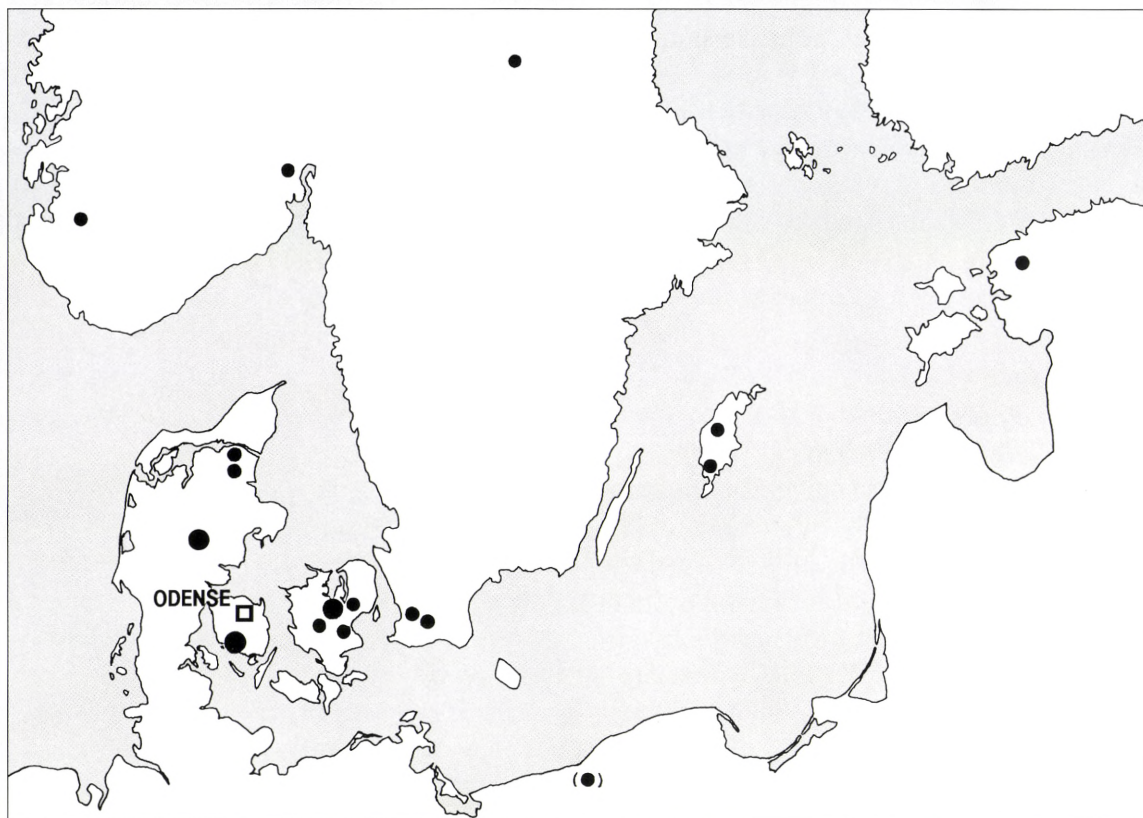

Fig. 13.
Fordeling af mønterne
fra Odense. Møntfund
med tre eller flere
eksemplarer er angivet
med større prikker.

Møntstedet i Odense som historisk kilde

Studier over samtidens møntproduktion i Lund (Becker 1981) er også blevet brugt som en uafhængig numismatisk kilde til at belyse Danmarks politiske historie. Perioden 1042-47 er en meget dunkel fase. Bortset fra visse enkeltheder er der kun få historiske kilder, og de er vanskelige at fortolke, da de modsiger hinanden. Vi ved, at den norske kong Magnus blev valgt til konge af Danmark efter Hardeknuds død 1042, men uden arveret. Som medlem af det gamle danske kongehus gjorde Svend Estridsen (nevø af kong Knud den Store) også

krav på tronen, og der var bitre kampe, indtil Svend blev konge over hele Danmark efter Magnus' pludselige død i 1047.

Med hjælp fra flere stempelkæder kan kronologien i møntproduktionen i Lund give visse oplysninger om den politiske situation i Skåne, en af de rigeste provinser i Danmark. I årene fra ca. 1040 og derefter var møntproduktionen meget stor og foregik uden afbrydelse. Efter nogle få år med Hardeknuds navn på adversen følger der en kort periode, da dette afløses af Magnus som den nye konge. Efter en lige så kort periode bliver herskerens navn bevidst gjort ulæseligt. Stadig i overensstemmelse med stempelkæderne følger direkte derefter Svend Estridsens »byzantinske« typer (men uden angivelse af navn eller titel), og disse typer blev tilsyneladende lavet før 1047. Derefter finder vi den lange serie af Svends mønter. Alt dette kan kun forklares, hvis vi antager, at Magnus blev konge efter Hardeknuds død, men efter nogle få års forløb måtte forlade Skåne; i nogle år var det usikkert, hvem der kontrollerede det stadig meget produktive møntsted. Efter endnu et par års forløb – sandsynligvis før 1047 – havde Svend sat sig fast i Skåne og forandret alle mønttyperne, der nu viste hans egne adverser.

Denne opfattelse af begivenhederne i Lund kan nu suppleres med oplysninger om møntproduktionen på det nye møntsted i Odense. De første mønter her bærer navnet på kong Magnus, som med hjælp fra to erfarne møntmestre fra Lund var ansvarlig for dette initiativ. Ud over to originale stempler fra Lund blev der lavet nye stempler, til dels af samme gode kvalitet. Tidspunktet for oprettelsen af det nye møntsted kan angives, når vi bemærker, at navnene på de to møntmestre (Alfnoth og Outhinkarl) forsvinder fra møntfremstillingen i Lund samtidig med, at adverserne bliver ulæselige. Dette betyder, at Magnus efter at have forladt Skåne fandt fodfæste på Fyn; på sine nye mønter fra Odense var han stadig i stand til at bruge kongetitlen. Siden møntproduktionen i Odense synes at have været meget begrænset, er denne aktivitet måske snarere politisk end økonomisk.

En ny gruppe mønter har indskriften SPEN ON OÐ på adversen og bliver slået af den gamle møntmester Alfnoth. Skønt denne gruppe ikke dateres efter stempelforbindelser, er det naturligt at antage, som Hauberg gør det, at vi nu har at gøre med Svend Estridsen, som dermed ønskede at vise, at *han* nu var i besiddelse af Fyn. Hans første gruppe er stadig i »engelsk« stil, men det er betydningsfuldt, at den indfører en ny revers, hammerkorset, som er karakteristisk for både denne serie og den følgende, hvor vi finder Svends normale »byzantinske« type og hans navn. På en af mønterne har han tilføjet REX, hvad der betyder, at den ikke kan være fra før 1047. Sandsynligvis repræsenterer de to grupper kro-

nologiske faser, som det allerede er blevet antaget af Hauberg (1900, 222). Men så er det sandsynligvis uden betydning, at Alfnoth alene er ansvarlig for den første (O-S. 1-5), mens vi finder Outhinkarls navn på den anden (O-S. 8-9). I samme forbindelse kan det nævnes, at den eneste stempelforbindelse her er mellem et af Magnus' gamle stempler (M.17) og den »byzantinske« adwers O-S. 8, som hører til blandt de sene.

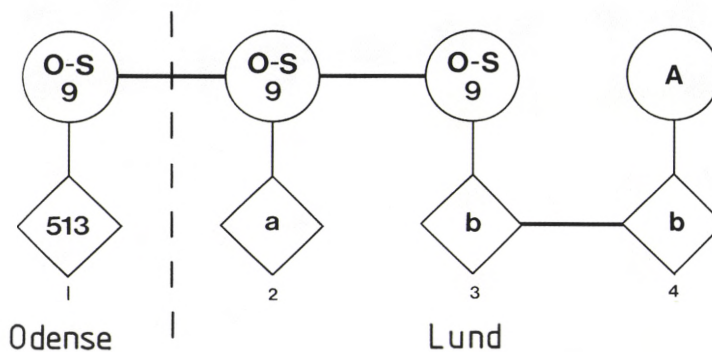

Fig. 14. Stempelkæde II: Odense-Lund. 1: O-S. 9/513. To eksemplarer kendes, a) Hbg Svend 54 (KMMS), b) Sanda, Mora sogn, Sverige (Falun Mus. 13950, CNS vol. 16, 1, nr. 8, 1302). – 2: O-S. 9/Lund. To ituskårne halvdele kendes, a) Store Frigård, Bornholm (KMMS, FP 1701, Galster 1929, 298. nr. 15). b) Hågerup, Fyn (KMMS, FP 2113, Galster 1944, nr. 68 (her tilskrevet Odense)). Revers (delvis rekonstrueret): +A...: PC: RDO. – 3: O-S. 9/Lund. Et eksemplar (KMK). Revers: PVLFIAT ON LVD. – 4: Lund/Lund. Et eksemplar. Adwers Hbg 6 (Lund-stempel), revers = nr. 3. (Privatsamling, ex Ernst auktion II, København 1966, nr. 137).

Hvis man bortser fra de kronologiske spekulationer vedrørende den sidstnævnte serie, forekommer det åbenbart, at Svend Estridsen var i stand til at kontrollere møntstedet i Odense senere end Magnus, men sandsynligvis før 1047. Det betyder så, at Svend gradvis kom til at dominere de danske provinser fra øst mod vest. Her modsiger de numismatiske vidnesbyrd flere af de senere (og upålidelige) historiske kilder, som fortæller, at Svend altid led nederlag i kampene mellem rivalerne om kongemagten.

Et sidste spørgsmål: Er det muligt at benytte mønterne fra Odense til støtte for yderligere slutninger? Hauberg (1900, 211, ad nr. 31) tog ikke i betænkning at forklare, at Magnus og Harald Hårderåde var forbundsfæller og samarbejdede om at få slået denne mønt. I overensstemmelse med Hauberg har flere historikere antaget denne teori (f.eks.

A.E. Christensen 1977, 220) som historisk dokumentation. I konsekvens heraf må man også følge Haubergs antagelse af, at de to Harald-adverser HL.3-4 muligvis beviser, at den samme Harald selv havde slået mønter i Odense (Hauberg 1900, 49. – Galster 1944, 104, nr. 49). Tidligere i denne afhandling er K. Skaares omhyggelige undersøgelse af disse problemer blevet omtalt (Skaare 1965, 106). Efter at det er blevet påvist, at nogle møntmestre i Lund i perioden ca. 1040-ca. 1044 nu og da anbragte uægte navne på enten afdøde eller udenlandske konger på deres adverser, må man være forsigtigere også med mønterne fra Odense. Både Alfnoth og Outhinkarl var blandt disse møntmestre, mens de arbejdede i Lund, så de er måske lige så upålidelige i Odense. »Harald« kunne lige så godt betyde den afdøde engelske kong Harold, hvis navn – blandt andre – blev brugt af Outhinkarl i Lund (Becker 1981, nr. HL. 2/176).

Det bør tilføjes, at møntproduktionen i Odense stadig var meget beskeden, efter at Svend havde fået kontrol over møntstedet. Antallet af mønter fra serien O-S. 1-5 er meget begrænset, og den sandsynligvis senere gruppe O-S. 8-9 er så sjælden, at der kun kendes en eller to mønter af hver type. Sandsynligvis havde produktionen endnu engang en politisk snarere end en økonomisk baggrund. Meget snart efter 1047 lukkede Svend møntstedet, hvad der bekræftes af stempelkæden fig. 14, der viser, at en af hans adverser fra Odense blev bragt til Lund og på ny brugt der.

Hvor blev ERIK JEGOD begravet?

Af P. J. Riis

Da jeg i 1958 begyndte at lede efter spor af Grækerne på Nordfønikiens kyst, gik det mig som så mange andre udgravere, og jeg måtte i den første kampagne sande min italienske kollega Pietro Romanelli's ord: »Che si trova, non si cerca; che si cerca, non si trova«. På Tall Sūkās måtte vi længe arbejde i lag fra Korsfarernes og Byzantinernes tid, og ved topografiske studier i omegnen stødte vi mere på middelalderlevn end antike. Den i min barndom af Ingemann og Walter Scott vakte interesse for riddertiden hjalp mig dog fra fortvivelse, og jeg fængsledes efterhånden af de problemer, fundene rejste. På Tall Sūkās fandt vi bl.a. en keramik, der på én gang mindede om jydepotter og nordisk middelalderkeramik. Vi troede først, at den skyldtes Korsfarerne; men den viste sig senere at skulle dateres til det 10.-11. århundrede, da store dele af Syrien 967-974 blev generobret af de byzantinske kejsere Nikephoros II Phokas og Johannes I Zimiskes og forblev under Byzanz i næsten 100 år. I denne forbindelse lagde jeg også mærke til, at en anden gammel byhøj 12 km nordligere på overfladen havde byzantinske og andre middelalderlevn, og at den bar navnet Qal^c at ar-Rūs, der næppe skal oversættes som »Russerborgen«, men snarere som »Væringernes fæstning«. Som bekendt var de nordiske Væringer de byzantinske kejseres livgarde og betegnedes på græsk med det samme ord som senere Russerne, nemlig Rhōssoi. Endnu i dag hedder Sverige på finsk Ruotsi.

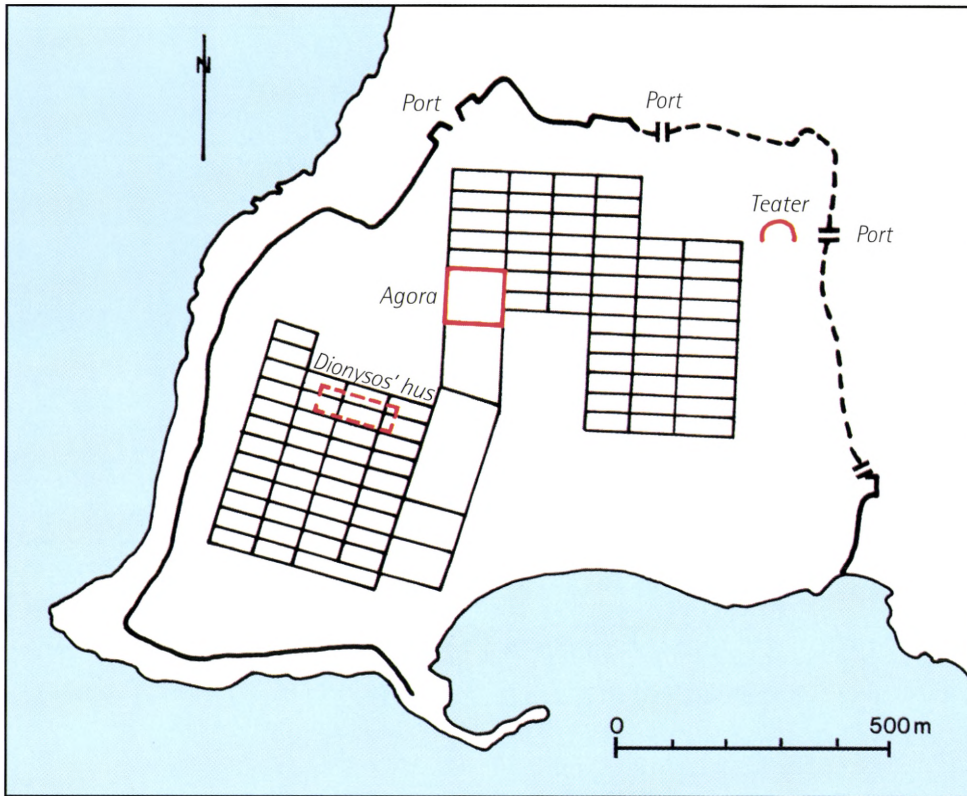

Korsfarertårn på Tall Sūkās. Nationalmuseet.

Et detachment af Væringer var der også på Cypern, da denne ø var byzantinsk, dvs. til 1191. Således kom jeg gradvis til at interessere mig for den danske konge Erik I med tilnavnet Ejegod, der døde på Cypern i 1103, ikke mindst efter at jeg i 1963 havde besøgt Cypern og Jerusalem, hvor hans dronning Bodil blev begravet, og fordi alle vore skiftende ambassadører i Levanten spurgte om Erik Ejegod, i øvrigt til stor ærgrelse for den daværende cypriske rigsantikvar, der mere interesserede sig for mykensk.

I Paul Riant's klassiske værk *Skandinavernes Korstog og Andagtsrejser til Palæstina*, København 1868, står der om Erik I, at han døde i staden Baffa, dvs. Paphos, og at han havde »befalet, at man skulde begrave ham i Stadens Hovedkirke«; i en fodnote fastslår han dog: »Hidtil har man ikke i Kirkerne i Baffa kunnet finde Spor af Eriks Gravsted«. Ingen nyere dansk fremstilling omhandlende Erik Ejegod oplyser noget konkret om graven; men i finnen Arno Fellman's bog *Voyage en Orient du roi Erik Ejegod et sa mort à Paphos*, København 1938, meddeles det, at man på Cypern formoder, at graven må befinde sig i nærheden af katedralen i Paphos, og i arkæologerne F.G. Maier og V. Karageorghis's bog *Paphos*, Nicosia 1984, står der ligefrem, at kongen var begravet i katedralen. Jeg har i den anledning henvendt mig til den bedste kender af det middelalderlige Paphos, den sidste britiske Director of Antiquities på Cypern, byzantinisten A.H.S. Megaw. Han har venligt, i et brev af 15. februar 1993, meddelt mig følgende: »As to the burial place of King Erik the Good, not only has it not been found, there is disagreement where it should be sought. Maier-Karageorghis favour the Limeniótissa, for that was the church destroyed in the earth-quake of 1159. Its cathedral status rests on St. Neophytos's reference to it as the Great Church, but its commercial/military location makes this improbable. Sir George Hill

Kort over det middelalderlige Paphos.
Tidsskriftet Sfinx 1994.

favoured the Chrysopolítissa/Kyriakí area, which is more probable now that a vast many-aisled basilica of the 4th to 7th centuries (certainly the cathedral of that time) has been excavated all round it. But he was wrong to point to »the cathedral near the present church of Chrysopolítissa«, a Gothic ruin built after 1222, probably as the Latin cathedral«. (Hvad angår Erik Ejegods grav, er den ikke alene ikke stedfæstet, der hersker også uenighed om, hvor man skal

søge. Maier-Karageorghis går ind for Limeniótissa, fordi det var den kirke, som blev ødelagt i jordskælvet 1159. Dens status som domkirke stammer fra St. Neophytos' henvisning til den som den store kirke, mens dens beliggenhed gør handelsmæssigt og militært betragtet dette usandsynligt. Sir George Hill gik ind for Chrysopolítissa-Kyriakí-området, hvad der er mere sandsynligt, eftersom der nu er udgravet en enorm mangeskibet basilika fra 4.-7. århundrede (der afgjort har været domkirke i den periode) rundt omkring den. Men han tog fejl, da han udpegede »domkirken nær ved den nuværende kirke Chrysopolítissa«, det er en gotisk ruin bygget efter 1222, sandsynligvis som den latinske domkirke.)

Kortet viser Chrysopolítissa til højre inden for byens østport. Limeniótissa er angivet som en grå firkant på et tilsvarende sted inden for det byzantinske borgområde (phroúrion); forneden t.v. var det begrænset af særlige mure med hjørnetårne, det ombyg-

gede romerske amfiteater og et mindre nordtårn. Denne fæstning kapitulerede til Richard Løvehjerte 1191. Borgen Saránda Kolónes er derimod Korsfareernes fra ca. 1200. De to nævnte kirker var indviet til Panagia, »den højhellige«, altså Jomfru Maria; kirkenavnene er hendes specielle tilnavne. Limenia og Chrysopolis er byer hhv. på Cypern og i Lilleasien. Under Chrysopolítissa-kirken, men over dens oldkristelige forgænger, er der ved de allerse-neste års udgravninger fundet nogle bygningsrester med 11. århundredes malerier, og det er alt, hvad der er tilbage af den ortodokse katedral, der eksisterede i 1103, og ifølge Megaw er der dér »nothing resembling a royal tomb«. Denne lille kirke, der har haft trætag, synes bygget i det 9. eller 10. århundrede efter en korsformet plan, og en i forhal-len fundet grav er en grav for en »stifter«, altså en iværksætter eller velgører, og den til-hører begyndelsen af det 13. århundrede. Den almindelige gravplads uden om kirken er ødelagt af senere byggeri. Limeniótissa-kirkens historie er noget lignende at dømme efter udgravninger i 1960'erne, også her rester af tre kirker på samme sted, den næstældste formentlig bygget i slutningen af det 7. århundrede og ødelagt ved jordskælv 1159; der er ingen grav.

Dette, hvad angår Erik I, negative resultat af Paphos-undersøgelseerne frister til en revision af overleveringen om hans død. Det er næsten som en krimi, hvor et mord er anmeldt, men der er intet lig. Og vi ved egentlig ikke, hvordan han så ud. Det eneste billede, som man har af kongen, er et traditionelt møntportræt efter tysk forbillede. En lidt bedre idé om hans apparition kan man måske få ved betragtning af hans broder Knud IV den Helliges billede på en af søjlerne i Fødselskirken i Bethlehem. Det er antagelig malet på foranledning af enten svogeren grev Robert af Flandern, der deltog i det første korstog og døde 1111, eller snarere hans nevø Karl af Flandern, en af Knud den Helliges sønner, der to gange var i Palæstina som korsfarer og som døde 1127. Foroven ses på begge sider af helgenglorien indskriften Sanctus Canutus rex Danorum. Skjoldet har ikke de tre løver, der først kommer op under Valdemarerne, men et sort kors på guldgrund.

Det ældste sikre notat om Eriks død skyldes islændingen abbed Niels af Thingeyri ca. 1152: »I Kípr er borg er Beffa heitir. Þar er væringjaseta. Þar andaðist Eiríkr Danakonungr Sveinsson bróðir Knúts ens helga« (På Cypern er der en borg, som hedder Beffa. Dér er der en garnison af Væringier. Dér udåndede Erik Danerkonge Svendsen, broder til Knud den Hellige). Beffa er Paphos og væringesædet det phroúrion, jeg netop har omtalt og udpeget

Møntportræt af Erik Ejegod. Nationalmuseet.

på kortet. Naturligvis har Erik boet i denne fæstning bevogtet af den nordiske livgarde for den byzantinske kejser, han lige havde besøgt; men der står intet om begravelsen, kun at kongen døde i Paphos.

Den næste oplysning får vi af en passus i den liturgi, der anvendtes første gang 1170 ved en messe efter Eriks søn Knud Lavards helgenkåring.

»Angrebet af feber forudsagde han for de tilstedeværende den dag for sin bortgang, som det guddommelige forsyn tildelte ham, idet han angav det sted, hvor han ønskede at begraves. Da de indså stedets ugunstige beliggenhed (importunitatem) og forsikrede, at ingen kunne begraves dér, sagde han: »Jorden tilhører Gud, og hvis han kaster mig ud derfra, skal I begrave mig uden for begravellespladsen (cimiterium)«. Kongens tale opfyldtes: den dag han havde forudsagt, døde han; hvor han havde ønsket det, blev han begravet, og hans gravsted blev lavet i fred. Et forunderligt mirakel: hint sted, som tidligere var upassende for enhver død, viste sig, efter at kongen var begravet, tilstrækkelig egnet til en hvilken som helst begravelse«. Der er i denne tekst brugt vendinger fra Davids Salmer 23.1 og 75.3 samt Johannesevangeliet 15.25. Der står imidlertid intet om, hvor kongen døde, eller nøjagtigt hvor han ville begraves, kun at stedet var ugunstigt beliggende, ubequem eller besværligt tilgængeligt (importunus); der er dog tale om en begravellesplads (koimētērion), hvad enten den var over jorden (som kirkegård eller gravkapel) eller under den (som krypt eller katakombe).

I 1194 meddeler Abbed Vilhelm af Æbelholt i sin *Genealogia Regum Danorum* ganske kort, at Erik døde på Cypern, hvor han fik en kongelig begravelse: »apud Cyprum deficit, ubi et regali sepultura sepultus est« (han døde på Cypern, hvor han også fik en kongelig begravelse) (version A; version E har obijt i stedet for deficit, mangler et, og har humatus i stedet for sepultus). Heller ikke her er stedet altså nærmere angivet.

Først Saxo, der afsluttede sit store historieværk *Gesta Danorum* efter 1216, er mere udførlig: »Denne øs natur var forhen i den grad utålsom over for grave, at de legemer, der blev overladt til den om dagen, kastede den op den følgende nat. Da kongen her var blevet ramt af feber og erkendte, at hans sidste time var nær, forlangte han, at hans legeme blev begravet nær Cyperns berømteste by (apud celeberrimam Cypri urbem), idet han forkyndte, at jorden, som udspyede andres støv, roligere ville beholde hans. Efter at have fået opfyldt sit ønske dæmpede han altså ved sit legemes hjælp jordens gamle uvilje og bevirkede, at den, som tidligere gjorde modstand mod menneskelig, ikke blot blev tålsom over for hans grav, men også for andres«.

Hvor blev Erik Ejegod begravet?

Saxos ord er skrevet mindst 80 år efter kongens død, og det er tydeligt, at han har benyttet den liturgiske tekst fra 1170, men dennes ord har han så kommenteret og broderet videre på ved at referere en kyprisk legende om jorden, der om natten udspyede de om dagen begravede. Begravelsesstedet var ifølge ham i, ved eller nær Cyperns berømteste by; præpositionen »apud« er ikke helt entydig. Efter 1191 var Paphos imidlertid ikke længere regeringssæde. Richard Løvehjerte, der erobrede øen, slog sig ned i Lemesós, det nuværende Limassol, og under Lusignan-dynastiet 1192-1489 var Nikosia hovedstaden, selv om Lemesós i det 13. århundrede vedblev at være den vigtigste havn.

De følgende kilder er alle sene. Den sjællandske Krønike fra ca. 1251 (*Vetus Chronica Danorum et precipve Sialandie*) giver en beretning, der er et næsten ordret citat fra Knud Lavardliturgien 1170.

Omkring 1260 hedder det i Knytlingesagaen: »Eiríkr konungr sigldi af Miklagarði [...] en er hann kom í ey þá í Griklandshafi, er Norðmenn kalla Kípr, þa tók hann þar sótt þá, er hann leiddi til bana. Hann andaðiz i borg þeirri, er Basta heitir« (Kong Erik sejlede fra

Staurovoúni set fra vest.
Foto: M.-L. Buhl, maj
1953.

Miklagård (Constantinopel) ... men da han kom til den ø i Grækenlandshavet, som Nordboer kalder Kípr (Cypern), så pådrog han sig dér den sot, som bragte ham til døden. Han udåndede i den borg, som hedder Basta (Paphos)).

Endelig er der Saxokompendiet fra ca. 1340 (*Saxonis Gesta Danorum in Compendium redacta*, XII 6): Der bringes her ikke væsentligt nyt ud over, at ordet sollempnior erstatter Saxos celeberrima om byen, i hvis nærhed eller hvor kongen blev begravet. Sollemnis betyder her antagelig »ærværdig« eller »fornem«.

Allerede Riant var opmærksom på, at den legende, som Saxo refererer, næsten er identisk med en, der af grev Wilbrand af Oldenburg tilskrives den hellige Helena og henlægges til det såkaldte Korsbjerg på Cypern, Mons Crucis, nu Staurovouni, et kegleformet, 689 m højt bjerg, der har været sømærke for alle, der kom til øen fra syd eller sydøst. Wilbrand besøgte Cypern 1211 og fortæller, at han fra Lemesós besteg bjerget og så klostret på dets top, og i dets lille kapel korsrelikvien, der har givet bjerget navn. Han fortsætter således: »Djævelen, der hader alt godt, foruroligede tilflyttere (coloni) og fastboende (habitatores) på denne ø med så stor ondskab, at han om natten udrev deres dødes legemer, som de om dagen havde nedlagt i jorden, og bragte dem til sine yndlinges huse. Derfor kunne de indfødte ikke selv få deres døde begravet. Constantins moder Helena, der dengang regerede dér, fik medlidenhed over deres ulykke og anbragte på det nævnte bjerg det samme kors, som hun havde bragt med sig fra Jerusalem så helt, som det er i dag, og således fordrev hun magtfuldt ikke blot hine ondskabsfulde fjender fra landet, men også fra det underjordiske, der anses for dæmonernes fængsel«.

Møntportræt
af Helena.

Der er ingen tvivl om, at kirken på Korsbjerg og den dertil knyttede legende er ældre end Erik Ejegods tid. Den russiske Abbed Daniel, der mellem 1106 og 1115 var på Cypern, fortæller om bjerget og Helenas fordrivelse af djævlene ved korsets hjælp, og Anna Komnena, der omkring 1140 skrev sin berømte Alexiade, nævner (IX 2) den der-værende, i gamle dage rejste Korsets Kirke i forbindelse med begivenheder omkring 1090, altså flere år før Eriks komme: »τὸν ἐπ'ονόματι τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἀνεγερθέντα πάλαι νεόν« (den for længe siden rejste helligdom benævnt efter det hellige kors).

Med Helena er vi på forholdsvis sikker grund. Hun fødtes ca. 257, var først krovært og derefter den romerske kejser Constantius I's samleverske, ca. 280 fødte hun ham sønnen Constantinus, den senere kejser Constantin den Store. I 312 gik hun over til kristendom-

men, 325 fik hun kejserindetitel (Augusta), og efter indvielsen af Constantinopel 330 drog hun ud på en lang pilgrimsrejse, der måske varede til 333 (hun var i hvert fald hjemme 335). Under opholdet i Det Hellige Land byggede hun Elaiōna-Kirken på Oliebjerget ved Jerusalem og Fødselskirken i Bethlehem, der hvor Knud den Hellige er afbildet på en af søjlerne. Under Gravkirken i Jerusalem skal hun ifølge en allerede 395 refereret legende have fundet rester af Christi kors, og det var et stykke deraf, eller ifølge nogle 14. århundredes rejsende den gode røvers kors, som hun bragte til Cypern, og som endnu den dag idag vises som relikvie i Korsbjergets lille klosterkirke. En kyprisk forfatter fra det tidlige 15. århundrede, Leontios Machairas, giver denne legendes detaljer, idet han fortæller, at Helena på sin hjemrejse fra Palæstina landede ved floden Vasilopotamo mellem Limassol og Larnaka, at den gode røvers kors af sig selv mirakuløst kom op på bjerget, og at hun så dér byggede en kirke for Christi kors, hvoraf hun dedicerede et stykke. 1426 invaderedes Cypern imidlertid af tropper udsendt af Ægyptens Mamluksultan [Malik Al-Ašraf Saif-ad-dīn] Barsbay, og ved den lejlighed blev kirken ødelagt og plyndret. En oversættelse af den arabiske beretning derom lyder: »Generalen [...] sendte et troppekorps til Korsbjerget [...] for dér at ødelægge en kirke, som var meget æret hos de kristne, og for dér at røve de rigdomme som den havde. De kom tilbage med et [...] enormt bytte, hvoriblandt et kors af massivt guld«.

Det var altså mellem 330 og 335, at Helena på sin hjemrejse passerede Cypern. Øen var i de år hårdt plaget af tørke, hungersnød og affolkning, hvortil kom et stort jordskælv 332. De antikke kilder fortæller, at chefen for et kamelrytterkorps, en magister camelorum Kalókaïros, der var sendt til øen af kejser Constantin, måske for at råde bod på jordskælvets følger, benyttede sig af situationen til at gøre oprør året efter (332/3), men blev besejret af Constantins nevø Dalmatios og korsfæstet. Helenas komme ansås for at standse ulykkerne. Man vil forstå, at jordskælvet og oprøret kan have givet anledning til dannelsen af legenden om jorden, der udspyede ligene, og om djævlens forhindring af ordentlig begravelse. Det er højst sandsynligt, at kirken på Korsbjerget kan være grundlagt så tidligt, da Constantin og hans familie vitterlig har æren for at have rejst en række hovedkirker; efter sin tilbagekomst til Constantinopel byggede Helena således også dér to kirker.

Legenden giver altså særdeles god mening i forbindelse med Helena, men egentlig ikke knyttet til Erik Ejegod. Når den alligevel til dels er sat i relation til den danske konge, må det være, fordi man herhjemme af politiske grunde på denne måde med lån fra Helena-legenden, nemlig dens »mirabile miraculum«, som det hed i liturgien, søgte at gøre ham

egnet til en eventuel helgenkåring; at miraklet var stjålet, ville kun få vide i Danmark, Cypern var så fjern en ø.

Erik I var på sin rejse ledsaget ikke blot af dronning Bodil, der døde uden for Jerusalem, men også af sin søn, den senere konge Erik II Emune og flere andre fornemme danske, der først omkring 1107 kom tilbage til Danmark. Hans broder Knud IV den Helliges svoger var som tidligere nævnt grev Robert af Flandern, der deltog i det første korstog, under hvilket Jerusalem i 1099 var blevet erobret af Korsfarerne og Godfred af Bouillon udråbt til leder af den nye latinske Levantstat. Godfred døde året efter og efterfulgtes af sin broder Balduin I, der regerede til 1118. Det var altså under denne konge af Jerusalem, at Erik I foretog sin store rejse, og han kan næppe have undgået at være blevet orienteret om forholdene i Det Hellige Land, hvortil han søgte. Da han blev syg og indså, at han ikke ville nå sin rejses mål, har han sikkert overvejet, hvordan han kunne afbøde denne ulykke. Vi må prøve at sætte os ind i Eriks tankegang som middelaldermenneske og kristen konge. Godfred af Bouillon blev bisat i selve Den Hellige Gravs Kirke ved foden af det, man troede var Golgatha. Indtil 1808 kunne man her læse hans gravindskrift; men i dag er der på dette sted kun en stenbænk. Franskmanden Deshayes, der af Ludvig XIII sendtes til Palæstina i året 1621, har heldigvis skrevet den af, og Chateaubriand, der så den i 1807, har gengivet afskriften i sin *Itinéraire de Paris à Jérusalem*. Der står:

»Hic jacet inclytus dux Godefridus de Bulion qui totam istam terram acquisivit cultui Christiano, cuius anima regnet cum Christo. Amen.« (Her ligger den berømte hertug Godfred af Bouillon, som erhvervede hele dette land for den kristne kult; hans sjæl være konge med Christus. Amen).

For Erik, der ikke kunne fuldføre sit pilgrimstogt, måtte det næstbedste, da han nu var på Cypern, være at blive gravsat på Korsbjerget, ved foden af det kors, Helena havde bragt fra Jerusalem. Forskellige middelalderlige pilgrimme har med rette sammenlignet dette bjerg med Tabor i Galilæa, hvor man siden oldkirken har lokaliseret Christi transfiguration, altså »forklarelsen på bjerget«, og denne lighed har muligvis forstærket interessen for Korsbjerget. Også i Danmark er det i øvrigt hændt, at betydelige personer er blevet begravet »ved korsets fod«, dvs. foran kirkens korbue med det store krucifiks.

Man vil erindre, at kilderne ikke taler om begravelse i Paphos, hvor Erik døde, og hvor der intet er fundet, som kunne være rest af en kongelig grav. Det siges blot, at han angav, hvor han ville begraves, og at de tilstedeværende hævdede, at dér kunne ingen begraves. Kongen ville åbenbart ikke begraves dér, hvor *de* fandt det naturligt, det vil formodentlig

Hvor blev Erik Ejegod begravet?

sige enten i eller ved Limeniótissakirken, der lå inden for det byzantinske phroúron, hvor han døde, eller i eller ved byens katedral Chrysopolítissa, kun 500 m længere mod øst. Kongen replicerede, at hvis han kastedes ud fra det ønskede sted, kunde man jo begrave ham uden for koimeteriet. Disse og de følgende ord i den liturgiske tekst, der forudsætter kendskab til Korsbjergslegenden, synes derved at tyde på, at Erik netop ønskede at bisættes på dette bjerg. I luftlinie ligger det kun 32 km fra Nikosia, Cyperns hovedstad på den tid, da Saxo lokaliserede graven »apud celeberrimam Cypri urbem«. Saxo har næppe været helt uvidende om de lokale forhold, da der faktisk deltog danske i det tredje korstog, der gjorde tjeneste under Richard Løvehjerte, Cyperns erobrere, som i 1192 solgte øen til den af Muhammedanerne fordrevne konge af Jerusalem, Guy de Lusignan. Det var denne, der gjorde Nikosia til sin residens.

*Klosterkirken
på Staurovoúni.*

At der desværre heller ikke på Korsbjerget er noteret spor af en kongegrav, kan være følgen af den muhammedanske hærgen i 1426 og af det store jordskælv i 1491, der ligeledes ødelagde kirken. Dominikanerpateren Felix Fabri fra Ulm besøgte Korsbjerget 1483 og fortæller, at klostret dér er »längst von Türken und Sarazenen von Grund aus zerstört«, og pfalzgreve Ottheinrich, der var på Cypern i 1521, meddeler, at den nuværende lille kirke kun er »ein Capell, ist etwann ein gross schön Kirch gewesen, ist durch Erdbeben zerstört«. Jeg selv kom til kirken i april 1989, og ud over korsrelikvien, der er skjult bag et sølvrelief i gennembrudt arbejde, så jeg intet, som kunne være ældre end det 15. århundrede. Ødelæggelsen har åbenbart været effektiv. Muhammedanske fanatikere skåner ved sådanne lejligheder ikke de kristne grave. Allerede i 1240 blev Godfred af Bouillon's og Balduin I's kister i Gravkirken tømt og de to kongers jordiske levninger spredt for alle vinde, og gravskriften forsvandt ved den græsk-ortodokse genopbygning af kirken efter dens brand i 1808; heller ikke de ortodokse kristne mente at have særlig grund til at mindes Korsfarerne. Bedre er det næppe gået Erik I.

Desværre var det i den hellige uge, påskeugen, at jeg var på Korsbjerget, så det var ikke muligt at udspørge munkene og få lov til at lede efter sten og andet, der eventuelt kunde stamme fra en kongelig begravelse. En eftersøgning burde i hvert fald omfatte alle klostrets rum og mure samt skrænterne under bygningerne; men som allerede antydet er der heller ikke her nogen garanti for et positivt resultat.

Paa sporet efter

Albrecht

DÜRERS

forsvundne portræt af
Christiern II

Af Else Kai Sass

Christiern II er den danske konge, hvis udseende har været bedst kendt i udlandet i sin tid.

Naar der den dag i dag findes saa mange portrætter af ham i museer og samlinger over hele Europa, skyldes det dels hans mærkelige skæbne, dels hans familieskab med Habsburgerne – han var som bekendt gift med et barnebarn af kejser Maximilian, en søster til kejser Karl V, Isabella, i Danmark kaldet Elisabeth. Det fremgaar af breve og inventarier, at der har været en stor interesse for at faa Christiern II's portræt til fyrstesamlingernes serier af portrætter af ahner og slægtninge.

Endelig synes Christiern II selv at have været interesseret i at lade sig portrættere, og han har haft det held at blive malet af nogle af de betydeligste kunstnere i samtiden, af Michel Sittow i 1514, af Albrecht Dürer og Quinten Massys i 1521, af Lucas Cranach i 1523 og vist nok af Jan Gossaert de Mabuse omkring 1525. Desuden af Bernard van Orley, vi ved ikke hvornaar, men han nævner det selv under en proces. Og dertil kommer en række portrætter af mindre kendte eller helt anonyme kunstnere, der har malet kopier og varianter af de typer, der var blevet skabt af de mere originale kunstnere.

Da Christiern II i 1514 lod sig portrættere af Michel Sittow, var det formentlig med det formaal, at portrættet skulde sendes til hans brud og hans nye slægtninge i Nederlandene. Det eksemplar, der hænger paa Statens Museum for Kunst, og som stammer fra de gamle

Michel Sittow:
Christiern II.
Statens Museum for
Kunst.

kongelige samlinger, er formentlig en egenhændig gentagelse af Sittow fra 1515, som dronning Elisabeth har bragt med sig til Danmark, mens originalen er blevet hos familien i Brabant. Man har vidnesbyrd om, at portrættet af den skæggede monark har vakt opsigt ved det burgundiske hof, hvor fuldskæg endnu var en mindre kendt foreteelse.

Da ærkebiskoppen af Trondhjem, Erik Valkendorf, der havde hentet dronning Elisabeth og hendes følge i Bruxelles, i sommeren 1515 laa med flaaen ud for Helsingør, skrev han i et brev af 4. august til Christiern II følgende passus: »Og lader nu strax rage Eders Naades Skæg af, for mange Sagers Skyld ...«. Kongen føjede ham dog ikke, han bevarede sit skæg hele livet.

Forholdet mellem Christiern II og hans unge svoger Karl, den senere kejser Karl V, var i de

første aar efter brylluppet meget spændt, da Christiern trods gentagne henstillinger fra hoffet i Bruxelles ikke var til sinds at forskyde sin elskerinde, Dyveke, den hollandske borgerkone Sigbrit Villoms' datter, som han havde truffet i Bergen i 1509 som ung prins og regent i Norge.

Først efter Dyvekes pludselige død i 1517 bedredes forholdet. Ved ordenskonciliet i Barcelona 1519 blev Christiern II optaget i Den gyldne Vlies's ridderorden, men først i november 1520 blev den fornemme orden med tilhørende kæde overrakt kongen i Stockholms Domkirke af en udsending fra ordensherren.

Et portræt af Karl, endnu kun konge af Spanien, hertug af Burgund og Brabant, greve af Flandern, der er tilskrevet Bernard van Orley, hænger i Kunstmuseet i Budapest. Det er udateret, men efter mit skøn senest malet i Middelburg i 1517, kort før Karl den 17. september gik ombord i det danske orlogsskib »Englen«, som han havde laant af Christiern II, for at sejle til Spanien og tage sit kongerige i besiddelse. Man bemærker det prægtige eksemplar af Den gyldne Vlies i ordenskæden, den unge konge og ordensherre bærer paa dette billede. Vi skal senere se, at det spiller en vis rolle, om ordenen bæres i kæden eller i et baand.

I juni 1521, et halvt aars tid efter at Christiern II var vendt tilbage til Danmark fra Stockholm, hvor han efter det sejrige felttog havde ladet sig krone som konge af Sverige, besluttede han sig pludselig, under et ophold ude i landet, til at tage til Nederlandene for at møde sin svoger, nu kejser Karl V.

Kongen red af sted med et ganske lille følge, hvoriblandt var den franskkyndige Anton von Metz, der oftere havde været paa farten til Nederlandene i kongens ærinde. Paa grund af den hastigt besluttede rejse – ikke engang dronning Elisabeth vidste, hvor hendes gemal agtede sig hen – maatte der gøres kostbare indkøb undervejs, saa kongen og hans følge kunde træde standsmæssigt frem for kejseren og dennes faster, Margrethe af Østrig, regentinde over Nederlandene og tidligere opdragerinde for Karl og hans søskende, deriblandt ogsaa Christiern II's dronning.

Derfor tog kongen ind hos den rige bankier Pompejus Occo i Amsterdam, der var en af Sigbrit Villoms' hollandske forbindelser, og som kunde laane ham penge og skaffe ham fornemme klæder.

Ankommet til Antwerpen nogle dage senere maa Christiern II aabenbart have hørt, at den navnkundige tyske maler Albrecht Dürer var i byen, og han har straks sendt bud efter ham for at lade sig portrættere af ham. Dürer fortæller selv derom i sine dagbogsoptegnelser fra opholdet i Nederlandene:

»An unser Frawen heimsuchung, do ich gleich weg von Antorff wohlt, do schicket der könig von Dennenmarck zu mir, dass ich eylend zu ihm kem und in conterfeÿet. Das thet ich mit dem kohln. Und ich conterfeÿet auch sein dinner Anthony. Und ich must mit dem könig essen, (er) erzeuget sich gnädiglich gegen mir.« (På vor Frues besøgsdag [den 2. juli], da jeg straks ville bort fra Antwerpen, da sender kongen af Danmark bud til mig, at jeg skyndsomst skal komme til ham og portrættere ham. Det gjorde jeg med kul. Og jeg portrætterede ogsaa hans tjener Anthony. Og jeg måtte spise med kongen, der behandler mig nådigt.) Tjeneren er Anton von Metz – kongens betroede sendemand.

Samme dag er der aabenbart blevet gjort aftale om det portræt, Dürer malede af kongen i de følgende dage. I dagbogen fortæller han, at han forærede den kongelige bestiller de bedste af sine kobberstik, og om det gode indtryk, den danske konge havde gjort, og om festlighederne i anledning af hans besøg i Bruxelles: »Und am andern tag fuhren wir geng Prüssel, auff des königes von Denenmarck geschefft [...] Item hab dem könig von Dennenmarckt geschenckt die besten stuckh aus mein ganczen truck, ist werth 5 gulden [...] Item hab gesehen, wie das volck zu Antorff sich sehr verwundert hat, do sie den könig von Dennenmarck sahen, das er so ein männlich schön man wahr und nur selbtritt durch seiner feind land kommen. Ich hab auch gesehen, wie ihm der kaiser von Prüssel entgegen gerithen und ihm empfangen, ehrlich vnd mit grosser pompa. Darnach hab ich gesehen das ehrlich köstlich pancket, so jhm der kaiser und frau Margareth gehalten hat am andern dag. Ich hab 2 stüber für ein paar handschuh geben. Item herr Anthonj hat mir geben 12 hornisch gulden. Davon hab ich geben 2 hornisch gulden dem mahler, fürs täfflein zu conterfetten und das er mir färblein hat lassen reiben – [...] Item am sonntag vor Margaretha hilt der könig von Dennemarck ein gross pancketh dem kaiser, frau Margretten und königin von Spanien und lud mich, und ich ass auch darauf.« (Og den følgende dag rejste vi til Bruxelles i kongen af Danmarks ærinde [...] Item har jeg foræret kongen af Danmark de bedste stykker af mine kobberstik, til en værdi af 5 gylden [...] Item har jeg set, hvorledes Antwerpens befolkning er blevet forbavset, da de så kongen af Danmark, over at han var en så mandigt skøn mand og kun selvtredie kommer gennem sine fjenders land. Jeg har også set, hvorledes kejseren er redet fra Bruxelles imod ham og har modtaget ham, med hæder og stor pomp. Derefter har jeg set den kostelige æresbanket, som kejseren og fru Margareth har givet ham den næste dag [den 4. juli]. Jeg har betalt 2 styver for et par handsker. Item har hr. Antony givet mig 12 gylden. Af dem har jeg givet 2 gylden til maleren for en lille trætavle til at male portrættet på, og for at han har ladet rive farver for mig –. [...] Item holdt kongen af Danmark på søndagen før Margarethas dag [dvs. den 7. juli] en stor banket for kejseren, fru Margrette og dronningen af Spanien og indbød mig, og jeg spiste også med.) Den omtalte dronning af Spanien er Germaine de Foix, der var enke efter Karl V's anden bedstefader kong Ferdinand af Aragonien, der havde giftet sig med hende efter dronning Isabellas død. Hun blev senere gift med markgreven af Brandenburg.

Og Dürer fortsætter i sin dagbog: »Ich habe 12 stüber vors königes futrall geben. Und ich hab dem könig von öhlfarben conterfett, der hat mir 30 gulden geschenkt.« (Jeg har

givet 12 styver for et futteral til kongen(s billede). Og jeg har malet kongens portræt med oliefarver, han har foræret mig 30 gylden.)

Desværre er maleriet forsvundet. Derimod er den kultegning, Dürer udførte af Christiern II den 2. juli, bevaret i British Museum i London. Den måler 39,9 cm, er signeret med Dürers monogram og bærer aastallet 1521. Tegningen viser et brystbillede af en midaldrende mand med halvlangt haar og fuldskæg, iført en kasketagtig hue og en pelsbesat kappe. Desværre er tegningen noget udvisket og papiret lettere beskadiget. Alligevel er det let at genkende Christiern II's træk i dette portræt.

Allerede i 1911 havde Hans W. Singer identificeret London-tegningen med det af Dürer den 2. juli 1521 tegnede portræt, og denne bestemmelse er tiltraadt af Friedrich Winkler i hans store værk om Dürers tegninger (1936-39). Alligevel har nogle forskere ytret tvivl om identifikationens rigtighed, frem for alle Gustav Glück i en større artikel om portrætter af Christiern II og hans hustru Isabella i *Kunstmuseets Aarsskrift* 1940. Glück fremførte her to hovedindvendinger mod identifikationen med Christiern II:

Hvis portrættet skulde forestille kongen, maatte man forvente, at han bar Den gyldne Vlies, som han – som tidligere nævnt – havde faaet overrakt i 1520. Endvidere finder Glück, at manden paa tegningen ikke ser majestætisk nok ud til at være Christiern II; navnlig finder Glück personens hovedbeklædning mere passende for en mand i »underordnet Livsstilling.«

Det er rigtigt, at riddere af Den gyldne Vlies – oprindeligt Jasons gyldne skind – ifølge ordenens statutter havde pligt til altid at bære ordenstegnet og helst i den berømte kæde

Albrecht Dürers
kultegning af
Christiern II, 1521.
©The British Museum,
London.

sammensat af stiliserede fyrtøjer, som ved berøring med de mellemliggende sten spruder flammer.

Dog var det paa conciliet i 1516 blevet tilladt at bære Vlies'en i en snor eller i et baand, og i kamp eller paa farefulde rejser kunde indehaveren helt undlade at bære ordenen. Rent bortset fra, at Vlies'en kan være skjult under den pelsbesatte kappe, var Christiern II netop paa rejse, hans bestemmelsessted var Bruxelles, og han var redet incognito gennem fjendeland. Hvad angaar den kasketagtige hue, saa bærer Christiern II netop en saadan paa flere lidt senere portrætter af ham. Saaledes paa et træsnit, udført i Lucas Cranachs værksted, og tydeligt dateret 1523. Det er anbragt bag paa titelbladet af Christiern II's forsvarsskrift mod Frederik I, Cornelius Scepper: *Christiani II ad duas epistolas Frederici I responsio*, udgivet i Wittenberg 1524.

Og desuden paa den meget smukke tegning, tilskrevet Jan Gossaert de Mabuse, der findes i Det nederlandske Institut i Paris, og som gerne dateres til omkring 1525, ved samme tid,

Lucas Cranachs træsnit af Christiern II, 1523. Statens Museum for Kunst.

hvor Jan Gossaert de Mabuse malede det bekendte portræt af Christiern II's børn, der nu er paa Hampton Court; – en vistnok egenhændig replik er som bekendt paa Frederiksborg. Her igen finder vi den samme kasketagtige hovedbeklædning. Og en lignende bæres ogsaa af Kurfyrst Frederik Den Vise af Sachsen – Christiern II's Morbroder – saavel paa en tegning som paa et kobberstik fra 1524 af Dürer. Den kommer igen på et stik efter Mabuses tegning, der gerne tilskrives Jakob Binck, men i virkeligheden paa meget spinkelt grundlag.

Endelig var Dürers tegning af Christiern II vel blot et forarbejde for det portræt, han ifølge dagbogen malede efter ankomsten til Bruxelles. I kultegningen gjaldt det først og fremmest om at fastholde kongens

træk. I maleriet kunde kunstneren saa fremstille kongen i hans nye fine klæder af fløjl, silke og guldbrocade og med en af de nymodens store flade baretter af sort fløjl, som kejserens skrædder maa have leveret i lyntempo. Det er i hvert fald ikke smaabeløb, Pompejus Occo har udbetalt for kongens regning til kejserens skrædder og forskellige handlende alene i dagene den 3.-8. juli for nye klæder til Christiern og hans følge. Regnskaberne fra rejsen er sammen med andre regnskaber for beløb, udlagt af Pompejus Occo ogsaa i de følgende aar, bevaret i den saakaldte Münchener-samling, der nu findes i Rigsarkivet. Pompejus Occos regnskaber fra 1520-23 er i øvrigt allerede i 1915 udgivet af G.W. Kernkamp i serien *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* (Amsterdam).

Et indtryk af Christiern II's fremtræden ved mødet med kejser Karl uden for Bruxelles den 3. juli 1521 og af deres fælles glansfulde indtog i den festsmykkede by kan vi faa af en øjenvidneskildring, der tillige giver et sympatisk billede af den kun 21-aarige kejser.

Tegning af Christiern II, ca. 1525, tilskrevet Jan Gossaert de Mabuse. Institut Néerlandais, Paris.

Det er den venetianske gesandt ved kejserhoffet, Gasparo Contarini, der i sin beretning af 4. juli til Signoriaen – Venezias regeringskollegium – beskriver sceneriet og hovedaktørerne ved fyrstemødet.

Det originale brev til Signoriaen er forsvundet, men indholdet kendes fra Gasparo Contarinis brevbog, der findes i San Marco-biblioteket i Venezia.

Jeg citerer paa dansk, hvad Contarini skriver:

»I gaar gjorde kongen af Danmark sin entré her efter at have spist til middag midtvejs mellem Malines og dette sted. Omkring kl. 5 steg kejseren til hest, ledsaget af os tre ambassadører, den pavelige nuntius, den engelske gesandt og mig selv, efter at vi havde faaet besked derom. Alle fyrster, adelsmænd og hoffets herrer havde ligeledes samlet sig med deres følge, i alt omkring 600 heste.

Kejseren bar en vams af mønstret sølvbrocade og steg til hest i parken, hvor vi ventede paa ham. Paa stedet gav han en lille opvisning i ridekunsten, idet han foretog adskillige kunststykker med stor behændighed, der fremkaldte almindeligt bifald. Saa gav han sig paa vej for at møde kongen af Danmark og red knap 6 italienske mil. Kongen af Danmark kom kørende paa en almindelig vogn af den slags, som indbyggerne i nabobyerne Antwerpen og Ghent benytter til rejser. Han sad helt alene, mens hans følge var til hest.

Da de var naaet inden for en bues skudvidde fra hinanden, holdt kejseren sin hest an [...] og kongen af Danmark gik ned fra sin vogn og steg til hest. Hans danske majestæt bar en vams af sort silke og en sort klædeskappe efter den spanske mode, og paa hovedet bar han en sort fløjlsbaret med et nedhængende perlesmykke (»una perla propendente«). Efter at rytterne havde formeret en dobbelt linie, red kejseren og kongen langs denne hen imod hinanden. Da kejseren gjorde mine til at stige af, kom kongen ham i forkøbet og satte foden først paa jorden, hvorefter kejseren ogsaa steg af. Saa omfavnede de hinanden med hattene i haanden. Da de havde sat hattene paa igen, traadte tolken frem, og de sædvanlige complimenten blev udvekslet. Kejseren talte fransk, og kongen af Danmark tysk.«

Samtalen varede næsten et kvarter, hvorefter de begge steg til hest. Opholdet havde varet saa længe, at ambassadørerne og nogle af de øvrige tilstedeværende havde haft tid til at gøre kongen deres opvartning og kysse hans haand.

»Paa vejen ønskede kejseren at placere kongen paa sin højre side, hvilket denne paa ingen maade vilde gaa med til. Som tegn paa sin respekt foretrak han at ride en lille smule bag ved kejseren, hvilket denne bemærkede og hele tiden ventede paa kongen, saa de kom til at ride side om side og talte sammen uden tolk. De red ind i Bruxelles en halv time

senere, i skæret fra utallige fakler og baal, tændt i gaderne, mens husene var illuminerede og smykket med tæpper og silkedraperier, blomster og løv som udtryk for glæde.

Med slig pragt blev kongen af Danmark ledsaget til den bolig, der var bestemt for ham – greven af Nassaus palæ, ikke langt fra kejserens eget. Da de passerede det kejserlige palæ, forsøgte kongen at overtale kejseren til ikke at følge ham længere, men kejseren insisterede paa at ride med ham ind i Nassau-palæets gaard«.

»I aften«, fortsætter Contarini – og det er altsaa den 4. juli – »gav kejseren en banket til kongens ære, og han kom selv for at hente ham i hans bolig. Da de sammen traadte ind i festsalen, blev de modtaget ved døren af Madame Marguerite og enkedronningen af Aragonien [altsaa Germaine de Foix], som kongen kyssede paa fransk manér, og efter nogen samtale satte de sig alle fire til bords for at spise alene sammen.

Efter bordet var der underholdning, og begge majestæter dansede med hoffets unge damer. Og selv nu, to timer efter solnedgang«, skriver Contarini, »gaar dansen stadig. Saa-danne unge fyrster bliver ikke saa let trætte«.

Man fæster sig ved den unge kejsers høviske holdning over for den 19 aar ældre svoger. Det maa ikke glemmes, at Christiern II i sommeren 1521 endnu var paa sin magts tinde som hersker over de tre nordiske riger. Der stod glans om erobreren fra Norden, og der gik allehaande, i øvrigt urigtige rygter om, at han vilde støtte Karl med en større hær i hans stadige stridigheder med Frans I. Til Christiern II's ry bidrog ogsaa, at han paa sin vej gennem de nederlandske byer havde ladet sine herolde gaa i forvejen og kaste penge i grams, mens musikanter spillede paa piber, trompeter og trommer. Udgifterne er nøje bogført i Pompejus Occos regnskaber.

Formaalet med Christiern II's rejse var mere nøgternt politisk. Det gjaldt for ham om at faa overdraget forleningsretten til Holsten, som biskopperne af Hansestaden Lübeck tidligere havde haft og om selv at blive forlenet med hertugdømmet Holsten. Begge dele blev opnaaet under de følgende dages forhandlinger. Dertil kom, at det lykkedes Christiern at faa udbetalt endnu 50.000 gylden af dronning Elisabeths medgift, og det var ikke uvigtigt. Udgifterne i forbindelse med det godt to maaneder lange ophold i Nederlandene beløb sig ifølge Pompejus Occos regnskaber til 36.927 floriner og 8 styver. Men saa var kongen og hans følge ogsaa blevet prægtigt udstyret med klæder, og der var givet gaver til alle, der havde ydet kongen og hans mænd tjenester og gæstfrihed.

I slutningen af brevet kommer Gasparo Contarini ogsaa ind paa Christiern II's udseende. Han anslaa kongen til at være mellem 36 og 40 aar, – han var netop den 1. juli fyldt

40. Om hans ansigtsudtryk siger Contarini: »Monstra in la faccia gravità et virilità [men dette sidste ord er streget over og erstattet med vivacità]« – altså baade alvorligt og livfuldt. Og saa siger han videre, at »kongens skæg er arrangeret efter den italienske mode, og ikke som tyskerne bruger det. Hans haar er snarere krøllet end glat. Han er af middel-højde, snarere høj end lille, velproportioneret, snarere slank end fyldig«.

Hvis vi nu sammenholder Dürers tegning og hans egne udtalelser om det billede, han malede af Christiern II i juli 1521, og Contarinis beskrivelser af kongens ydre og paaklædning, suppleret med nogle poster i Pompejus Occos regnskaber, med nogle af de bevarede portrætter af kongen, kan vi maaske faa en forestilling om, hvordan dette maleri har set ud.

Dürer oplyser, at portrættet var malet med olie på en lille træplade, og at han køber et futteral til det. Der er grund til at tro, at det har været et brystbillede, men det kan ogsaa have været i halv figur, eventuelt med en synlig haand. Formodentlig har det været orienteret til venstre ligesom tegningen. Det er nok muligt, at kongen har faaet haar og skæg studset, efter at Dürer var færdig med sin tegning, og inden mødet med kejseren næste dag. Derved er haaret aabenbart krøllet mere op, siden Contarini kan betegne frisuren som »mere krøllet end glat.« Endvidere tør vi tro, at kongen paa maleriet har baaret, kækt paa skraa, en af de store flade sorte fløjlsbaretter med en agraf eller et perlesmykke, som Contarini siger. Pompejus Occo betaler netop i dagene omkring festlighederne for flere fløjlsbaretter til kongen og hans følge, og den 3. juli noterer han udtrykkelig, at han har betalt hr. Anthonius, kejserens skrædder, 16 gylden og 12 styver for »en agraf til at hænge (el. sy) paa kongens baret« (... thot ein span, dat he koft an mijns hern bennet tho hangen oft neyen ...) Dette er muligvis det omtalte perlesmykke. Den 4. juli har Pompejus Occo betalt for fire »meget fine skjorter« til kongen. Det er nok saadanne fint plisserede hvide skjorter med høj broderet halslinning, som vi kender fra portrætter af saavel Christiern II som andre samtidige fra begyndelsen af 1520'erne.

Contarini nævnte, at den danske konge ved mødet med kejseren bar en vams af sort silke og en sort klædeskappe efter den spanske mode. I Occos regnskaber er der opført mange udgifter til køb af sort silke, fløjls og klæde, og der er udbetalinger for skræddernes arbejde paa vams, bukser og spanske kapper. Der er ogsaa indkøbt silke og guldbrocade og andre gyldne stoffer, aabenbart til det for, der skulde komme til syne gennem vamsens slidser, eller til »brystlapper«. Et sted tales der ligefrem om »Kongens brystlap«.

Endelig skulde man tro, at kongen har baaret Den gyldne Vlies, enten i kæden eller i en snor, når han skulde træde frem for ordensherren.

Der eksisterer en lang række portrætter af Christiern II, dels orienteret mod venstre, dels mod højre, hvor han bærer den samme store fløjlsbaret med brede baand trukket gennem to stropper langs underkanten og med et smykke i den ene ende. Desuden en fint plisseret skjorte med høj broderet halslinning og den samme sorte dragt underforet med rød silke eller guldbrocade, samt en sort kappe af klæde eller fløjl, med eller uden pelskrave. Det gælder for eksempel det lille billede paa Frederiksborg. Da kongens udseende paa disse billeder ogsaa svarer ret godt til den alder, han havde, da han i sommeren 1521 var paa besøg i Nederlandene – 40 aar – maa vi gaa ud fra, at de alle bygger paa typer, der var skabt under dette ophold.

Blandt kendte portrætter, der viser kongen en face til venstre, er der et lille billede i svejtsisk privateje, der kommer Dürers tegning nær i holdning og i gengivelsen af detaljerne i ansigtet. Det er et brystbillede, og det maaler kun 14 x 16,5 cm. Det er malet med gouache-farver paa papir, der er monteret paa træ. Ingen kan være i tvivl om,

at det er en kopi af anden haand, men der svæver endnu en anelse af Dürers stil over behandlingen af ansigtet, haar og skæg og af pelskraven. Brystbilledet fremtræder paa en ret skarp grøn baggrund. Vamsen er her af lægget stof og kraplakrød, ikke kendt fra noget andet portræt af Christiern II. Maaske er farven kopistens opfindelse. Derimod er den fine plisserede hvide skjorte med den høje halslinning af samme slags som paa andre varianter af denne type. Af kappen ser man her næsten kun pelskraven, der er af mørkt skind. Det er paafaldende, at kongen ikke bærer Den gyldne Vlies. Den kan være malet over eller blot udeladt i kopien, maaske fordi afskæringen dog ikke tillod, at selve Vlies'en – det gyldne vædderskind – kunde komme

*Christiern II.
Det Nationalhistoriske
Museum på
Frederiksborg,
Hillerød.*

*Christiern II, malet med gouache-farver på papir.
Privateje, Schweiz.*

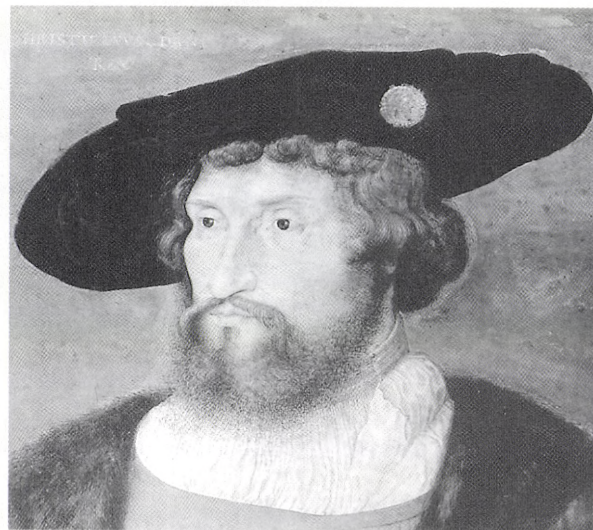
med paa billedet. Efter at jeg havde haft lejlighed til at se dette billede i Schweiz, fik jeg ejerens tilladelse til at lade det røntgenfotografere i Schweizerisches Institut für Kunstwissenschaft i Zürich. Da røntgenstrålerne gaar lige igennem gouachefarverne, var det ikke muligt at se, om Vlies'en var skjult under overmaling, kun at der var overmalinger af baggrunden af dragten og enkelte retoucher i ansigtet.

Man fæster sig ved et lille træk – den dybe fold i skjorten, til højre; maaske markerer denne fold netop aftrykket af kæden eller af den sorte snor, hvori Vlies'en hang. Denne tanke finder støtte ved sammenligning med det lille billede paa Frederiksborg, der kun er faa centimeter større – 20,5 x 16 cm, men som dog viser kongen i halv figur med venstre arm og haand synlig. Her skærer den sorte snor med Vlies'en sig netop ned i skjorten paa dette sted og frembringer ligesom paa gouachen en fordybning af en bulk og en lille aabning mellem knapperne i lukningen.

På Frederiksborg-billedet bærer kongen en sort vams med slidser, underforet med gyldent stof, og i baretten har han et lille smykke med ædelstene. På gouachen ses derimod i baretten en medaille af guld med et ansigt i profil omgivet af en laurbærkrans. En anden forskel er, at kongen paa Frederiksborg-billedet har krave og ærmeopslag af graaværk.

Bortset fra de iøjnefaldende forskelle i saadanne detaljer og i afskæringen kan der næppe være tvivl om, at begge portrætter maa bygge paa et fælles forlæg, og det forekommer ikke usandsynligt, at dette netop var Dürers forsvundne portræt.

I gouachen er portrætligheden allerede en anelse svækket, skønt vi ikke kan være i tvivl om modellens identitet. Paa Frederiksborg-billedet er der ikke meget tilbage af ligheden. I de øvrige eksisterende portrætter af samme type er portrætligheden med Christiern II mere eller mindre udvisket. Der er dog én undtagelse: det Quinten Massys tilskrevne por-

Udsnit

Hele maleriet

træt i det ærkebiskoppelige palæ i Kroměříž eller Kremsier i det gamle Mähren. Maleriet er aabenbart senere udvidet til ogsaa at omfatte et bord, hvorpaa kongens venstre arm og haand med en nellike mellem fingrene hviler. Et gammelt fotografi viser det udvidede billede, der maaler 73 x 51,5 cm. Et nyere fotografi viser den oprindelige afskæring af billedet, der maalte 57 x 40 cm. Dette portræt stemmer i øvrigt i dragt, baret og opstilling overens med de øvrige af typen en face til venstre. Kun føler man sig overbevist om, at der her virkelig er portrætlighed til stede. Det alvorlige ansigt minder om Michel Sittows portræt af Christiern II, især for øjenpartiets vedkommende. Derimod stemmer mundpartiet mere overens med Dürers opfattelse paa tegningen.

Nu fremgaar det af Pompejus Occos regnskaber, at han virkelig har betalt Quinten Massys 20 gylden for et portræt af Christiern II, men først i februar 1522. Da denne udbetaling først er bogført næsten et halvt aar efter, at kongen havde forladt Nederlandene, og dertil paa et andet regnskab end det, hvor udgifterne fra opholdet er samlet, er det ikke

Maleri af Christiern II, tilskrevet Quinten Massys. Archiepiscopal Palace Kroměříž, Czech Republic.

sikkert, at billedet er malet, mens Christiern II var i Antwerpen. Der kan tænkes to muligheder: Enten har Quinten Massys gjort en tegning ansigt til ansigt med kongen i Antwerpen, men har først udført maleriet senere med støtte for dragtens vedkommende af en anden malers portræt af kongen, eller ogsaa er hans maleri en fri kopi i større format efter Dürers nu forsvundne billede – aabenbart paa bestilling af kongen. Kongen bærer i øvrigt her Den gyldne Vlies i en sort snor, som dog er anbragt lidt akavet over skjortebulken til højre, som om den var tilføjet senere.

På Rosenborg hænger en kopi af Quinten Massys' portræt af Christiern II, der har været i de kongelige samlinger fra gammel tid. I Spenglers katalog over den kongelige billedsamling fra 1827 omtales det som malet af Albrecht Dürer. Det maaler 55 x 41 cm og har altsaa omtrent samme størrelse som Massys' oprindelige billede havde.

Der findes endnu et par varianter af denne type Christiern II-portrætter. Det interessanteste er det maleri, der blev erhvervet til Statens Museum for Kunst fra en kunsthändler i London i 1932. Det er malet paa træ og maaler 50 x 37,5 cm. Portrætligheden er ikke slaende, men baret, dragt og kappe er den sædvanlige for denne type. Paa grund af den manglende Vlies har baade Leo Swane, da han i 1932 omtalte nyerhvervelsen i *Kunstmuseets Aarsskrift*, og Lars Rostrup Bøyesen, der behandlede billedet igen i *Kunstmuseets Aarsskrift* i 1963, dateret billedet til før 1518. Leo Swane mente, at baade dette billede og den lille gouache, der dengang omtaltes som værende i en »Berlinsk Kunsthandel«, gik tilbage til et billede af en nederlandsk kunstner, maaske Bernard van Orley. Rostrup Bøyesen mente, at det fælles for-

*Christiern II, malet af ukendt kunstner.
Statens Museum for Kunst.*

billede var Michel Sittows portræt. Hverken Swane eller Rostrup Bøyesen havde dog set det lille gouache-portræt, der har været i den svejtsiske samlers besiddelse siden 1956.

Ogsaa paa dette billede findes den tidligere omtalte fold og bulk i skjorten paa højre side som en mindelse om, hvor kæden eller snoren, der bar Vlies'en, skulde ligge. Der kan saaledes ikke være tvivl om, at det er en variant af samme type som de i det foregaaende viste, men her er kongen udstyret med gestikulerende hænder og hvide flæsemanchetter; det er formentlig en tilføjelse af kopisten, ligesom det forgyldte løvværk foroven, der træder frem paa den grønne baggrund.

Maaske kan de livligt gestikulerende hænder og den særprægede dekoration foroven forklares, ved at dette exemplar har skullet indgaa i en serie familieportrætter i lignende stil og størrelse. En lignende haandstilling og de flæsedede manchetter kendes fra et portræt af Karl V's broder, Ferdinand, der er bevaret i flere eksemplarer og tilskrevet Jan Cornelisz Vermeyen og dateret 1530. Det bedste af disse, tidligere i Tudor-Wilkinson-samlingen i Paris, er af næsten samme størrelse som Kunstmuseets billede af Christiern II, det maaler 50 x 37 cm.

Det bør dog ogsaa nævnes, at et af Lucas Cranach udført træsnit, betegnet

Christiern II, 1523, træsnit af Lucas Cranach.
Statens Museum for Kunst.

1523, blot spejlvendt, viser en lignende, om end noget forgrovet opfattelse og opstilling af modellen. I den dekorative indramning af dette store træsnit indgaar ogsaa løvværk. Her bærer kongen imidlertid Vlies'en i den tunge kæde. Det ligeledes med aastallet 1523 betegnede maleri, Lucas Cranach malede af Christiern II, da denne selv var i Wittenberg i efteraaret 1523, er af en ganske anden type og viser større portrætlighed. Man fristes derfor til at tro, at de to træsnitportrætter er udført, før Cranach havde truffet kongen personlig, og efter forlæg af en anden kunstner. Det var en fremgangsmaade, der ikke var ualmindelig blandt tidens kunstnere, og netop er praktiseret af Cranach selv flere gange (som fx i hans posthume træsnitportræt af Kurfyrst Frederik den Vise efter Dürers stik fra 1524).

Det er saaledes ikke helt udelukket, at ogsaa dette træsnit bygger paa Dürers portræt eller en kopi af dette, mens det tidligere omtalte træsnit, hvor kongen bærer den kasketagtige hue, kan være gjort paa grundlag af Dürers tegning.

Til rækken af varianter af den her omtalte type Christiern II-portrætter fra 1521 kan føjes endnu ét, hvis nuværende opholdssted ikke kendes. Skønt det er betydeligt større end det lille Frederiksborg-billede ca. 42 x 36 cm, er det efter fotografi at dømme meget beslægtet med dette i opstilling og arrangement af hænderne. Det ser ud til at være en bedre udført kopi efter samme forlæg som Frederiksborg-portrættet. Billedet blev i 1934 tilbudt Statens Museum for Kunst fra en kunsthändler i London som malet af »en efterfølger af Joos van Cleve«, men det blev trukket tilbage af ejeren, før museet havde naaet at tage stilling til erhvervelsen.

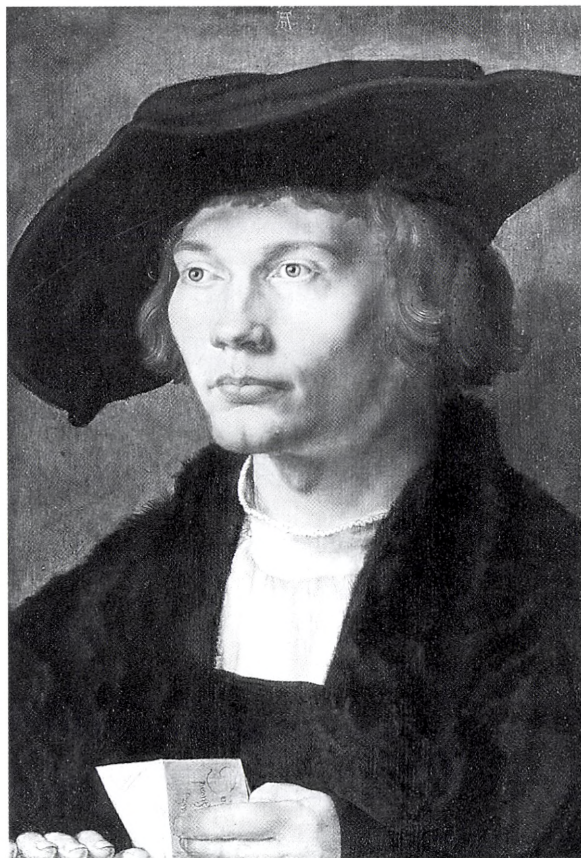
Den eneste paafaldende forskel fra Frederiksborg-billedet er, foruden størrelsen, brystværnet i forgrunden, dækket med et mønstret tæppe. Det er et lidt gammeldags træk ved denne tid, kendt fra portrætter af bl.a. Hans Memling og Michel Sittow. Men detaljer som baretsmykkets form, Vlies'en i det sorte baand, anbragt uden for skjortebulken, og den tynde kæde, der gaar ned bag vamsen, ja, endog skyggen paa væggen, er identiske paa de to billeder. Kun i behandlingen af ansigt, haar og skæg og i selve portræstemningen synes der at være større overensstemmelse mellem London-billedet og den lille gouache, og disse to kommer ogsaa nærmest Dürers tegning i opfattelsen af Christiern II uden dog at naa op paa siden af Quinten Massys' version i kvalitet og finhed.

I den tidligere nævnte artikel af Gustav Glück om portrætter af Christiern II og hans dronning i *Kunstmuseets Aarsskrift* 1940, hvori han tog afstand fra identifikationen af personen paa Dürers tegning med kong Christiern II, fremsatte han selv den, som han udtrykker det, dristige formodning, at to langt senere malede portrætter af kongen kunde

afspejle Dürers forsvundne portræt. Det drejer sig om to malerier, hvor kongen er set en face til højre. Det ene billede, der kun maaler 13 x 10 cm, findes i ærkehertug Ferdinand af Tyrols store portrætsamling, der nu er i Wiens kunsthistoriske museum. Det andet og meget større portræt var indtil for en halv snes aar siden i Robert von Hirsch's samling i Basel. Kongen bærer paa begge billeder den samme baret, skjorten med den dybe fold, vamsen med slidser og Den gyldne Vlies i sort baand. Glück har sikkert ret, naar han antyder, at disse to billeder, skønt uden større lighed med Christian II, dog giver en svag afglans af Dürers originale portræt. Ogsaa det store billede, der er et hofstykke uden hænder, har sikkert skullet indpasses i et portrætgalleri. Kun mener jeg, at disse to portrætter, der er spejlvendte i forhold til de øvrige malerier, er de seneste i en lang række varianter af Dürers forsvundne portræt fra 1521.

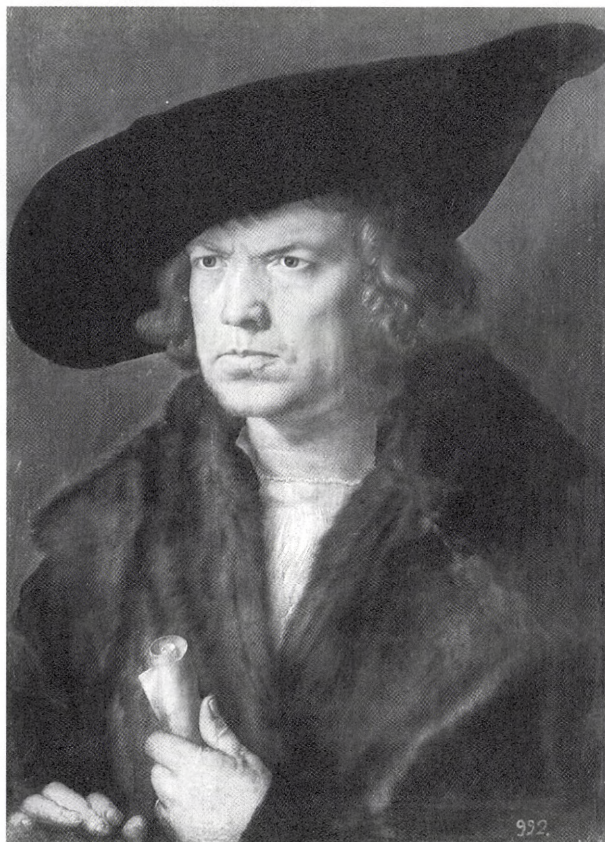
Tilbage staar at foretage en sammenligning med andre portrætter malet af Albrecht Dürer omkring 1521. Dürer har anvendt opstillinger af modellen, der er meget beslægtet med Frederiksborg-billedet og med Quinten Massys' portræt af Christiern II. Det gælder saaledes portrættet af Bernhard von Resten (eller Reesen), der netop maa være malet under opholdet i Nederlandene, og som er betegnet 1521. Her holder von Resten et brev i venstre haand, mens man kun ser fingrene af højre haand, der hviler paa et usynligt brystværn. Paa portrættet af en ukendt herre i Prado i Madrid, ligeledes betegnet 1521, holder modellen et sammenrullet dokument i venstre haand. Frisuren og behandlingen af haaret her modsvarer meget fint haarbehandlingerne paa gouachen.

*Albrecht Dürer:
Bernhard von Resten.
Staatliche Kunst-
sammlungen, Dresden.*

Albrecht Dürer: Ukendt herre, 1521. Museo Nacional del Prado.

Der er ikke bevaret noget portræt af Christian II, hvor han holder et brev i haanden, men den øvrige beskrivelse passer meget godt med den her behandlede type. Dog findes der ogsaa andre portrætter af kongen fra rejsen til Nederlandene af en anden opstilling – fx i profil – hvorpaa beskrivelsen ogsaa kunde passe. Vi tør heller ikke sige, om det var dette portræt eller et andet, Margrethe af Østrig ifølge sine regnskaber i januar 1522 betalte miniaturemaleren Gerhard Horenbout for. Det kan lige saa godt være et, der skulde anvendes til gave eller maaske til Den gyldne Vlies's statutbog. I det håndskrift af statutbogen, som opbevares i Wien, mangler der fx netop et portræt af Christiern II. Men udelukket er det ikke, at det ene eller begge portrætter kan være kopi eller variant af Dürers original.

I et tredje portræt af Dürer ogsaa betegnet 1521 – i Isabella Stewart Gardner-museet i Boston – der antages at forestille en rentemester Lorenz Sterck, som Dürer i sin dagbog nævner at have malet, ses kun den venstre haand hvilende paa billedets underkant. Dette kommer saaledes nær Frederiksborg-billedet og London-versionen i opstilling.

Det skal lige nævnes, at Margrethe af Østrig i sin store kunstsamling i Malines havde hele to portrætter af Christiern II i 1523, da der blev optaget et inventar over hendes indbo. Det ene, der indgik i en serie familieportrætter, ophængt omkring en kamin, er ikke nærmere beskrevet. Det andet behandles derimod mere udførligt:

»Aultre tableau fait après le roy de Dannemarcque tenant une lettre en sa main, ayant une chemise à hault collet, pourtant la Thoison d'or pendant à ung courdon de soie, le fond verd«.

Af de 8 her omtalte varianter af den portrættype fra 1521, vi nu med nogen ret tør kalde Dürers, viser de 6 Christiern med Den gyldne Vlies i et sort baand. Hvorledes forklare den manglende Vlies i gouache-portrættet i Schweiz og i maleriet med de gestikulerende hænder i København?

Blandt flere muligheder kan opstilles følgende hypotese som den sandsynligste:

Da Christiern II i juni 1521 saa pludselig giver sig af sted til Nederlandene til hest, uden standsmæssig paaklædning, har han næppe haft Den gyldne Vlies i den tunge ordenskæde paa sig. Fra Amsterdam, hvor han tager ind hos Pompejus Occo, har han formentlig sendt bud efter resten af sit følge, der i hvert fald dukker op senere. Han kan da ogsaa have givet besked om at faa ordenskæden bragt ned til sig. Da han dog saa nylig havde modtaget ordenen og de dertil knyttede regler, maatte han være klar over, at det var hans pligt at bære den, naar han skulde træde frem for sin ordensherre.

Imidlertid er det muligt, at ordenskæden med Vlies'en ikke er kommet frem i tide eller maaske slet ikke. Dürer, der ved, at kongen skal bære kæden ved officielle lejligheder, sætter plads af til dens anbringelse ved at angive den forsænkede fold i skjorten. Om ordenen nogen sinde er blevet tilføjet paa Dürers original, kan vi ikke vide. I hvert fald har han selv næppe haft lejlighed til at gøre det, da han straks efter at have afleveret det lille maleri til kongen forlod Bruxelles. Noget kunde tyde paa, at det ikke er sket. De malere, der har gjort de mere eller mindre fri kopier og varianter af billedet, eller i hvert fald de af dem, der var fortrolige med den burgundisk-østrigske hofetikette, har tilføjet Den gyldne Vlies i en sort snor eller et baand, men uden at kunne drage den rette fordel af den fold, Dürer havde beregnet til trykket fra den tungere kæde. Maaske har Christiern II bestilt dette lille portræt hos Dürer for netop at have en ny type, der kunde tjene som model for fremtidige kopier. Habsburgernes interesse for familieportrætter og serier af portrætter af andre fyrster var jo velkendt. Dürers tegnede portræt af kongen synes, som antydnet her, ogsaa at have tjent som forlæg for reproduktion. To aar efter Nederlandsrejsen, da Christiern II for alvor havde forladt sit rige, fik han god brug for portrætter af sig selv til sin propaganda, men det er en anden historie, der kun lige har kunnet strejfses her.

HERREMAND I KONGEKLÆDER

Christian IV,
rigsrådet og adelen

Af Knud J. V. Jespersen

Titlen på dette essay kan muligvis forekomme en anelse impertinent, når det som her drejer sig om en af de store skikkelser i den danske kongerække. Den er dog ikke valgt for at fornærme, men for at angive en begrænsning. I dette tilfælde angives udgangspunkt og synsvinkel af et spørgsmål, som nærmest har kontrafaktisk karakter – den slags spørgsmål, som historikere normalt ikke bør stille, og som historien almindeligvis ikke rummer svar på. Alligevel kan netop spørgsmål af denne type ofte vise sig frugtbare som udgangspunkter for genovervejelse af velkendte forløb. Det spørgsmål, som her stilles, lyder: Hvordan kan det være, at det danske forfatningssystem ikke sprængtes under de svære indre politiske konflikter i Christian IV's tid, når det samme system i realiteten brød sammen få år inde i sønnens regeringstid for at gå endeligt i opløsning ved stændermødet i 1660?

Man kan i denne forbindelse selvfølgelig hæfte sig ved Karl Gustav-krigenes voldsomme stressvirkning på systemet; men noget af forklaringen kan også ligge i personlige og institutionelle forhold i Christian IV's tid – forhold, som kan have virket konserverende. Det er just denne side af problemet, som skal drøftes i det følgende.

Adskillige af de historikere, som siden J.A. Fridericias dage har karakteriseret Christian IV og hans styre, har med denne fremhævet kongens manglende evne til at skelne mellem væsentligt og uvæsentligt. Han er ofte blevet kritiseret for i samme åndedrag at behandle statsager af vidtrækkende betydning og tage stilling til rene bagateller, f.eks. farven på et stakit ved Frederiksborg slot. C.O. Bøggild-Andersen gik endda så vidt, at han betegnede kongens sans for detaljen som »en afgørende Svaghed«, en psykisk defekt hos kongen som politiker.

Egenhændigt brev af 1. december 1616, hvori Christian IV giver rigsrådet meddelelse om udnævnelse af Christen Friis til Kragerup til ny kansler og af 6 adelsmænd til nye medlemmer af rigsrådet. Af disse har kongen udnævnt Albret Skeel til rigets admiral, og de tilstedeværende råder skal skriftligt votere om en ny marsk. Brevet lyder i bogstavret gengivelse således:

Epthersom Gud Alsommechtigste nestforleden Somme(r) haffuer henkallit uorriss Chanseler Christian friiss till Borreby, Saa haffuer uy aff uychtige Aarsag skiild icke Nu lenger uylt uerre vden Chanseler, huorfor uy nu till samme bestilling oss haffuer udueelit Christian friiss til kraagerup, huilcken ochsaa och derpaa haffuer giordt syn Eed, huess persohn y eder skall laade uerre befallit.

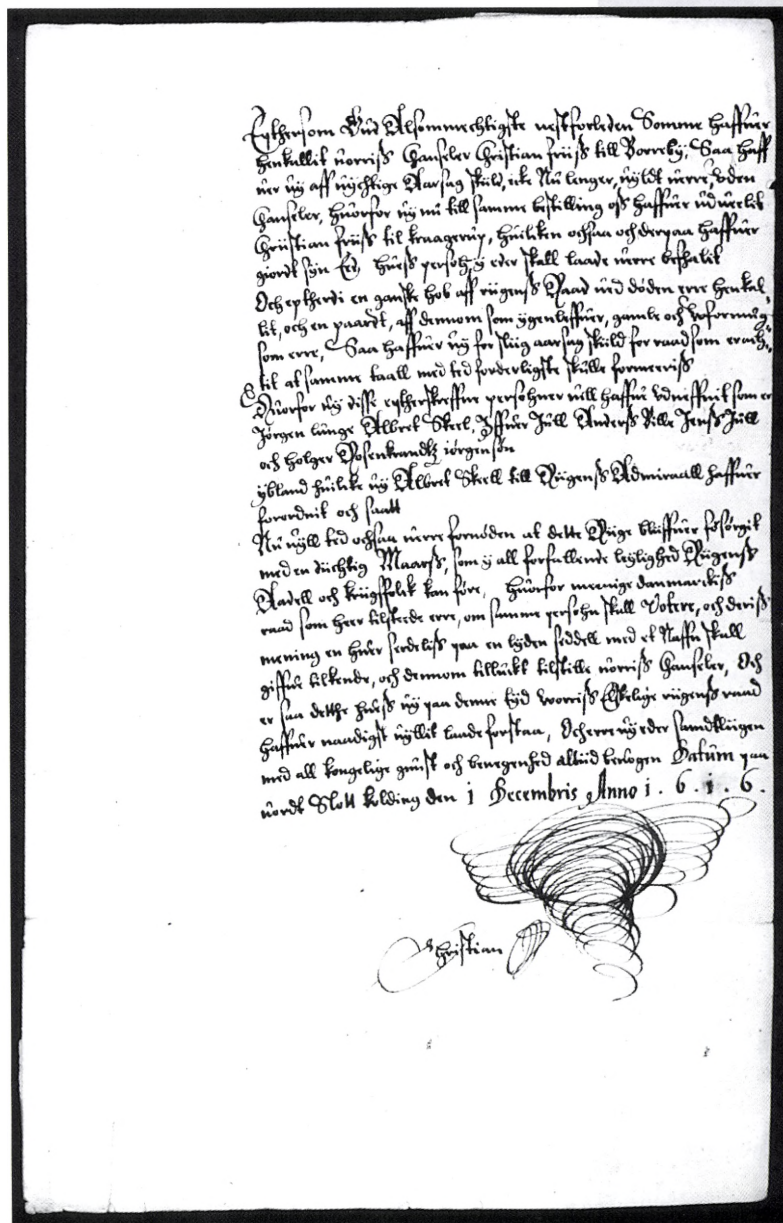
Och ephtherdi en ganske hob aff riigenss Raad ued døden erre henkallit, och en paardt aff dennom, som ygenleffuer, gamle och wformugsom erre, Saa haffuer uy for sliig aarsag skiild for raadsom erachtit, at samme taall med ted forderligste skulle formeeriss.

Huorfor uy disse ephtherskreffne persohner uill haffue vneffnit, som er Jørgen lunge, Albret Skeel, Iffuer Jull, Anderss Bille, Jenss Jull och Holger Rosenkrandtz iørgensøn, ybland huilcke uy Albret Skeell till Riigensz Admiraall haffuer forordnit och saatt.

Nu uyll ted ochsaa uerre fornøden, at dette Riige bliiffuer forsørgit med en diichtig Maarss, som y all forfallende leylighed Riigenss Aadell och kriegsfolck kan føre, huorfor meenige danmarckiss raad, som heer tilsteede erre, om samme persohn skall Votere, och deriss mening en huer serdeliss paa en lyden seddell med et Naffn skall giffue tilkende, och dennom tilluckt tilstille uorriss Chanseler, Och er saa detthe huess uy paa denne tyd worriss Elskelige riigenss raad haffuer naadigst uyllit laade forstaa, Och erre uy eder samdtliigen med all kongelige gunst och benegenhed altiid beuogen. Datum Paa uordt Slott kolding den 1 Decembris Anno 1616.

Christian

Rigsarkivet.

Spørgsmålet er dog, om det nu også er helt rimeligt at betegne denne uomtvistelige egenskab hos kongen som en mental brist. Måske var den – som hans fyndige danskhed, hans hang til stærke drikke og hans husholderiske indstilling – blot et udslag af det norm-sæt, som bestemte kongens holdninger og optræden i øvrigt, således som Leo Tandrup har været inde på. Tandrup er nok også den forsker, som mest udførligt har peget på Christian IV's opvækst og opdragelse som nøgle til forståelse af den modne mands holdninger. Dette synspunkt skal uddybes en smule.

Christian IV var kun 11 år gammel, da faderen døde. Drengens videre opdragelse blev derefter lagt i hænderne på den adelige formynderregering, som under kansler Kaas' kyn-dige ledelse sørgede for, at han fik en god dansk opdragelse under Hans Mikkelsens, Hen-rik Ramels og senere Hak Ulfstands vejledning og tilsyn. Troels-Lund har overbevisende og med vanlig elegance beskrevet formynderregeringens anstrengelser i denne henseende. Hvad formynderregeringen, som var sammensat af højadelige rigsråder af den gamle soli-de skole, tilstræbte med opdragelsen af den vordende konge var – naturligvis, tør man næsten sige – at skabe en konge i sit eget billede – en konge, hvis normer, verdensbillede og livsopfattelse lå på linie med dens eget. De eneste normer, som denne højadelige for-samling kendte og accepterede, var den danske højadels egne. Regeringsrådets bestræbelser fremgik med stor klarhed af de manende fortaler i rigskansler Arild Huitfeldts berømte Danmarkshistorie, som udkom netop i disse år. Den ideal-kongetype, Huitfeldt her som et spejl holdt op for den unge Christian IV, var netop af denne støbning.

Det er formentlig ikke spor tilfældigt, at krønikens første bind, som udkom året før Christian IV's kroning, var Christian III's historie, hvis fortale netop indprentede den vor-dende konge de nævnte dyder, som ifølge Huitfeldt også havde besjælet Christian III og gjort hans regering til en lykke for Danmark. I selve kroningsåret udkom Christiern II's historie, hvori Huitfeldt fremstillede de ulykker, som fulgte, når kongen ikke besad de dyder, som regeringsrådet havde indprentet Christian IV.

Christian IV blev da ved formynderregeringens foranstaltning undervist og opdraget temmelig nøjagtigt som en højadelig arving til et stort godskompleks. Han blev opdraget til at være husholderisk, nøjeregnende og rethaverisk – helt nødvendige egenskaber, om man skulle klare sig i kampen om den adelige jord. Disse for en adelig godsejer nødventi-ge læresætninger glemte han aldrig. De blev en del af hans udrustning til voksenlivet.

Et talende udtryk herfor finder vi i kongens mange efterladte skrivekalendere, hvori han førte omhyggeligt regnskab med selv små gevinster og tab ved spil. Han sluttede des-

Chr. IV som ung prins, malet i begyndelsen af 1580'erne af den flamske maler Hans Knieper, som virkede i Danmark fra 1577 og indtil sin død i 1587. Rosenborg.

uden hver måneds optegnelser med en samlet opgørelse over månedens indtægter og udgifter. Med stadig større skarphed skelnede kongen mellem »sit eget« og »rigets«, og det afslører hos ham en tilbøjelighed til at betragte sin kongemagt nærmest som et gods og sig selv som gods-herre – en synsmåde, som givetvis ikke var uden forbindelse med formynderregeringens opdragelsesform og i nær familie med bogholderiprincipperne på adelens godser.

Det slutprodukt – om man tør udtrykke det sådan – som formynderregeringen tilstræbte og i nogen grad også fik, var således en konge, hvis normsæt stemte overens med højadelens eget – en konge, som tænkte og handlede inden for rammerne af standssamfundet og respekterede den gældende forfatning. Tilspidset udtrykt blev Christian IV på denne måde en herremand i kongeklæder – eller måske rettere en konge med højadelige normer. Dette blev afgørende for mange af hans senere handlinger.

Endnu én af formynderregeringens dispositioner på den unge Christian IV's vegne trak rimeligvis lange spor ind i fremtiden, nemlig hans sene myndiggørelse. Christian IV var 19 år gammel, da han i 1596 omsider fik lov til at underskrive sin håndfæstning og blev kronet. Det var efter tidens forhold usædvanligt sent og skete først efter vedholdende pres fra enkedronningen og Christian IV selv. Denne sendrægtighed følte urimelig af den unge konge, som allerede tre år tidligere var blevet erklæret myndig i hertugdømmerne. Derved

var han altså på én gang voksen og myndig i hertugdømmerne og umyndigt barn i monarkiet, hvor formynderregeringen – som Troels-Lund slående bemærkede – søgte at aflede hans virkestrang ved at bygge ham et legetøjsskib på Skanderborg sø.

Rigsråd Niels Kaas til Tårupgård (1534-94). Maleri på Rosenborg
Foto: Kit Weiss.

Det var naturligvis en utålelig situation for en ung, virkelysten konge at blive holdt i gangkurv af de adelige formyndere, når han blot behøvede at tage syd for grænsen for selv at gå. Det synes da også at have affødt en ikke ringe bitterhed hos Christian IV mod det rigsråd, som på denne måde var ansvarlig for hans ufrivilligt forlængede barndom.

Som sådan må det vel forstås, når kongen viste en demonstrativ mangel på deltagelse under gamle Jørgen Rosenkrantz' sygdom og død i foråret 1596. Den gamle rigsråd havde ellers været én af den unge mands ældste formyndere og regeringsrådets mest indflydelsesrige medlem. I samme

retning må det tolkes, at den stærkt standsbevidste rigsråd Manderup Parsberg blev genstand for en helt uhørt tilsidesættelse i forbindelse med kroningen og den forudgående herredag. Han havde ellers i flere år været tronfølgerens hofmester og i praksis fungeret

som kansler efter Niels Kaas' død i 1594. Men netop derved kom han også til at personificere det formyndervælde, som holdt den unge konge i så stramme tøjler.

Endelig peger den hurtige udnævnelse af Christoffer Valkendorf til rigshofmester på kongens ønske om straks at lægge afstand til formynderstyret. Valkendorf havde netop været én af formynderstyrets stærkeste modstandere. Der er derfor adskilligt, som tyder på, at formynderstyrets uvillighed til i tide at give magten fra sig lagde grunden til et personligt modsætningsforhold mellem konge og rigsråd. Det slog ved flere senere lejligheder ud i lys lue.

I disse forhold fra formynderstyrets dage har vi da måske en væsentlig baggrund for forståelse af de store indre modsigelser i Christian IV's personlighed og kongemagt. – På den ene side var han gennem sin afstamning bærer af en stor dynastisk arv og i besiddelse af en stærk fyrstebevidsthed. På den anden var han gennem sin opdragelse blevet udstyret med et adeligt udsyn og adelige normer, som var stærkt bundne til standens storgodsdrift. – På den ene side var han blevet opdraget til at betragte det højadelige rigsråd som en urokkelig autoritet – en faderskikkelse. På den anden havde han på sin person mærket, at denne faderlige autoritet ikke udelukkende var af kærlig, vejledende art, men kunne blive et snærende bånd på de nedarvede dynastiske ambitioner.

Disse voldsomme modsigelser rummede en indbygget garanti for, at det fremtidige samliv mellem de to parter måtte blive yderst vanskeligt. Det kom også til at slå til, selv om det samtidig viste sig, at værdifællesskabet mellem konge og råd trods alt var så stærkt, at rammerne kunne holde kongens regeringstid ud.

Kongen forsøgte sjældent nogen lejlighed til at understrege sit kongedømmes ophøjede karakter, og der bestod tillige en næsten permanent strid mellem konge og rigsråd om udenrigspolitiske spørgsmål. Alligevel viste det grundlæggende værdifællesskab mellem konge og højadel sig på mangfoldige måder i det daglige – eksempelvis i kongens nære venskab med højadelige som Esge Brock, Sivert Grubbe, Jacob Ulfeldt og Oluf Rosensparre. Ikke mindst de to førstnævnte gjorde i deres yngre dage ofte kongen selskab, når der skulle drikkes en god rus.

Det viste sig også ved kongens ægteskabslignende forbindelse med Kirsten Munk, højadelsparret Ludvig Munk og Ellen Marsvins smukke datter. Da forbindelsen blev indgået i 1615, tvang den viljefaste Ellen Marsvin ligefrem kongen til at underskrive en ægteskabskontrakt, hvilket han også pligtskyldigt gjorde. I de 15 år, forbindelsen varede, gav den Ellen Marsvin og hendes kreds en stærk indflydelse ved hoffet. Men da den i 1630

endegyldigt måtte opløses, bl.a. som følge af Kirsten Munks utroskab, mærkede kongen de ubehagelige følger af dobbeltstillingen som adelig ægtemand og rigets monark. Hans handlinger som krænket adelig ægtemand var ofte betænkeligt nær ved at kompromittere hans værdighed som konge, der gerne skulle være hævet over interne standsstridigheder.

Det er ganske påfaldende, at kongen netop med den højadelige Kirsten Munk indlod sig i et kontraktlignende forhold. Det understreger normsammenfaldet hos konge og adel. Noget tilsvarende kendes nemlig ikke, når det drejer sig om hans borgerlige friller. Over disse var kongen så højt hævet, at enhver tanke om kontrakt var udelukket – en sådan forudsatte trods alt en vis grad af ligeværdighed. Kirsten Munks rolle i kongens liv var ikke blot et produkt af stærke følelser, men også en følge af kongens adelige opdragelse.

Også mange dispositioner på økonomiske og politiske områder afslører kongens tanke-sæt mere som herremandens end som monarkens. Det gælder således hans udlånspolitik og hans forsøg på at kontrollere rigsrådet gennem et adeligt svigersønparti.

I tiden op til Kejserkrigen drev kongen en omfattende udlånsvirksomhed. Når dette i det hele taget var muligt, hang det sammen med, at han i første halvdel af sin regeringstid var en særdeles velstående mand. Indtægterne flød livligt og regelmæssigt fra alle de sædvanlige indtægtskilder – domænerne, Øresundstolden og de øvrige regaler, hvortil efter Kalmarkrigen også kom indtægterne fra Elfsborgs løsen. En god part af disse store indtægter blev hurtigt omsat igen i den store kongelige byggeaktivitet, i den kostbare hofholdning og i majestætens ambitiøse merkantilistiske eksperimenter. Men selv når disse poster var tilgodeset, var der stadig en god slump tilbage i den kongelige kasse. Og det var dette overskud, kongen investerede på lånemarkedet, især det adelige.

Dette var nemlig netop i disse år i eksplosiv vækst. De kraftige internationale konjunktursving i slutningen af 1500-tallet havde sendt vældige chokbølger gennem det danske adelige godsmarked og startet en omfattende omlægnings- og koncentrationsproces. Den var ikke blot meget kapitalkrævende, men tog stadig til i styrke for at nå et foreløbigt højdepunkt i begyndelsen af 1620'rne.

Den afledte spekulation i fast adelig ejendom affødte et hidtil uset lånebehov hos de adelige jordspekulanter, og det var her, kongen og hans udlånsvirksomhed kom ind i billedet. Kongen kastede sig nemlig med liv og sjæl ind på dette marked og udlånte meget betydelige summer mod sikkerhed i adelsgoods. Han spekulerede i så høj grad med, at rigsrådet, da det gik hedest til, indirekte måtte minde ham om adelsgodsets privilegerede status og advare ham imod at vove sig alt for langt ind på adelens enemærker.

Som kongerne bød

Jacob von Doordt:
Kirsten Munk og fire af
hendes børn med
Christian IV, malet
1633. Privateje.
Det Nationalhistoriske
Museum på Frederiks-
borg, Hillerød.

Hvordan det ville være gået, hvis denne aktivitet havde fortsat, kan vi ikke vide. For da kongen fik brug for sine penge til krigen i Tyskland, likviderede han sine låneengagementer til fordel for krigsføretaget – og beredte derved sine mange højadelige debitorer betydelige vanskeligheder.

Af gode grunde vendte han aldrig tilbage til lånemarkedet med fordums styrke. Men de vidtløftige finansoperationer på det adelige lånemarked i årene mellem Kalmarkrig og Kejserskrig viste, at han til fulde havde luret de højadelige spekulanter kunsten af og ikke følte sig hævet over at optræde som disse. At kreditorpositionen tillige styrkede hans politiske stilling over for adelen, var givet. – I kraft af sin højadelige opdragelse viste kongen sig på denne måde i stand til at bekæmpe adelen med dens egne våben. Ulempen var blot, at kampen ofte kom til at foregå på adelens betingelser.

Denne tilbøjelighed til at udkæmpe magtkampene på adelens præmisser viste sig også i den rent politiske kamp mellem konge og rigsråd. Bortset fra to betydningsfulde lejligheder, hvor kongen kastede hele sin fyrstelige autoritet i vægtskålen på en måde, som kunne minde om håndfæstningskrænkelse – truslen om at starte Kalmarkrigen som hertug af Holsten og det egenmægtige engagement i Tredivårskrigen i samme egenskab – spillede han troligt spillet på rigsrådets betingelser. Tydeligst illustreres dette vel af kongens såkaldte svigersønnepolitik, hvorved han forsøgte indefra at opnå kontrol med rigsrådets beslutninger.

Den nødvendige forudsætning for svigersønnepolitikken kom for hånden, da Christian IV's mange døtre med Kirsten Munk fra slutningen af 1620'erne begyndte at komme i den giftefærdige alder. Én efter én blev de derefter trolovet og gift med unge, fremtrædende medlemmer af den danske højadel – Frantz Rantzau, Corfitz Ulfeldt, Hannibal Sehested, Hans Lindenov og Ebbe Ulfeldt. Lidt uden for dette mønster blev datteren Sophie Elisabeth dog gift med kongens tyske rådgiver, grev Christian Pentz.

Bortset fra Frantz Rantzau, som i 1632 kom ulykkeligt af dage allerede som 28-årig ved at falde i Rosenborgs voldgrav efter en animeret fest, bestod denne svigersønnebuket af en usædvanligt utiltalende samling personer, selv målt med tidens egen robuste alen. Tyranniske, korrupte og hensynsløse er adjektiver, som passer på dem alle. På en måde virker det næsten, som kongen bevidst har udsøgt sig adelige svigersønner med netop disse karaktertræk for senere at kunne benytte dem som egnede redskaber for sin politik.

I hvert fald havnede de alle – bortset fra Ebbe Ulfeldt, som vist trods alt faldt under det moralske lavmål – efter kort tid som svigersønner i rigsrådet, hvorfra de – bortset fra

*Rigshofmester Corfitz Ulfeldt (1606-64).
Portrættet er angiveligt udført af den
svenske dronning Christinas hofmaler,
Sébastien Bourdon under Ulfeldt-parrets
ophold ved dronningens hof som Ulfeldts
gave til den svenske dronning.
Det Nationalhistoriske Museum på
Frederiksborg, Hillerød.*

Hans Lindenov – hurtigt blev befordret til rigets mest indflydelsesrige poster. Rantzau blev medlem af rigsrådet allerede i 1627. Med sine kun 23 år blev han den yngste rigsråd overhovedet i kongens regeringstid, og i 1632 blev han udnævnt til rigshofmester, efter at dette rigets højeste embede havde stået tomt i 31 år. Hans pludselige død senere på året efterlod atter embedet ledigt i yderligere 11 år – indtil 1643, da kongens mest berømte svigersøn

Corfitz Ulfeldt indtrådte i det efter at have været medlem af rigsrådet fra 1636. I 1640 suppleredes rigsrådet yderligere med svigersønnerne Hans Lindenov og Hannibal Sehested. Sidstnævnte avancerede efter blot to års medlemskab til norsk statholder og udhulede i denne egenskab systematisk og effektivt rigsrådets kontrol med norske anliggender.

Denne svigersønne-mafia, som fra kongens side utvivlsomt var tiltænkt rollen som trojansk hest i rigsrådet, fik dog næppe helt den effekt, som kongen havde tænkt sig. Dels viste svigersønnernes adelige standsbevidsthed sig ofte at være stærkere end deres loyalitet over for den kongelige svigerfader, når det kom til stykket. Dels udelukkede kongens komplicerede had-kærlighedsforhold til deres adelige svigermøder, at de ubetinget kunne tage kongens parti. Tværtimod fik dette dem til slut til at vende sig fra den aldrende monark,

som således i sin alderdom bittert måtte erfare, at selv snildt udtænkte planer kunne have en utilsigtet og skæbnesvanger boomerang-effekt.

Christian IV's forsøg på ved en omhyggeligt tilrettelagt giftermålspolitik at svække rigsrådets politiske magtstilling havde tydeligvis sin rod i en adelig forestillingsverden. Det er derfor endnu et eksempel på, at magtkampen mellem konge og rigsråd fortrinsvis foregik på adelige præmisser. Der var nemlig tale om en fremgangsmåde, som var velkendt fra godsejeradelens kamp om hartkornet. I dette kapløb spillede netop giftermålspolitikken en fremtrædende rolle. Ved hjælp af en omhyggeligt tilrettelagt ægteskabsstrategi fastholdtes gamle godsimperier og nye opbyggedes. Dette var ved siden af lån og kautioner den foretrukne metode i kampen om det adelige gods i hele kongens regeringstid.

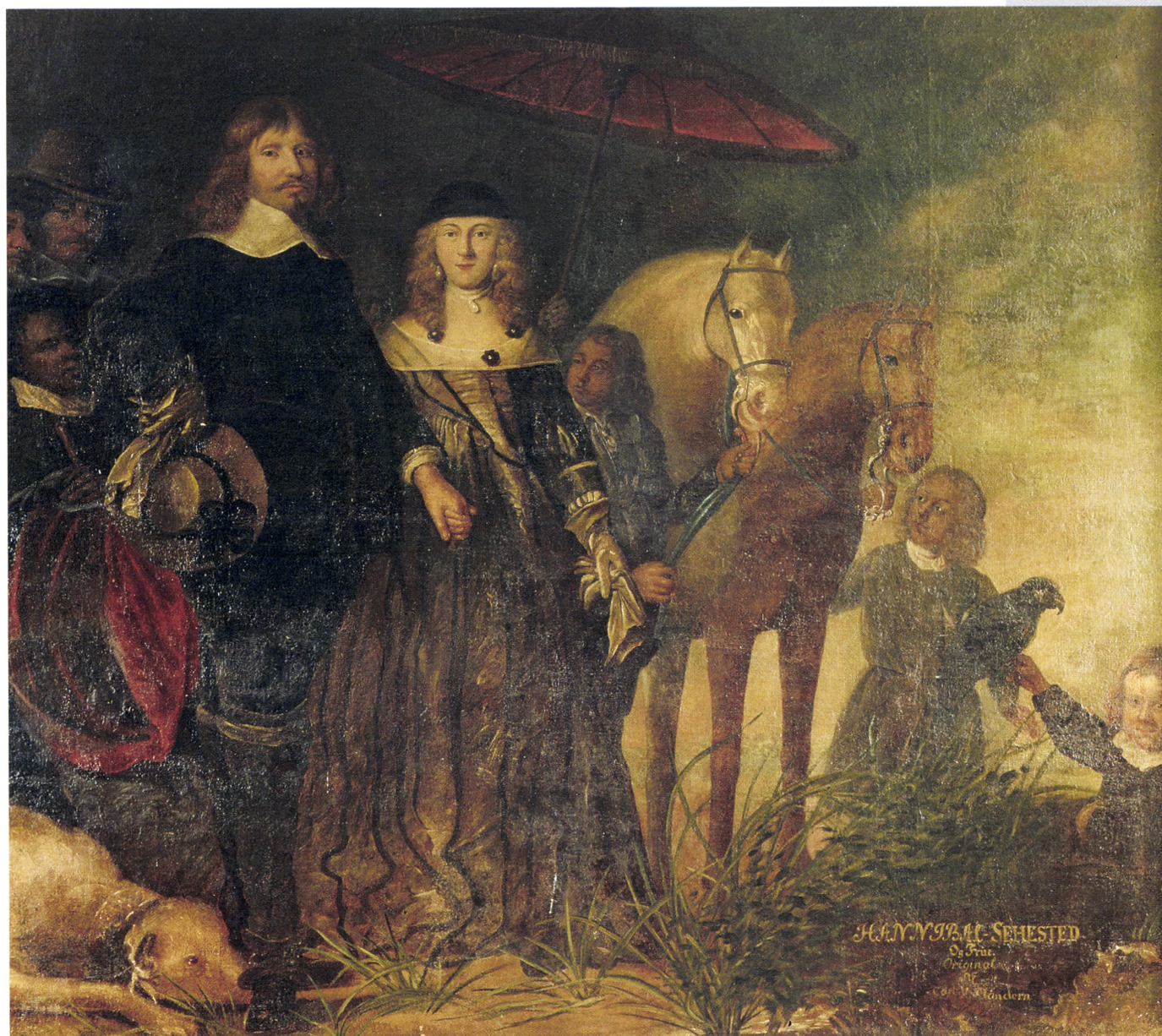
Den ægteskabspolitik, som kongen fra slutningen af 1620'erne iværksatte med sine og Kirsten Munks døtre som redskaber, var derfor ret beset blot en kopi af adelens egen metode i godskapløbet – overført til den politiske sfære. Kongen handlede derfor i det stykke temmelig præcis som en adelig godsejer, der ønskede at konsolidere sine besiddelser. Svigersønnepolitikken efter Kejserkrigen blev derved – som udlånspolitikken inden denne – blot endnu et udtryk for, at kongen i tankesæt og valg af politiske metoder hele sit liv forblev tro mod det højadelige normsæt, som var blevet ham indpodet i ungdommen.

Udlånsvirksomhed og giftermålspolitik er to eksempler på de midler, kongen tog i anvendelse i den standende politiske kamp med rigsrådet. Begge kan tolkes som udtryk for en adelig forestillingsverden. I hvilken udstrækning denne forestillingsverden tillige satte grænser for kongens valg af politiske metoder, kan også aflæses af de fremgangsmåder, som han ikke benyttede, selv om lejlighed bød sig. Det gjaldt eksempelvis en alliance med borgerstanden mod den dominerende adel.

Da den jyske borgerstand i 1629 i frustration over den tyske besættelses ødelæggelser og adelens moralske svigt appellerede direkte til kongen for at få ham til at overveje rimeligheden af adelens privilegering på de øvrige stænders bekostning, fremkaldte det ikke andet end uforpligtende venlighed hos majestæten og en skarp tilrettevisning af de fripostige borgere fra rigsrådet.

Kongens anden betydelige svigersøn, Hannibal Sehested (1609-66), kom ligesom svogeren Corfitz Ulfeldt til at spille en væsentlig rolle i 1600-tallets Danmarkshistorie. Karel van Mander har her afbildet ham under en falkejagt sammen med hustruen Christiane, kongedatteren. Idyllisk ser det ud, selvom sandheden var, at de to levede som hund og kat i et ualmindeligt stormfuldt ægteskab. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød.

Det samme skete, da borgerstanden i 1638 endnu en gang strakte hånden frem mod kongen og nærmest tilbød ham en alliance, som kunne knægte den overprivilegerede adel. Heller ikke ved denne lejlighed viste han den ringeste vilje til at modtage den fremstrakte hånd, men indskrænkede sig til blot at bruge den borgerlige utilfredshed som løftestang for krav om adelige kontributioner.

Forklaringen på, at kongen undlod at udnytte denne mulighed, er nok ikke udelukkende politisk forsigtighed. Det hænger sikkert i lige så høj grad sammen med, at en sådan alliance simpelthen faldt uden for hans forestillingsevne og stred mod hans højadelige tankesæt, ifølge hvilket enhver alliance med de ufri stænder var en absurditet. Hans adelig betingede foragt for udøverne af borgerlig næring – som også fandt udtryk i hans nedladende betegnelse af Nederlandene som en kræmmerrepublik – tillod ham ikke at lade dem spille med i det politiske spil. Derfor må det også være misvisende, når en enevoldshistoriker som F.H. Jahn i Christian IV ville se en »borgerkonge«. Skulle der endelig sættes en etiket på ham, skulle der snarere stå »adelskonge« på den – det ville være en mere dækkende karakteristik af hans adfærd og normsæt.

I dette afsnit er det med nogle få eksempler illustreret, hvor udstrakt værdifællesskabet mellem Christian IV og den danske højadel egentlig var. Tilbage står at give en rimelig forklaring på, at der til trods herfor alligevel bestod et næsten permanent modsætningsforhold mellem kongen og hans rigsråd – et modsætningsforhold, som hen imod slutningen af kongens regering nærmede sig et åbent brud. En væsentlig del af forklaringen må søges på det strukturelle plan.

Dette er ikke stedet for en længere redegørelse for de strukturelle forandringer i Christian IV's Danmark. Den er på forbilledlig klar måde gennemført andetsteds. Det er tilstrækkeligt i grov skitseform blot at antyde de kræfter og bevægelser i tiden, som bevirkede, at den politiske afstand mellem kongemagt og rigsråd – statsmagts to hovedorganer – blev større og større.

Det første bemærkelsesværdige forhold er, at den danske statsmagt i lighed med udviklingen andre steder i Europa fik kraftigt vokseværk fra slutningen af 1500-tallet. Den vigtigste årsag hertil var formentlig, at staten ved denne tid fik tillagt en ny, stor opgave, nemlig rigets samlede forsvarsvæsen. I ældre tid havde denne opgave især påhvilet rigets krigerstand, adelen, som til gengæld for de militære ydelser havde opnået en omfattende privilegering. Den militærteknologiske udvikling var imidlertid efterhånden løbet fra den

form for krig, som beherskedes af den gamle adel til hest. Nye standardiserede våben havde forvandlet krigen fra et adeligt kunsthåndværk til en statslig masseindustri. Og netop statsmagten var den eneste institution i samfundet, som var magtfuld nok til at frembringe og kontrollere de stærkt forøgede ressourcer, som en moderne krig krævede. Derfor gled det militære magtmonopol fra slutningen af 1500-tallet adelen af hænde for at havne hos statsmagten, hvis budget derved gav sig til at vokse kraftigt.

Dette fører over i det næste nævneværdige forhold. Det hastigt voksende budget forudsatte nemlig øgede indtægter. Den danske stats eksisterende finansieringssystem, som træffende er blevet kaldt domænestatsprincippet, forudsatte imidlertid en lille offentlig sektor, som kunne finansieres blot via de ordinære indtægter fra krongodset, toldindtægter etc. – dvs. stort set uden at gribe til direkte beskatning af befolkningen.

Med de øgede offentlige opgaver, herunder forsvaret, blev dette imidlertid stedse vanskeligere. Så længe landet havde fred eller blot førte en kortvarig krig som Kalmarkrigen, gik det dog ved kraftig effektivisering af lensforvaltningen og en nøjeregnende udgiftspolitik. Derved var det stadig muligt at holde omfanget af den direkte beskatning nede. Men med Danmarks indblanding i Trediveårskrigen og den voksende trussel fra Gustav Adolfs Sverige brød dette ømfindtlige system sammen. I hastigt stigende omfang måtte der direkte beskatning til, og meget hurtigt blev denne indtægtskilde statens vigtigste. Det, der skete, var med andre ord, at den gamle domænestat brød sammen i løbet af 1620'erne. I stedet holdt skattestaten sit indtog med alle de konsekvenser, som dette havde i form af øget bureaukratisering og centralisering af statsapparatet.

Følgerne af denne udvikling var voldsomme. Vigtigst var, at forholdet mellem kongemagt og adelstand udviklede sig til en regulær politisk kamp om kontrollen med selve statsapparatet – det magtfulde apparat, som kontrollerede rigets stærkt forøgede indtægter og udgifter. I denne kamp var adelen først og fremmest repræsenteret af rigsrådet, som ved siden af kongemagten var den eneste lovlige forfatningsorgan. Det er netop denne kamp mellem konge og rigsråd, som vi ser udfolde sig med stigende intensitet i løbet af Christian IV's regeringstid, efterhånden som skattestaten vandt fodfæste. Den var således en følge af de store strukturelle forandringer i statens opgaver og finansieringsform og ikke udelukkende et udtryk for personlige modsætninger i den politiske top.

På lidt længere sigt anbragte denne udvikling det adelige rigsråd i en umulig situation og førte til slut til dets opløsning i 1660. Uanset at rigsrådet stedse hævdede at repræsentere samtlige stænder i samfundet, var realiteten, at det aldrig havde repræsenteret andre

end den privilegerede adelstand. Den indbyggede konflikt i dette misforhold kunne dog holdes nede, så længe de øvrige stænder ikke i større udstrækning blev besværet med direkte skatter, og så længe adelstanden var homogen og slagkraftig.

Med skattestatens indtog bristede imidlertid den første forudsætning. I takt med det stigende skattetryk fremtrådte det som mere og mere urimeligt, at landets bedst aflagte stand, adelen, fortsat kunne unddrage sig denne byrde som følge af nogle forældede privilegier. De øvrige stænders bitterhed mod adelen voksede da med skattetrykket, og denne bitterhed ramte især standens politiske hovedorgan, rigsrådet.

Den anden forudsætning var allerede bristet forinden. Den voldsomme koncentrationsproces på det adelige godsmarked havde allerede inden 1625 splittet den danske godsejeradel op i en fåtallig, hovedrig magnatadel, som kontrollerede en stadig voksende andel af den privilegerede jord, og en talrig gruppe af smågodsejere, som blev hårdere og hårdere trængt.

Hertil kom også en anden skillelinie, som blev tydelig efter standens tab af det militære monopol. Som erstatning for krigerhåndværket søgte mange adelige at skabe sig embedskarrierer i den nye statsmagts tjeneste. Derved skabtes en ny gruppe af adelige stats tjenere med loyalitetsbånd til statsmagten. Men stadigvæk var der en stor gruppe, som ikke fik andel i embederne, og det var ofte de samme, som blev tabere i kapløbet om godset. Resultatet var en stand i indre spild og bitterhed mod det rigsråd, som ikke havde villet eller evnet at hjælpe betrængte standsfæller.

Den kraftige økonomiske og sociale differentiering inden for adelstanden svækkede naturligvis rigsrådet politisk. Rådets medlemmer rekrutteredes næsten udelukkende fra adelens økonomiske og sociale elite. Efterhånden som denne skilte sig klarere og klarere ud fra resten af adelen, blev også rigsrådets stilling mere og mere isoleret. Fra omkring Kejserkrigen repræsenterede rigsrådet i realiteten kun denne snævre elite, og det var unægtelig en yderst skrøbelig politisk basis i tider, hvor skatteskruen næsten dagligt skulle drejes, og adelen helst også overtales til at bidrage.

På denne måde blev rigsrådets dilemma efterhånden nærmest uløseligt. Rådet var et produkt af domænestaten og et adækvat politisk udtryk for det harmoniske, funktionsdelte standssamfund. Da dette samfundssystem brød sammen i løbet af Christian IV's regeringstid, stod rådet over for et højst ubehageligt valg. Det kunne enten lade, som intet var hændt, og forsøge at regere videre ved hjælp af de gamle institutioner. Prisen herfor var et ineffektivt styre. Eller det kunne åbent erkende den nye virkelighed og medvirke til en

På Karel van Manders portræt, der viser kongen, som han så ud i sine sidste leveår, ser man tydeligt sporene efter et langt, stærkt og ofte modgangsfyldt liv tegne sig i majestætens ansigtstræk. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød.

justering af de politiske institutioner i overensstemmelse dermed. Men det var det samme som at plædere for sin egen afskaffelse – og det kunne man vel næppe heller forlange af det.

Problemet bestod da kort formuleret i, at udviklingen var løbet fra den delte suverænitæt fra domænestatens dage. Skattestaten fordrede enten et enstrenget politisk system eller en bred stænderrepræsentation, som kunne legitimere skatteudskrivningerne. Det første gjorde enten kongen eller rigsrådet overflødig. Det sidste kunne rigsrådet ikke gå med til uden samtidig at afskaffe sig selv. Der er derfor grund til at formode, at de politiske konfrontationer mellem konge og rigsråd i Christian IV's tid blev så hårde og bitre for begge parter, fordi udviklingen i virkeligheden havde ført dem ud i en eksistenskamp.

I denne kamp stod kongemagten på langt sigt bedst. Den var nemlig ikke belemret med det stadig mere og mere pinagtige repræsentationsproblem, som var rigsrådets akilleshæl. Hertil kom også, at den havde de statsretlige idéstrømninger i ryggen, idet tanken om kongedømmets guddommelige karakter vandt mere og mere fodfæste også i dansk statsret. Det viste sig allerede i biskop Peder Vinstrups tale ved Christian IV's kroning den 29. august 1596. Den rummede, som Frede P. Jensen har vist, klare teokratiske islæt. Disse synspunkter blev endnu tydeligere i løbet af Christian IV's regeringstid, selv inden for adelens egne

rækker. Kongemagten havde derfor gode muligheder for at blive den nye skattestats politiske tyngdepunkt.

Alligevel blev slutfacit af den politiske kamp mellem Christian IV og rigsrådet, at rådet stod som den sejrende part. Det havde ikke blot knækket Christian IV, men var også i stand til at foreskrive hans søn den hårdeste håndfæstning nogen sinde. Det skyldtes to forhold.

Det første er, at rigsrådet rummede megen kløgt og viste så stor politisk manøvredegytighed, at det kunne lempe den gamle konge ud på et sidespor og sig selv ind i en *alter rex*-position. Det var vel den eneste vej, som under de givne omstændigheder var fremkommelig, og det forekommer derfor at være en smule ved siden af, når J.A. Fridericia fremsatte følgende vurdering af rigsrådet i Christian IV's tid: »Men rigt paa Talent var dette Rigsraad ikke, dets Dygtighed laa i en vis rolig Maade at se Sagerne paa, men ikke i noget Greb til at klare Skær og finde Udveje, ikke i nogen dybere Kundskab til den europæiske Politiks Traade. Og den stive Fastholden af Rigsraadets Ret, som var karakteristisk for Forhandlingerne om Haandfæstningen 1648, vidnede ogsaa langt fra om Forstaaelse af Stillingens Krav.« – Hertil må bemærkes, at rigsrådets insisteren på en position som *alter rex* i 1648 netop synes at vidne om en temmelig dybtgående forståelse af udviklingens egentlige karakter og rådets egen stilling som følge deraf.

Den anden forklaring på rigsrådets sejr i 1648 ligger formentlig i det forhold, som foran er berørt, nemlig de begrænsninger i Christian IV's valg af politiske kampmetoder, som fulgte af hans adelige opvækst og opdragelse. Hans udstrakte værdifællesskab med rigsrådsadelen bevirkede, at han måtte føre den indre politiske kamp næsten udelukkende på adelens og rigsrådets præmisser og ved hjælp af dens metoder. Han forblev hele livet trofast mod det system, som han var opdraget i, domænestatssystemet. Dette system forsøgte han aldrig for alvor at sprænge for at fremtvinge en principiel ændring af kongemagtens stilling i staten, selv om lejlighed flere gange bød sig, f.eks. i forbindelse med 1630'ernes borgerrøre. – I Christian IV's tid var det adelen, som valgte våbnene i den politiske kamp, og under disse betingelser kunne kongen ikke vinde. Det var derfor en træt, bitter og dybt desillusioneret konge, som den 28. februar 1648 drog sit sidste suk på Rosenborg slot.

Hvor skrøbelig og foreløbig rigsrådets sejr over kongemagten i virkeligheden var, viste sig hurtigt efter Frederik III's kroning. Trods den vanskeligst tænkelige udgangsposition lykkedes det ham i løbet af få år at konsolidere sin stilling og foretage en systematisk udhuling

af rigsrådets magtstilling, som rigsråderne magtesløst måtte se smuldre hen. Den sluttelige styrkeprøve kom i 1660 og førte til rigsrådets totale nederlag og endelige opløsning. For Frederik III lykkedes således på få år, hvad faderen forgæves havde kæmpet for i en menneskealder.

Forklaringen skal ikke blot søges i Karl Gustav-krigenes pres på det ømtålelige politiske system. Succesen skyldes formentlig i lige så høj grad, at Frederik III i modsætning til faderen ikke var mentalt bundet af et adeligt normsæt. Han havde levet sit liv i en tysk fyrstetradition og var derfor parat til i kampen med rigsrådet at overskride de grænser, som Christian IV følte sig bundet af. I modsætning til faderen var han således rede til at alliere sig med de uadelige stænder. Viljen til systemsprængning tillod ham at vælge kampens våben – og dermed var adelen og rigsrådet magtesløse. Da værdifællesskabet mellem statsmagtens to hovedorganer brast med Frederik III's tiltræden, brast også systemet.

Dermed er vi tilbage ved dette essays indledende spørgsmål og kan nu give et begrundet svar: Når det politiske system trods svære belastninger holdt under Christian IV, men brød sammen under Frederik III, skyldes det ikke væsentligt ændrede strukturelle forudsætninger, men nok så meget at sønnen i modsætning til faderen ikke havde væsentlige værdier fælles med rigsrådet.

Christian IV's værdifællesskab med det højadelige rigsråd var det skrøbelige kit, som trods stærke centrifugale kræfter holdt det gamle politiske system sammen i denne konges regeringstid. Det var rigsrådets held, at formynderstyrets opdragelse havde gjort kongen til en systemtro herremand i kongeklæder – mentalt set. Men det blev også Christian IV's tragedie – om man tør bruge så stærkt et udtryk. Han måtte hele sit voksne liv leve med den stærke, uforløste spænding mellem en nedarvet fyrstebevidsthed og et tillært højadeligt normsæt. Det sidste lagde så stærke bånd på hans udfoldelse, at han var ude af stand til at omsætte de strukturelt betingede spændinger i aktiv politisk handling, som kunne frigøre kongemagten af rigsrådsstyrets greb. Den opgave tilfaldt hans søn og efterfølger, som ikke var belastet af en tilsvarende arv.

Christian UDENRIGSPOLITIK

Set i lyset af de første oldenborgeres dynastipolitik

Af Troels Dahlerup

Christian IV's udenrigspolitik er i tidens løb blevet meget forskelligt vurderet af skiftende generationers historikere, om ikke af anden grund så fordi en forfatter altid vil være tilbøjelig til at anvende forklaringsmodeller, der forekommer ham selv og hans forventede læsere plausible. Følgelig har man ledt efter sammenhænge, der var acceptable ud fra præmisser, der ikke nødvendigvis spillede en afgørende rolle for 1600-tallet.

Kun ét kunne man gerne enes om: resultatet var og blev katastrofalt; men var ansvaret da især kongens, eller måtte han dele skylden med f.eks. det rigsråd, der langt fra altid var villig til at bevilge de nødvendige midler? Et nyere rehabiliteringsforsøg har koncentreret sig om »arvefjenden« Sverige, der under Gustav Adolf i denne tid gik fra sejr til sejr over russere og polakker; og som Sveriges udenrigspolitiske og militære situation således fortsat forbedredes, kunne den danske aggression specielt i Nordtyskland anskues som en art ligevægtspolitik. Dvs. at som Sverige 1621 erobrer den vigtige handelsby Riga, kunne en samtidig dansk ekspansion i Elben-området omkring Hamburg og Bremen ses som forsøg på tilsvarende at styrke den danske kongemagt og riget.

Netop i 1621 betoner Christian IV over for Nederlandenes gesandt, at han på ingen måde tilstræbte en egentlig ekspansion; hans interesser i dette område skyldtes alene, at han havde en række yngre sønner, der hverken kunne forsørges standsmæssigt i Danmark

eller i de hertugdømmer, der allerede var tilstrækkeligt opsplittede. Alt efter forskernes udgangspunkt har man enten kunnet anse dette for at være diplomatiske udflugter eller for at være sandt, i hvilket tilfælde kongen da kunne bebrejdes, at han satte sine strengt familiemæssigt funderede interesser over rigets, dvs. at dynastiets interesser blev tilgodeset på statsræsonens bekostning.

Takket være en række nyere disputatser, der alle omhandler sider af dansk udenrigspolitik fra 1536 til 1624, er det nu muligt at betragte perioden under fælles synsvinkler og undgå en rent personfikseret opfattelse, og det viser sig da straks, at netop dynastipolitikken, især i form af løsning på problemet »de yngre sønners forsørgelse«, optræder bogstaveligt talt som en *konstant*.

Men for at dette »sekundogeniturspørgsmål« kunne opstå, må *primogenituren*, førstefødselsretten, først opstå, et Europa over velkendt og ofte behandlet problem, som til gengæld længe spillede en beskeden rolle i Norden. Thi fra Erik Menveds tronbestigelse 1286 skulle der reelt gå hen ved 200 år, før en regerende konge atter havde en søn og efterfølger, nemlig Christiern I, hvis søn Hans 1483 blev dansk-norsk konge m.v. Rent faktisk havde kong Christiern nu to sønner, og Hans' yngre broder kom følgelig til at arve halvdelen af hertugdømmerne Slesvig og Holsten, hvorfor en deling iværksattes 1489, da Frederik blev myndig.

Ikke tilfreds hermed rettede hertug Frederik snart krav om arv i kongeriget (og faktisk fandtes der et vist grundlag for at hævde, at i hvert fald Norge juridisk set var et arverige); men her var undtagelsesvis en situation, hvor konge og rigsråd var ganske enige, og for at demonstrere styrken bag det kategoriske afslag indkaldtes 1494 en stænderrigsdag. Denne vedtog et af de vigtigste stykker af dansk forfatningshistorie: at Danmark var et frit og udeleligt valgrike, hvoraf fulgte, at yngre sønner ikke havde nogen som helst retsgyldige krav; en politik, som det skulle tage de mange tyske småfyrster hen ved et hundrede år at tage ved lære af.

I sidste instans lykkedes det alligevel Frederik 1523 at blive konge af Danmark-Norge (med hertugdømmerne); men da han døde 1533, efterlod han sig ikke blot talrige sønner, men også et religionsproblem, idet reformationen netop da udbredtes over store dele af Nordeuropa.

Da hans ældste søn Christian III sad sikkert på tronen, magtede han 1536 at gennemføre en luthersk reformation, og som suveræn fyrste kunne ingen hindre ham i at gøre med det rige kirkegods, hvad han ville. Tilsvarende kunne i realiteten såvel kurfyrsten af

Brandenburg som hans fyrstekolleger i Sachsen, Pommern osv. gøre det samme, vel at mærke inden for deres territoriers grænser. Men nu lå der spredt over hele Tyskland en mængde større og mindre gejstlige fyrstendømmer, idet næsten samtlige tyske biskopper (og ikke få abbeder) foruden deres rent kirkelige funktioner også havde et rigsfyrstendømme, og ikke så få af disse fyrstbiskopper kunne være mægtigere end mange af deres verdslige nabofyrster.

Ifølge kirkeretten skulle en sådan biskop egentlig vælges af stiftets domkapitel, og følgelig sørgede de mange små nabofyrster for at få yngre brødre eller sønner placeret som medlemmer af denne valgforsamling; dels var det ofte ganske rige embeder, dels gav det familien en gunstig udgangsposition, næste gang der skulle vælges biskop, dvs. at man gennem besættelsen af disse bispestole ofte kunne komme om ved de ellers nødvendige arvedelinger.

Og fik et mindre tysk dynasti et familiemedlem placeret som fyrstbiskop, var det skik og brug, at denne sørgede vel for sin slægt. Senere så berømte tyske fyrsteslægter som Schönborn og Metternich skylder bestemt ikke deres arvede minifyrstendømmer deres position; denne stammede fra de mange onkler, der i tidens løb erhvervede sig store gejstlige fyrstendømmer, hvor der altid fandtes rige embeder at uddele til nevøerne.

Også Nordtysklands fyrstbispedømmer berørtes med tiden af reformationen i takt med dennes udbredelse. Men det betød ikke, at man uden videre kunne lave om på Det hellige Tysk Romerske Rigets statsret; reformation eller ej bevarede frem til Tredivårskrigen afslutning i Nordtyskland en række rent protestantiske rigsbispedømmer: ærkebispedømmerne Magdeburg og Bremen, bispedømmerne Verden, Halberstadt, Minden, Osnabrück, Lübeck m.fl. Ganske vist vogtede store fyrstendømmer skinsygt over, at de småbispedømmer, der lå helt inden for deres territoriers grænser, ikke kom på fremmede hænder; men tilbage blev en halv snes gejstlige fyrstendømmer, der i disse 100 år blev genstand for ivrig kappestrid mellem nabofyrsterne, og ikke mindst de talrige fyrster af Braunschweig udviste stor ihærdighed for netop at placere yngre sønner som såkaldte »bispeadministratorer«. Derved overtog disse i deres livstid fyrstbispedømmets verdslige administration (idet de som protestanter naturligvis ikke havde behov for katolsk bispevielse), og således havde slægten en søn mindre at forsørge.

Gennem sit andet ægteskab havde Frederik I forsynet Christian III med en sværm af små brødre, der med tiden skulle standsmæssigt forsørges. Ifølge 1494-erklæringen og rigsdagsbeslutningerne 1536 (der gjorde Norge til en del af det danske kongerige) havde de

Nordtyskland på Chr. IV's tid (mellem 1618 og 1625)

- B Bispestift
- F Fyrstendømme
- G Grevskab
- H Hertugdømme
- Kurf Kurfyrstendømme
- L Landgrevskab
- Æ Ærkebispstift

◆◆◆◆ Grænse mellem de tyske kredse. Den nedresachsiske Kreds omgives til venstre af Den Westfalske, til højre af Den øresachsiske Kreds, nederst af Den øvrerhinske Kreds. H Westfalen og Æ Mainz er enklaver fra Den nedrerhinske Kreds.

■■■■■ Tysk-romersk rigsgænse

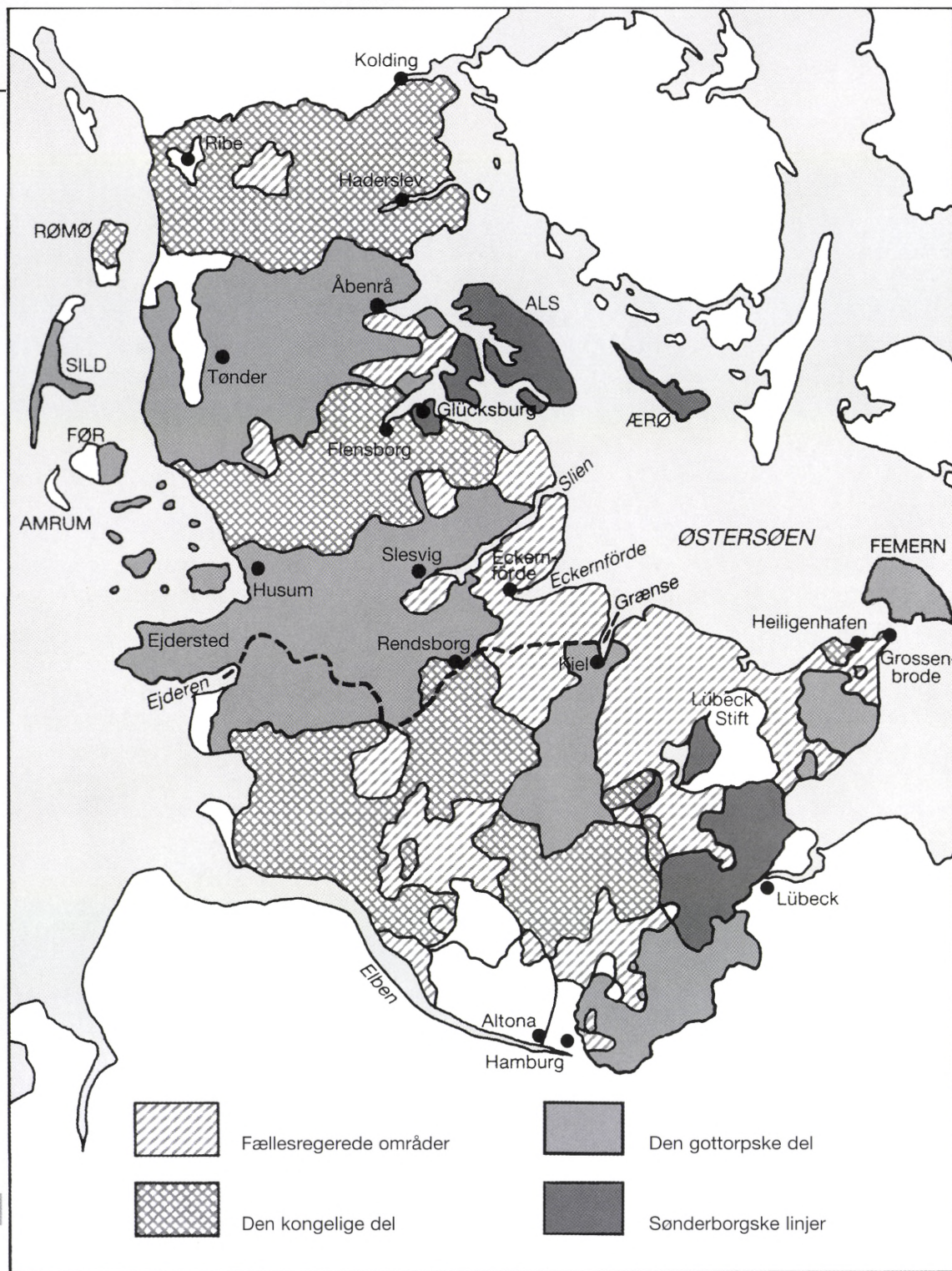
----- Territorialgrænse

Som kongerne bød

Hertugdømmerne
Slesvig og Holsten
o. 1650.

ynge sønner ikke det fjerneste krav på Danmark-Norge; men ifølge tysk lensret var deres arveret i hertugdømmerne ubestridelig.

Og i 1544, da Danmark havde fået fred, havde de ældste brødre nået en sådan alder, at man måtte gøre noget. Resultatet blev, at Slesvig-Holsten deltes på kryds og tværs imellem Christian og hans to ældste brødre Hans (født 1521) og Adolf (født 1526), der fik respektive den haderslevske og den gottorpske del. Men der fandtes faktisk endnu en broder, den 1529 fødte Frederik, og givet i håb om at undgå en fuldstændig kaotisk opsplitning overlod man ham indtægterne af det gamle Slesvig bispedømme, og da dette lå nord for Ejderen, behøvede man end ikke at spørge kejseren herom.

Sandsynligvis har dette dog alene været tænkt som en rent midlertidig nødordning, idet man allerede 1543 havde følere ude for at få Frederik placeret som »koadjutor«, dvs. som designeret efterfølger af fyrstærkebispens af Bremen. Da dukker vist ret uventet loven- de muligheder op, idet bispedømmet Hildesheim 1551 blev ledigt. Ganske vist lå dette helt omgivet af de braunschweigske fyrsters lande; men måske netop derfor skulle domkapitlet meget have sig frabedt at få en gejstlig fyrste fra netop dette fyrstehus, hvorfor man foretrak den unge Frederik fra et fjernere område.

Endnu var religionsproblemerne ikke løst i Tyskland (det skete først på Augsburgerrigsdagen 1555, som alt i alt låste grænserne mellem katolske og lutherske områder af over for hinanden), og da formalia skulle være i orden, krævedes strengt taget ikke blot kejserens, men også pavens samtykke. Og nu udfolder der sig det sælsomste diplomatiske mummespil, da Gud og hvermand må have vidst, at Christian III var overbevist lutheraner.

Men takket være Speyerfreden (1544) havde kejseren og Danmark fået et venskabeligt forhold, der ikke mindst var til gavn for kejserens nederlandske undersåtter, for hvem handelen på Østersøen var af afgørende betydning. Dertil kom, at kejseren bestandigt var hårdt trængt; var det ikke tyrkerne, der truede, var det Frankrig, medens den næststørste katolske magt Bayern bestandigt befandt sig i en konkurrencesituation med habsburgerne. Ydermere havde Danmark traditionelt nære kontakter til det Sachsen, der på en gang var luthersk og kejsertro, og som derfor udgjorde en vis garanti for, at en kejservenlig politik ikke nødvendigvis betød reformationens undergang.

Hurtigt kommer Christian III og kejser Karl ind i den mest uoprigtige korrespondance angående Hildesheim-bispedømmet. Christian anbefaler varmt sin lille halvbroder Frederik, han er veluddannet og ydermere ugift (godt 21 år); thi det indgik længe i spillets regler, at disse »bispeadministratorer« fortsat skulle leve – i hvert fald officielt – i cølibat. Herom

kunne såvel katolikker som protestanter enes, da ingen af parterne var interesserede i, at en sådan fyrstbiskop forsøgte at gøre sit embede arveligt og dermed kom til at lukke af for andre nabofyrsters fremtidige muligheder for at få en yngre søn placeret her.

Og Karl V spiller smukt med på melodien: han har kun hørt godt om den unge prins, hvis (ikke nærmere specificerede) tro skal være ren og pur osv. Kort sagt, så længe stormagter kan enes, er der så at sige ingen grænser for, hvilke omsvøb og hvilken mildt sagt letsindig omgang med sandheden man kan komme ud for, idet ingen af parterne vil løbe nogen risiko for, at teologiske principspørgsmål skal kunne forstyrre det hjertelige forhold. Og sluttelig indsættes den unge Frederik ikke blot som bispeadministrator, men opnår 1554 ligefrem bispeindvielse og (1555) endog pavelig konfirmation.

Helt tilfreds var Frederik dog næppe, og fra dansk side vedbliver man at holde øje med udviklingen i det betydeligt mere værdifulde Bremen, da Frederik uventet dør 1556, og dermed er bispedømmeproblematikken foreløbigt ovre.

Men kaster man et blik på stamtavlen, konstaterer man, at i Haderslev sad Hans den Ældre, en lærd ungkarl, der i og for sig havde været nok så velegnet til en sådan biskopelig karriere, indtil sin sene død 1580, hvorefter hans tredjedel af hertugdømmerne deles imellem henholdsvis den kongelige og den hertugelige andel, hvorved den i århundreder bestående todeling af hertugdømmerne opstod.

Nok havde hertug Adolf efterhånden selv fået sønner; men endnu var de for små til at udgøre et aktuelt problem. Til gengæld havde Christian III et antal sønner, af hvilke den næstældste Magnus (født 1540) var ved at have en passende alder. Nok er han gået over i Danmarkshistorien som en nærmest tragikomisk skikkelse; men det er ikke givet, at han nødvendigvis var helt så umulig, som hans livs talrige fiaskoer kan give indtryk af. Det er nok så sandsynligt, at han uden egen skyld blev rodet ind i et storpolitisk spil, som Danmark ikke ville støtte ham i, og som han ikke havde nogen chance for at klare på egen hånd.

Allerede ved biskop Frederiks død 1556 sætter man en del ind på at skaffe ham det ledige Hildesheim, og dertil håbede man på i det mindste en koadjutorstilling i det Bremen, som lå så bekvemt for Danmark-Holsten. Der var efterhånden ved at udvikle sig en vis tradition og et mønster vedrørende besættelsen af disse bispeadministratorstillinger (hvor efter 1555 protestanterne nu ikke længere behøvede pavelig accept).

Visse bispedømmer lå helt inden for bestemte fyrstendømmers interessesfære; f.eks. skulle hertugerne af Pommern nok selv bestemme, hvem der skulle have Kammin stift, hertugerne af Mecklenburg, hvem der fik Ratzeburg eller Schwerin. Og hvis det trak op til

konflikt mellem kandidater, der blev støttet af hver sin fyrstegruppe, kunne der eventuelt opnås et forlig, hvorved den ældste (eller stærkest støttede) fik selve bispeadministratorstillingen imod, at taberen til gengæld blev koadjutor, dvs. blev lovet stillingen som efterfølger.

Nu sker der det ofte i Danmarkshistorien som gådefuldt betegnede, at den lille Magnus ender som fyrstebiskop af Øsel-Kurland, dvs.ovre i det Balticum, der frem til reformationen havde været en »korsfarerstat«, styret af gejstlige ridderordener. Men som Den Tyske Orden 1526 sekulariseredes, idet stormesteren Albrecht af Brandenburg gjorde sig selv til (verdslig) hertug af Preussen, var den gamle Sværdridderorden (i det nuværende Letland-Estland) endt i et håbløst kaos med stridigheder mellem ordenen, kirken, adel og byer, da netop i 1550'erne en russisk invasion skaber panik.

Kort efter bryder den Nordiske Syvårskrig ud (1563-70), og da moderne mennesker aldrig har kunnet godtage, at striden om, hvem der havde ret til at føre tre kroner i rigsvåbenet, kunne være den gyldige krigsårsag, har man formodet, at dette danske »fremstød« imod Rigabugten, samtidig med at Sverige strakte armene ud efter Revalegnen, kunne have været følt som dansk aggression imod svensk interesseområde.

Ved at se på kortet forstod forrige århundredes geopolitikere klart og tydeligt sammenhængen; der var ved at ske en dansk indkredsning af Sverige, hvilket langt bedre kunne forklare krigsudbruddet. Som denne opfattelse er præget af den tankeverden, der lå bag første verdenskrig, har den næppe større gyldighed for 1500-tallet. Ikke blot var rækken af øer fra Bornholm over Gotland til Øsel lige så nemme at erobre, som de i praksis var umulige at forsvare. Som en svensk agent 1624 rapporterer hjem, savnede disse øer alle ordentlige vinterhavne.

Hvis man i stedet kontrollerer datoerne, dukker der en nok så plausibel forklaring op. Omkring påske 1558, dvs. netop da Magnus var ved at nærme sig de 18 år, er det klart, at alle muligheder i såvel Hildesheim som Bremen er udtømt. Skulle man virkelig nok engang foretage endnu en opdeling af hertugdømmerne?

Da sætter russerne ind i Livland med plyndren og hærgen, og en forskræmt fyrstebiskop af Øsel-Kurland dukker op ved det danske hof, hvor han tilbyder at afstå sine bispedømmer til den små Magnus (naturligvis imod en rundelig »pension«).

Det er på denne baggrund umådelig vanskeligt at se den ellers altid så pacifistiske Christian III som »aggressor«, eller som en fyrste, der underordnede vitale danske interesser under snævre dynastiske hensyn. Alt i alt virker det unægtelig som, at får man ikke det,

man allerhelst vil have (Bremen, eventuelt Hildesheim), tager man beskedent imod, hvad der uden alt for meget besvær og større omkostninger viser sig, dvs. Øsel-Kurland.

I denne sammenhæng er Magnus' videre skæbne sagen uvedkommende, selv om mange af hans problemer nok skyldtes, at man fra dansk side betragtede sagen som løst, hvorfor man ikke ville kaste flere penge ud for hans skyld. Men efter hans død 1583 traf man en ordning med nabomagten Polen, hvorefter Danmark kom i besiddelse af hele Øsel mod til gengæld at afstå de biskoppelige områder på fastlandet (og således førte dynastipolitikken tilfældigvis til en udvidelse af riget, idet Øsel styredes fra Danmark frem til 1645).

Skønt Frederik II besteg tronen 1559, varede det længe, før han giftede sig (hvad enten det så skyldtes hans ungdomskærlighed eller den syvårskrig, der længe optog alle kræfter og midler), dvs. at den yngste broder Hans (født 1545) længe må have været anset for oplagt tronkandidat. Vel gør man vist helt rutinemæssigt de sædvanlige forsøg på at få ham valgt i Bremen; men 1564 overdrager hans broder ham Als og Ærø m.m. Men med Frederiks ægteskabsplaner må en varig ordning findes, og 1571 forøges Hans' sønderjyske besiddelser med Pløn i Holsten, og ved onkel Hans' (den ældres) død 1580 opnår han ligeledes en del, bl.a. Ryd kloster (dvs. Glücksburg), da Frederik og den aldrende onkel Adolf delte arven.

Vel kom Hans den yngre således i besiddelse af et helt lille fyrstendømme i hertugdømmerne. Men det meget selvstændige ridderskab nægtede konsekvent at acceptere ham som samregerende hertug på lige fod med henholdsvis den danske konge og hertugen af Holsten-Gottorp, der følgelig var ene om at bestyre hertugdømmernes fællesanliggender. Dvs. alt i alt blev han nærmest en højt privilegeret storgodsejer.

For få år siden har en fremragende forsker løst en af gåderne omkring det oldenborgske fyrstehus' mange forgreninger. Hertug Hans byggede slotte her og der, og da han døde 1622, deltes hans spredte besiddelser mellem fire sønner (hvis efterkommere igen ofte delte arven imellem sig). Mærkeligt nok fik den ældste, den 1570 fødte Christian (med tydelig opkaldelse), alene indtægterne af Ærø, hvor han levede papirløst med sin husholderske, og ved hans død 1633 deltes øen imellem de fire overlevende brødre. Intet under, at endnu andenudgaven af *Dansk Biografisk Leksikon* (1934) mente, at han utvivlsomt havde stærkt minimale åndsevner, hvorfor familien således gemte ham bort på Ærø.

Den sande forklaring turde være lige modsat: Da Frederik II blev sent gift, havde han længe ingen forsørgelsesproblemer med yngre sønner. Og fætrene i Gottorp var 1586 så heldige at få et familiemedlem placeret på det så ivrigt efterstræbte Bremen. Derfor kan

man fra dansk side tillade sig at gøre en indsats for nevøen Christian, og det gennem en indblanding ret fjernt fra Danmark, nemlig i det sydtyske bispedømme Strassburg, hvor han 1587 bliver medlem af domkapitlet. Da Elsass var religiøst stærkt opsplittet, var situationen borgerkrigsagtig, og fra 1594 optræder Christian i en halv snes år som leder af det protestantiske parti, hvilket utvivlsomt har krævet en del støtte hjemmefra.

Først da Frankrig og Habsburgerne ca. 1604 kan enes om en katolsk kompromiskandidat, var Christians og hans partis chancer omme. Han vender hjem, og når han ved faderens død 1622 må nøjes med Ærøindtægterne på livstid, skal dette nok opfattes som tegn på, at udgifterne til hans Elsass-karriere ansås for et »arveforskud«; men hertil kom, at hans »gejstlige« karriere havde hindret ham i at gøre et standsmæssigt ægteskab.

Alt i alt havde hverken Christian III eller Frederik II flere sønner, end det trods alt var muligt at skaffe passende underhold til, selv om de yngre sønner langt fra altid var helt tilfredse. Og navnlig er det et hyppigt optrædende uromoment i dansk politik, at hver ny konge præsenteres for et krav fra sin moders, enkedronningens side, at der ikke gøres nok for de små søskende; men sådanne situationer har snarest svejset den nyvalgte konge og hans rigsråd sammen i et nært samarbejde, når det gjaldt om at afvise disse ekstrakrav på den danske statskasse.

Til gengæld efterlod hertug Adolf af Gottorp en talstærk familie; med hele fire sønner må det have været ham en glæde kort før sin død 1586 at se den næst yngste søn Johan Adolf valgt som virkelig »ærkebispadministrator« i Bremen, og året efter opnåede denne ydermere det lille Lübeck stift, der med hovedstad i det østholstenske Eutin udgjorde et minifyrstedømme her. Og fra nu af gælder det, at begge stifter fremtidigt hørte med til den oldenborgske fyrsteslægts interesseområder.

På baggrund af den senere udvikling vil historikere med almenmenneskelig bagklogskab være vant til at betragte den gottorpske slægt som »landsforrædere«, roden til alt ondt i Danmarkshistorien. Men et blik på stamtavlen viser os, at der fra først af var tale om en kreds af brødre og siden af fætre, der vel kunne strides indbyrdes om arv efter onkler og tanter, men som længe normalt betragter sig som én stor familie. Og som man fra dansk side har støttet nevøen Christian i Strassburg, har man sandsynligvis set med velvilje på Johan Adolfs erhvervelse af Bremen, blandt andet fordi hovedliniens mangel på yngre sønner i lang tid bevirkede, at man selv savnede presserende problemer.

Frederik II dør 1588, medens alle hans tre sønner er umyndige, og det danske rigsråd synes at føre en traditionel ægteskabspolitik – øjensynligt uden at tage større hensyn til

Hertug Ulrik
(1578-1624).
Det Nationalhistoriske
Museum på
Frederiksborg, Hillerød.
Foto: Lennart Larsen.

enkedronningens ønsker – og gennem denne bliver Christian IV besvogret med de nordeuropæiske fyrstehuse, som han ikke allerede var beslægtet med.

Ved at opkalde sin næstældste søn Ulrik efter sin mecklenburgske svigerfader opnåede han, at denne allerede 1590 blev udpeget til koadjutor af det mecklenburgske familiebispedømme Schwerin, som han ved bedstefaderens død 1603 kom i fuld besiddelse af, da Mecklenburgerne netop da selv manglede en egnet kandidat. Men selv om man dertil lagde indtægterne af Slesvig stift, viser kilderne, at han faktisk følte sig snydt.

Da ydermere den yngste broder Hans – efter et lidt mystisk russisk mellem spil med ægteskabsplaner som led i en alliance vendt mod Sverige – 1602 lægger sig til at dø, er Oldenborgernes hovedlinie nok engang i den lykkelige situation at have ordnet forsørgelsen af de yngre sønner.

Og nok efterlod hertug Adolf af Gottorp sig et tal-

Som kongerne bød

Børneportrætter fra ca. 1615 af Christian IV's yngre sønner Frederik (III) og Ulrik. Privateje.

stærkt afkom; men de to ældste sønner (Frederik og Filip) dør så hurtigt, at Bremen-ærkebispemesteren Johan Adolf 1590 må overtage administrationen af den gottorpske andel af hertugdømmerne, og efter længere tids forhandlinger får han omsider 1596 overdraget Bremen til sin yngste broder Johan Frederik. Om end han længe beholdt administrationen af det beskedne Lübeck stift, har han følt sig så frigjort fra sine »gejstlige« forpligtelser, at han netop 1596 kunne indgå ægteskab med Christian IV's søster Augusta. Og da hans søster kort forinden havde ægtet kong Karl IX af Sverige, blev hendes søn Gustav Adolf og Christian IV således ret nært beslægtede.

Hvor nært forholdet endnu var imellem slægtens forskellige linier, ses klart af, at da Kalmarkrigen udbrød 1611, skal den forbitrede svenske konge rasende over fredsbruddet have kaldt sin dronning »du jutekone« (dvs. »danskerekælling«) og det netop fordi hun var en Gottorper; et slående vidnesbyrd om, hvor farligt det er at indlæse en senere tids begivenhedsforløb i en forudgående periodes historie.

Naturligvis skal denne familieidyl især ses på baggrund af, at Christian IV ikke blot havde fået ordnet problemerne vedrørende sine brødre, men også havde så små sønner (Christian født 1603, Frederik 1609 og Ulrik 1611), at det endnu ikke var noget presserende spørgsmål. Allerede 1611 valgtes dog den purunge Frederik til koadjutor hos sin farbroder Ulrik af Schwerin; men da han senere forsørgedes andetsteds, valgtes 1622 lillebroder Ulrik til koadjutor, hvorved han (logisk nok efter opkaldelsen) 1624 ved sin farbroders død blev bispadministrator i Schwerin, indtil Mecklenburgerne ved hans død 1633 selv var leveringsdygtige.

I denne gunstige situation ser vi den unge, strålende og stenrige Christian IV i sin manddoms fulde kraft være i stand til aktivt at engagere sig i familieinteresser og det ikke mindst på den spindeside, der aldrig bør overses. Thi som stamtavlerne mere end antyder, havde han onkler og tanter og nevøer og niecer spredt over hele Nordeuropa. Her møder vi en ofte lidt overset side ved den unge Christian IV. Med kongetitel er han ikke blot på forhånd den fornemste i hele kredsen; med Øresundstold i baggrunden og det af rigsrådet i den lange formynderskabsperiode vel administrerede rige er han faktisk stenrig, hvorfor han bestandigt kan optræde som den flinke nevø, den elskværdige fætter eller svoger, den rare onkel; ja faktisk virker det, som havde Christian »tantetække«.

Christians faster Dorothea var gift med den braunschweigske hertug Wilhelm af Celle (død 1592), og deres to yngste sønner bærer navne, som antyder opkaldelse, Christian Ludwig og Frederik, der begge søgtes forsynet med bispedømmer (henholdsvis Minden og Verden); og en datter blev gift med den halvgamle fyrst Georg Frederik af Ansbach, en meget central skikkelse i det hohenzollernske dynastis voksende anseelse.

Ikke blot havde han forenet de hohenzollernske besiddelser i Franken (Ansbach-Bayreuth), samtidig med at han som formynder for sin sindssyge slægtning regerede Østpreussen: men i Geraer Hausvertrag 1598/99 sluttede den sønneløse fyrste den førstefødselsaftale med sine brandenburgske slægtninge, der efter hans død skulle forene Brandenburg og Preussen.

I stigende grad var man over hele Nordtyskland ved at indse landsopsplittings mellem flere sønner for et onde. I Hessen sluttedes således (med mindre held) en tilsvaren-

de ordning 1576, hvad der kan have inspireret Filip af Hessens dattersøn Johan Frederik af Holsten til 1608 at indføre en sådan huslov, som stænderne 1616 måtte acceptere.

Ved Georg Frederiks død 1603 låner Christian IV sin brandenburgske svigerfader penge, ja endog krigsskibe for derved at understøtte denne i at overtage formynderskabet i Preussen. Men samtidig har han nok også tænkt på sin kusines, fyrstens enkes, arv, der i høj grad var bundet i de kurlandske stiftsbesiddelser, som Danmark ganske vist overlod til Polen 1585, men hvor det rent konkret var Georg Frederik, der måtte lægge penge ud for den polske konge, og da Gustav Adolf så sent som 1624 ved sit livlandske felttog optrådte truende i dette område, greb Christian IV straks ind på familiens vegne.

Men også den anden linie af det braunschweigske hus (i Wolfenbüttel), der var i fortsat kappestrid med de lüneburgske slægtninge om erhvervelsen af bispedømmer, havde man nære forbindelser til, idet Christian IV's egen søster Elisabeth var gift med hertug Heinrich Julius, en lærd, litterær og noget fantastisk skikkelse; og denne gav familien talrige bryderier, indtil han 1607 simpelthen rejste hjemmefra til Prag, hvor han spillede en ikke uvæsentlig rolle hos den bestemt heller ikke helt almindelige kejser Rudolf. Følgelig var denne slægtsgrens centrale skikkelse Elisabeths svoger Filip Sigismund, der som yngre broder levede som fyrstbiskop af Osnabrück og det for Holsten så velbeliggende Verden.

Specielt søsteren Elisabeth havde det ofte besværligt med sin ægtemand, hvem Christian måtte understøtte, da han ligefrem kom i åben krig med sin hovedstad

Christian IV's søster Elisabeth (1575-1626). Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød.

Braunschweig; også svogeren Jakob af England-Skotland var evindeligt i pengetrang. Og således bliver kong Christian den fødte mægler i familiestridigheder m.m.; thi han er en god mand at hente råd hos, navnlig fordi han er så nødvendig, hvis man tilfældigvis var i akut pengemangel. Og har disse slægtninge vanartede sønner, kan man forsøge at sende dem til Danmark i håb om, at de her skulle kunne lære manerer og måske også få en introduktion til det politiske liv. Og formentlig har det internationalt prægede København, hvor engelske teatertrupper regelmæssigt optrådte, og som var ved at være Nordeuropas musikcentrum, kunnet virke betydeligt mere spændende end de mange små tyske fyrstehoffer.

Alt virker således som idyl, da der i 1616 sker et totalt omsving i Christian IV's familiepolitik. At dette år virker kritisk i dansk politik, har naturligvis tidligere været iagttaget; men årsagen dertil kan fortsat diskuteres, bl.a. fordi der tænkeligt har været flere medvirkende faktorer. For eksempel dør netop nu adelsvældens sidste store kansler Christen Friis (til Borreby), den sidste af reformationskansleren Johan Friis' »elever«, som den unge kong Christian endnu havde virkelig respekt for. Efterfølgeren, der ulykkeligvis også hedder Christen Friis (til Kragerup), var en højt dannet mand, bestemt ikke uden evner, men ikke af forgængerens politiske format. Sagt på moderne dansk virker det som et skift fra en førsteminister til en – det være sig nok så effektiv – »departementschef«, idet Christian i stigende grad optræder som sin egen førsteminister.

Men der optræder nu også problemer vedrørende dynastiets interesser. Vel var Christian blevet enkemand 1612; men i nogle år optog Kalmarkrigen alle kræfter. Efter dens lykkelige afslutning kom de svenske erstatningsbetalinger (Elfsborg løsen) til at skæppe godt i kongens lånekasse, og han begynder at tænke alvorligt på sine yngre sønners fremtid, måske accentueret af, at Kirsten Munk nu dukker op i billedet. Og som god familiefader må Christian beskikke sit hus, hvorfor han 1615 ligefrem stiller sit rigsråd over for det ubehagelige spørgsmål, hvad de har tænkt sig at gøre for hans yngre sønner.

Thi den ældste søn prins Christian (»den udvalgte prins«) var allerede 1608 valgt til tronfølger i Danmark-Norge; men selv om den næstældste Frederik i 1611-12 var blevet koadjutor hos sin farbroder Ulrik i Schwerin, ansås dette øjensynligt for lige fattigt nok. Og vedrørende den nyligt (1611) fødte Ulrik havde man ikke opnået andet end et tilsagn om, at denne i sin broder Frederiks forfald måtte indtræde på koadjutorposten (hvad tilfældet da også sluttelig blev). Det er i hvert fald ganske indlysende, hvorfor netop den lille Frederik fik en så »lærd« uddannelse, da man utvivlsomt bestandigt har forestillet sig,

at han skulle gå den »gejstlige« vej, dvs. opnå administrationen i et af de mange nordtyske fyrstbispedømmer.

Da dør uventet i hurtigt tempo en række af kongens braunschweigske slægtninge, der hidtil havde siddet fast på administrationen af Halberstadt bispedømme, svogeren Heinrich Julius 1613 og to af hans sønner kort efter (Heinrich Karl 1615 og Rudolf 1616), hvorved der åbnede sig en mulighed for at få den lille Ulrik placeret her. Men trods alt var den lokale sædvane for indgroet; skønt den sidste og yngste af Braunschweigers sønner, Christian, tilsyneladende var mildt sagt ret uegnet til selv en nok så formelt »gejstlig« stilling (hans senere karriere som en af Trediveårskrigen mange lejetropførere gav ham tilnavnet »der tolle Halberstadter«), kommer han alligevel i besiddelse af embedet.

Men kong Christian har øjensynligt fået blod på tanden, og specielt hans »svipsvoger« Filip Sigismund synes forhandlingsvenlig. Gentagne gange optræder han som kongens debitor; og som Christian 1615 besøgte Braunschweig, var Filip Sigismund 1618 i København, hvor der til hans ære opførtes et til lejligheden forfattet skuespil af den produktive Niels Heldvad.

Der kan næppe være tvivl om, at man har benyttet lejligheden til at drøfte, hvem der til sin

Compenius-orglet på Frederiksborg er bygget af Heinrich Julius 1605-10. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød.

tid skulle være hans efterfølger, specielt i det Verden, der lå så bekvemt for Holsten. Og det turde være karakteristisk, at når denne gren af Braunschweigerne selv var i bekneb for passende yngre sønner, ønskede de i hvert fald ikke, at de fjernere slægtninge af den med bispedømmer så velforsynede Lüneburggren skulle komme til; så hellere tænke på den elskværdige fætter Christian og hans mange sønner.

Nok så afgørende blev det, at netop i 1616 dør også den gottorpske hertug, Christians egen svoger, Johan Adolf. Thi vel havde denne 1596 afstået ærkebispedømmet Bremen til sin yngre broder Johan Frederik; men han havde klogeligt forbeholdt sig koadjutorstillingen, givetvis i håb om således at holde efterfølgerpladsen varm, således at hans eventuelle yngre sønner kunne have en fremtid her.

Det vil sige, at der fra 1616 eksisterer et problem, der i stigende grad tilspidses, om hvem der nu skulle vælges til den ledige koadjutorstilling i Bremen. For den gottorpske linie har der nu næppe været nogen tvivl, idet de fandt, at den oplagte kandidat burde være Johan Adolfs yngre søn Adolf, der da også snart valgtes til koadjutor i det forholdsvis betydningsløse Lübeck.

Det er, som om Christian IV med ét forvandles fra den altid elskværdige til »den onde onkel«. Rundt om ved de nordeuropæiske hoffer og ikke mindst i de mange domkapitler mærker man de nye signaler; Christians udgifter til »pensioner« til kapitelsmedlemmer, der velvilligst indberetter om stemninger i pågældende valgforsamlinger, vokser. Nok var der ved at danne sig visse traditioner om sædvanlige »interessessfærer«, at således hertugerne af Pommern havde førsteret til Kammin stift, Brandenburgerne til Magdeburg, Braunschweig til Halberstadt etc.; men hvor der fandtes valgmuligheder, har hverken domkapitlet som valgforsamling eller nabofyrsterne ønsket en alt for mægtig og indflydelsesrig fyrstes afkom placeret her.

Men 1618 brød Trediveårskrigen ud, og Christian IV's råd og penge kan man ikke uden videre sidde overhørig. »Der tolle Halberstadter« havde blandt andet erhvervet en plads i Bremens domkapitel, og næppe uden forbindelse med hans vedvarende pengemangel som lejetropfører »sælger« han (1619-21) embedet til Christian IV, der straks forærer det til den danske adelsmand Just Høeg, hvorved nok en stemme for danske interesser i valgforsamlingen var erhvervet.

Efter lange og seje forhandlinger falder sagerne på plads i 1621, hvor den blot 12-årige Frederik endelig og omsider vælges til koadjutor, ikke blot i onkel Filip Sigismunds Verden, men også i Johan Frederiks Bremen.

Hvor ufine metoder Christian tog i brug over for sin egen søstersøn i denne kamp om at erhverve bispedømmer, ses bl.a. af hans korrespondance med den tyske kejser, der helst til slut skulle bekræfte valgets gyldighed. For helt at diskvalificere den oplagte konkurrent svogeren Johan Adolfs søn Adolf hævdede man, at denne var calvinist, og ifølge religionsaftalerne efter de store religionskrige var det strengt taget kun katolikker og ægte lutheranere, der havde mulighed for at opnå disse bispespeadadministratorstillinger.

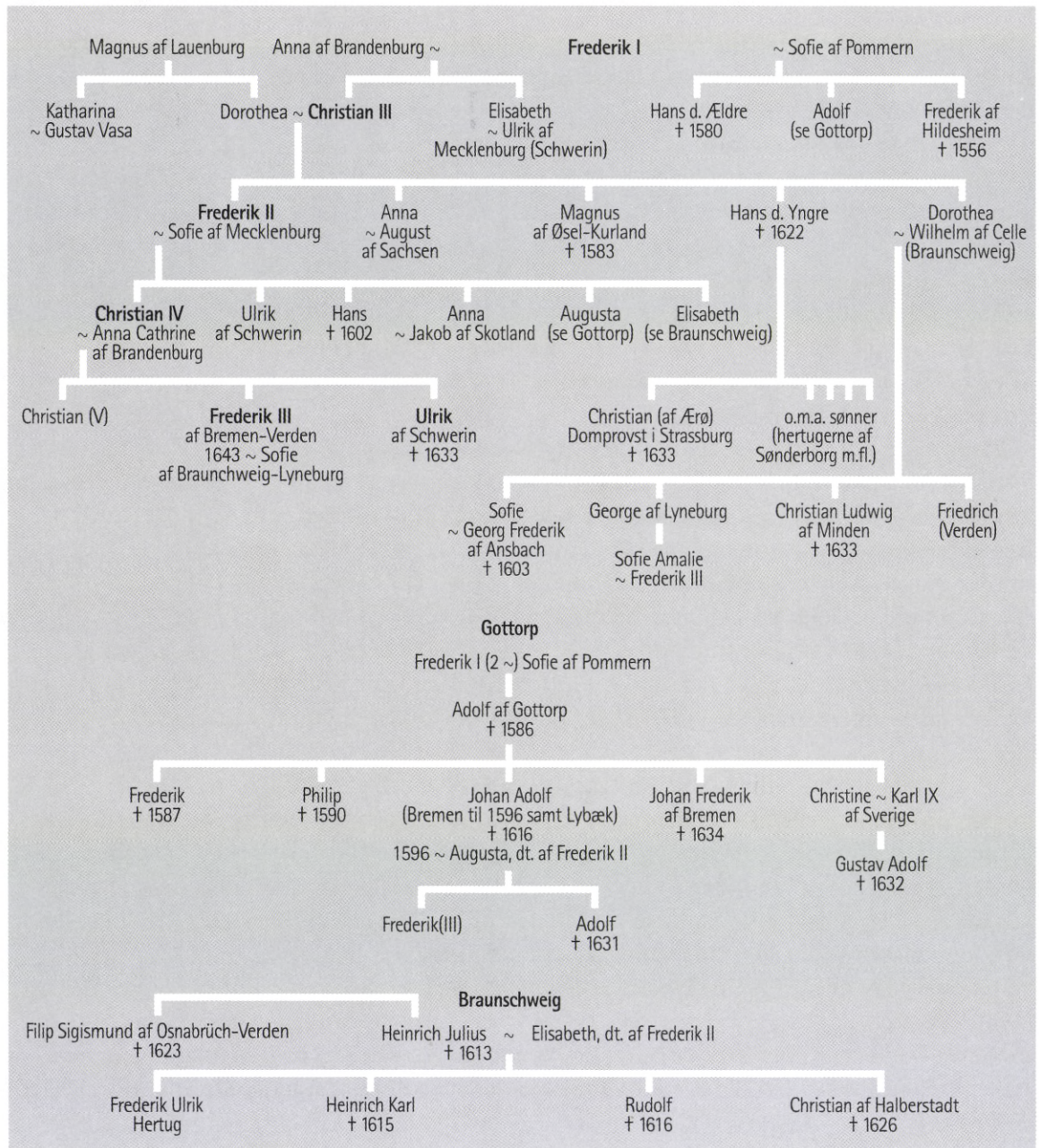
Hvor grov denne beskyldning egentlig var, ses af, at vel havde faderen Johan Adolf ganske rigtigt haft visse hældninger over imod calvinismen: men netop derfor havde Christian IV med held støttet sin søster og sluttelig opnået, at enhver indflydelse på børnenes religiøse holdning blev frataget deres fader, for at han ikke skulle kunne påvirke dem i uheldig retning.

I 1623 lægger Filip Sigismund sig til at dø, hvorefter den blot 14-årige Frederik bliver virkelig fyrstbispeadministrator i Verden, om end naturligvis med en formynderregering. Derimod må han pænt vente, til Johan Frederik dør 1634, før han kan overtage styret i Bremen, som fra nu af forenes med Verden.

Men da de svenske hære under Torstensson vælter ind over Jylland 1643, smider de simpelthen ærkebispeadministrator Frederik ud af dennes fyrstendømme, som de fortsat holder besat, indtil Den westfalske Fred 1648 ligefrem tildeler Sverige den retmæssige besiddelse. Men takket være den ældre broder Christians uventede død 1647 opnåede Frederik alligevel en passende stilling, da han 1648 valgtes til konge af Danmark.

Rent faktisk sætter Den westfalske Fred en afslutning på disse protestantiske fyrstbispedømmers historie. Dels kunne man nu legalisere en række faktiske forhold, f.eks. at Pommern også indbefattede Kammin, at Schwerin og Ratzeburg tilhørte Mecklenburg, dels kunne man ret omkostningsfrit skaffe fyrster erstatning for territoriale tab andetsteds. Specielt Brandenburg, der yderst nødtvungent måtte dele Pommern med Sverige, fik rundelige kompensationer: bispedømmerne Minden og Halberstadt, samt ærkestiftet Magdeburg (om end først når den siddende saksiske administrator døde, dvs. 1680).

Således blev alene det lille lybske bispedømme med hovedsæde i Eutin tilbage som det sidste rent protestantiske fyrstbispedømme; men selv om det konstant besattes med yngre sønner af det gottorpske hus, forsøgte den kongelige danske regering gentagne gange at stikke en kæp i hjulet ved at opstille modkandidater ved bispevalgene, om end aldrig med varigt held.

Først ved det tyske riges undergang 1803 forsvandt embedet, og den sidste indehaver kom til at arve det Oldenburg, som de gottorpske hertuger 1773 fik som erstatning for deres holstenske besiddelser. Og på denne måde kom det midt i Øst-Holsten liggende Eutin med omegn frem til 1933 administrativt til at være en del af Oldenburg, ikke af Holsten.

Naturligvis var de tidlige oldenborgske kongers politik bestemt af meget mere end af dynastiske forhold, det være sig magtbalancen med Sverige, Øresundstoldproblemer og meget andet. Men derfor bør man ikke glemme, at problemet om de yngre sønners forsørgelse var et næsten konstant problem, der indtog en ikke helt uvæsentlig rolle, accentueret af, at Danmarks stilling som valgrige bevirkede, at netop de yngre sønner aldrig kunne rejse krav på arv eller erstatning fra den danske statskasse, og i det lange løb var der grænser for, hvor mange yngre sønner hertugdømmerne kunne deles imellem.

Men er der nogen, der må bære ansvaret for det gottorpske spørgsmål i Danmarkshistorien, må det være Christian IV. Frem til 1616 konstaterer vi et ganske nært familieband imellem Oldenborgernes forskellige linier. Men som svenske hære i den kommende tid gang på gang trængte ind i Jylland, måtte de udsatte hertuger af Holsten-Gottorp sikre deres besiddelser, og det endte med, at de til slut foretrak regelmæssige alliancer med Sverige.

I hvert fald var der én gottorper, der klart og tydeligt opfattede Christian IV som hovedfjenden, den lille i 1600 fødte Adolf, der 1616-21 blev groft snydt for det ærkebispedømme Bremen, som hans farbroder ganske givet havde tiltænkt ham. Dette ses ikke mindst af, at Adolf melder sig til den kejserlige hær, hvorfor han kom i kamp, da Christian IV besluttede sig for at tage del i Trediveårskrigen. Men det førte til det uventede resultat, at da Danmark 1629 fik fred, mens nu Sverige alene fortsatte krigen med kejseren, falder Adolf 1631 i slaget ved Breitenfeld, dvs. imod sin onkel Gustav Adolf.

CLAUS CHRISTOFFERSEN LYSCHANDER

Christian IV's poetiske reporter

Af Flemming Lundgreen-Nielsen

Det Danmark – Frederik II's og Christian IV's – digteren Claus Christoffersen Lyschander levede og virkede i, gav plads til det store åndedrag. Det strakte sig fra Nordkap til Elben, fra Jylland over Bornholm og Gotland (eller Gulland) helt frem til og med Øsel. Skåne, Halland og Blekinge var så danske som Lolland og Falster, og den danske konge opfattede Østersøstrømmene fra Mecklenburg til Riga og Narva som dansk ansvarsområde. I Nordatlanten hørte de norske besiddelser Island og Færøerne under riget, mens Orkney- og Shetlandsøerne siden 1468-69 var pantsat til den skotske krone. Grønland vidste man også var kongeligt land, men den regelmæssige sejlads sluttede efter et forlis i 1369, og trods mange forsøg på reetablering var forbindelsen med den fjerne arktiske ø så tilfældig, at selve rejseruten nærmest var blevet glemt.

Politisk var Danmark tilsyneladende ved for alvor at rejse sig efter Christiern II's forgæves forsøg på at bevare den nordiske union og efter reformationskampene og den nyere tids eneste danske borgerkrig, Grevens Fejde. Oldenborgerne havde uanfægtet beklædt tronen i over ét århundrede, og skønt Danmark formelt var et valgrige, begyndte den skik at kære og hylde den regerende konges ældste søn til tronfølger i barnealderen at ligne en accepteret tradition. Erfaringerne fra Grevens Fejde havde lært, at flere kongsemner ikke gavnede den almindelige danskers tilværelse. På det religiøse felt var reformationen fra 1536 blevet gennemført stilfærdigt, stædigt og stort set fredeligt, litterært markeret i kirkeordinansen 1537, en komplet bibeloversættelse i 1550 og en autoriseret salmebog i 1569.

Under Frederik II fornemmedes en yderligere medvind. Toget til Ditmarsken 1559 og indsatsen under Den Nordiske Syvårskrig 1563-70 kunne i bakspejl opfattes som hæder-

fuld og glørværdig, om end Danmark ikke konkret havde profiteret meget ved udgangen af disse konflikter. Til trods for den uenighed om landets styreform, som adelen på pinlig vis demonstrerede offentligt ved Frederik II's bisættelse, var der udtalt enighed om ikke at gentage forrige generations ødelæggende begivenheder.

Kongeskiftet fra Frederik II til Christian IV betød en ny personlighed i første række, med lyst og mod til at gribe ind og forandre. Christian IV var godt forberedt til sin gerning og var energisk og duelig. Magtovertagelsen efter kroningsfestlighederne 1596 satte for alvor skub i tingene. Noget af det første, den unge konge igangsatte, var en styrkelse af den militære magt, især med forøgelse af flåden, modernisering af fæstningsværkerne ved grænserne og bygning af et tøjhusanlæg omkring en marinehavn i København. Hans tempo var, ifølge samtidige, hidtil uset hæsblesende og imponerende. Danmark skulle gøres til Nordeuropas protestantiske stormagt.

Anderledes i Sverige, hvor den adelige Vasa-æt i 1523 havde etableret sig som nyt kongedynasti. Allerede i næste generation med Gustav Vasas sønner Erik XIV og Johan III var der strid om magten, og en del af den gammelsvenske adel betragtede nok efter henrettelsen af adelsledere i Linköping i 1600 en fjern dansk unionskonge som et mindre onde end de selvrådige og genialske Vasaer. Med rivaliseringen mellem Johan III's katolske søn Sigismund og hans lutherske onkel, den senere Karl IX, så det i øvrigt nærmest ud til, at Vasaerne selv ville sønderbryde den moderne svenske nationalstat, de så energisk og målrettet havde skabt. Det kunne være Danmarks chance for at genoprette den nordiske union.

Alt dette er baggrundsstemningen for Claus Christoffersen Lyschander. Han er født i 1558, året før Christian III's død, og han dør i årsskiftet 1623-24, kort før Christian IV begiver sig ind i Tredivårskrigen og dermed indleder sin fatale kæde af militære nederlag og finansfiaskoer. Lyschander må være død i en forvisning om, at Danmark var på vej mod en strålende fremtid, som han selv med sin digtning og forskning havde været med til at lægge solid historisk grund under.

Lyschandens ydre livsløb kan i årelange perioder og i en række detaljer ikke belyses aktmæssigt. I de store træk er hans karriere ikke utypisk. Som søn af en sognepræst fra Nørre Vram i Skåne bliver han efter studier i Roskilde, Wittenberg og Rostock præst i Herfølge, ægter en professordatter og efter hendes død en anden kvinde, om hvem intet vides, end ikke med sikkerhed navnet; han deltager i biskop Resens kamp mod kryptokalvinisterne i 1610'erne og er således på den kirkehistorisk sejrende side. Han mister såvel sine

søskende som sine børn ved sygdomsepidemier og dør selv 65 år gammel – efter et virksomt og tilsyneladende uproblematisk liv.

Til dette billede kan der dog føjes andre, mere gådefulde træk. Han sættes i lighed med sine tidligt afdøde brødre Palle og Hans til at studere, formentlig ved indgriben fra Frederik II's øverste sekretær, der boede nær Nørre Vram, og fra Bille-slægtens forskellige medlemmer, – den slægt, der ejede herregården ved faderens kirke. Han vender hjem fra sine tyske studieår med anbefaling fra Frederik II's svoger, kurfyrst August af Sachsen. Har det udvirket, at han allerede som 29-årig fik et af landets bedste kald? Og hans udnævnelse til provst i Bjæverskov herred få år senere – er den et resultat af højere myndigheders planer med den unge teolog? Der vides intet om hans embedsførelse så lidt som om hans privatliv fra 1587 til 1597, bortset fra nogle arvesager på hustruens vegne. Han bliver hurtigt en holden mand med ejendomme, men hvorledes er ubekendt.

Mest bemærkelsesværdigt er det imidlertid, at Lyschander aldrig lader en prædiken, en andagtsbog eller bare en salme trykke – noget, præster ellers dengang benyttede som bilag til ansøgninger om bedre kald og fornemmere titler. Hans generelle holdning til omverdenen er utypisk for tidens præsteskab. For det første ligger hans hovedinteresse på det verdslige område. Allerede som ung præst i Herfølge holder han amanuensis i præstegården til afskrivning af historiske kilder og beretninger. For det andet er han også samtidsorienteret, man vover næsten at sige: politisk bevidst. Hans ideal er kongemagt og adel i smertefrit samarbejde. I 1616 bliver han i en alder af 58 år kongelig historiograf (tilknyttet to amanuenser!), dog fra 1618 med den latinskriverende Johs. Pontanus i Nederlandene til kollega i embedet. Lyschanders eneste færdige produkt på dette embeds vegne, *Danske Kongers Slectebog*, er klart mere en nationalhistorisk end en religiøs manifestation.

Forfatterskabet er spredt ujævnt over Lyschanders leveår. Fra det 21. til det 24. år lader han fire latinske poemer i elegiske disticha trykke (hvoraf et er tabt). Det er gængse øvelser fra studerekammeret, der efter klassiske filologers vurdering ikke rækker ud over det nogenlunde habile håndværk. Sigtet er smiger for skånsk adel og for Roskildes gejstlighed.

Efter mange års digterisk tavshed skriver Lyschander ved sit 40. år, 1597-98, på dansk et genealogisk digt om Bille-slægten. Det trykkes ikke i samtiden, men er overleveret i fem egenhændige håndskrifter til slægtens sønner i hans egen generation – altså muligvis barndomsvenner fra Nørre Vram. Ældste tryk er en udgave fra 1722, fejlagtigt tillagt efterkommeren Birgitte Bille.

Digtet er en bred historisk oversigt over de mægtige og rige Biller, som var giftet ind i størsteparten af den betydende gammeldanske adel. Den er skrevet i form af en indledning og derpå 15 monologer svarende til den senmiddelalderlige rimkrønikes, men noget utraditionelt lagt i munden på stammødrene. Skønt affattet af en mand er det altså på en måde et stykke tidlig kvindelitteratur. Efter en pålidelig samtidskilde er teksten endda en revision og udbygning af en adelsdames verskrønike fra 1540'erne, som ikke kendes mere. Stammeren til hver gren af slægten fortæller om sin opvækst, sit ægteskab, sin mand og hans bedrifter, deres børn. Som rimkrønikens kongemonologer slutter disse med den talendes meddelelse om sin død og sit begravelsessted. Lisbet Bille, født Ulstand, opridser således et psykologisk tilfælde: faderen, der, knust af sorg, fornægter den datter, hvis fødsel kostede moderen livet:

*I barselseng kaldte Gud mig hen
Min herre til sorrig og kvide
De gave min datter mit navn igen
Den sorrig kan ingen vide.
I Vram da blev jeg lagt udi grav
Min datter mått' lade sig nøje
Man kunne ret aldrig så kommet i lav
Han ville hend' lide for øje.
Og aldrig ville han komme den sted,
Som jeg da hvilede inde
Før han måtte selv og hvile dermed
Og al sin sorrig forvinde.
Men når jeg hannem randt udi sind
Sine øjne han der hen vendte*

*Så strømmende randt hannem tåre på kind
Og klaget sin høje elende.
Der hviler (sagde han) min timelig trøst
Og al min verdslige glæde
Elendig den dag jeg haver hend' mist
Jeg må det modelig græde.
Han leved derefter ved atten år
Gud véd, de sørgelig skrede
Og fældte vel mangen modiger tår
Huldt hjerte han mig betede.
Siden blev han død og lagt udi lig
Vi hviler hos andens side.
Vore sjæle er sammen i himmerig
Og glædes til evig tide.*

Billeslægtens rimkrønike kan generelt beskrives som en adelens socialhistorie på vers, anskuet sympatiserende, modsat de fleste senere skildringer af adelens liv, som er skrevet af borgerskabet med angribende sigte.

Endelig debuterer Lyschander i 1608 som dansk digter på tryk, 50 år gammel, med hovedværket *Grønlands Chronica* samt et efterhængt digt om Kongens havn, i alt godt 5000 verslinjer. Det er i udgivelsesåret det største epos i det danske sprog. Emnet er for

hoveddigtets vedkommende genopdagelsen af Grønland gennem Christian IV's tre ekspeditioner i 1605, 06 og 07. Foran anbringer Lyschander en grundig gennemgang af Grønlands historie fra Erik den Røde til Frederik II, reelt omfattende over 2/3 af digtet.

Lyschander var ikke selv med på Grønlands-rejserne, så hans bedrift er den omfattende indsamling af oplysninger fra trykte og utrykte kilder og formidlingen af dem i en mundret og underholdende form. Faktisk véd Lyschander ikke meget mere, end vi gør i dag fra endnu bevarede dokumenter: de kgl. sejlinstruksler, sø- og landkort tegnet på turene, rapporter indleveret bagefter. Hans levende skildringer af grønlandske farvande, kyster og bjerge samt ikke mindst af eskimoerne på hjemmebane går så godt som udelukkende tilbage til en nylatinsk oversættelse af englænderen Martin Frobishers engelsksprogede rapport om en rejse til Grønlands vestkyst i 1577 – det kan bevises gennem en række detaljer. Et eksempel på Lyschanders gengivelse af eskimokultur:

*De kvinder de ser så sælsom ud,
De bær ej på hovedet hat eller klud,
Det hår hænger alt udi lase.
Ved begge øren er bundet en tjavs,
Det andet er lagt, og skikket til lavs
Ad ryggen hen ned til hase.
De river der' ansigt, og smør derpå
Både blåt og gult, og agter ej på
Sin skabning at ære og pryde.
Skjorter og særke af fiskenes sund,
Alt mesten den mad de stikker i mund,
Den lader de aldrig syde.*

*Flæsket udaf den fedeste sæl,
Før det bliver dødt, eller kølet vel,
Med skidne rødder og blade,
Det holder de for en lækkerbrad,
De sluger det ned, og er så gråd',
Og skøtter ej bord eller fade.
Som andre de visker med dug og lin,
Så bruger enhver der tunge sin,
Og lader sig det vel smage.
De agter ej renhed, blusel, ej tugt,
Dem følger altid så streng en lugt
Som stinkende tran og lage.*

Til denne litterære kilde fra Lyschanders ungdom kan naturligvis komme interviews med hjemvendte ekspeditionsdeltagere i København. Mest autentisk er nok reportagen fra bortførte eskimoers kapsejlad i Københavns havn og deres optræden ved hoffet – Lyschander kan have været øjenvidne.

Er der ikke andre oplysninger i kilderne end et navn, er Lyschander mand for at komplettere det manglende med sin fantasi. Det gør han i en opbyggelig beretning om en apokryf biskop Erik, der i 1152 skal have omvendt hedenske eskimoer:

*De krøb herud af hytter og hul,
Revne og skidne som sorteste kul,
Med børn og buskede kvinde,
Med pile i hånd og barn oppå bryst,
Man måtte der se både jammer og lyst,
Hvor grovhed og Gud de stride.
De stimled og ringed sig omkring,
Og stod så grå hen i den ring,
Som sæler ved havets side.*

...

*De ofred ham efter den kristne sæd,
Som Herre Gud gav til evne.
Kød og fisk til alterfjæl,
Og flæsket af den fedeste sæl,
Det skønneste horn og hvide,*

*Kjortel og skjorter af sener og skind,
De ejede ej nogen verdens ting,
De lod det jo gerne skride.
Den bisp han stod og undred derpå,
Guds ord det kunne slig ting formå,
Hos vildeste folk og grove.
Han svor, han skulle der leve og dø,
Og lide med dennem både glæde og nød,
Og rakte dem hånd og love.
Så blev den bisp og hans sæde der fæst
I Garde by, som landet var bedst,
Og hver sin handel mon drive.
Siden sendtes did præst og messedegn
Og lærde udi hver vinkel og egn,
Til de monne kristne blive.*

Digtingens i virkeligheden skrøbelige historiske redegørelse for Christian IV's togter er overbevisende udbygget i fejende verslinjer med frit opfundne fantasier over nordhavsbølger, regntåger og endeløse strømme af isflager. Om den tredie ekspedition, der i 1607 gik til det barske Østgrønland, hvor dog isen hindrede landgang, hedder det således:

*Der mødte dem isen båd' hvid og grå
Var slagen i smuld og stykker små
Gennem ham de stande lode.
Han rev og skrabede fast på bord
Og gjorde barken sinkelse stor
Han kunne ej selvkommen følge.
Så yppedes der og slig storm og blæst
Hver måtte sig hjælpe som han kunne bedst
Og sig efter vejrliget stille.
Dog mødtes de skib den anden dag
Men regn og storm og megen umag*

*De gjorde dem vejen bange.
Søen og isen var dennem umild
Men der nu vinden gik noget til vild,
Så lod de mod landet gange.
Der blev dem barken slet vildet fra
Dog måtte de lade fort gennem stå
Og så der svar is for stavne.
Lagde så hen både fra og til
Brugte adskillig lemper og eventyrs spil
At søge der ly og havne.
Men isen han stimled sig rundt omkring*

Og tvingde dem både ud og ind
Drev dennem fast af til side.
Thi lagde de langs ad landet ned
Der spilled de sæler hen ud på rad
De grummiste nogen kan vide
Var alle så sorte som kul og beg
De skøde sig op og hævede sig
Så højt over is og bølge.
Man mente, det var den lede trold,
Som land eller folket havde i vold,
Der agtede dem at trylle.
Langt inde lå landet så højt under sky

På fjeldet lå klippen som tårn og by
Det højeste nogen kund' sigte.
Det så så sælsom med tåge og mørk
Som henne i øde og vildeste ørk
Dog lod man sin kurs did rette.
Men der kom på stor storm og vind
Førte skibet så vide og langt i ring
Sit sejl kunne det ikke føre.
Der tured de ud, hvad lykken hun gav
Til vejret luntet og faldt noget af
At de noget kunne gøre.

Men i land kommer de altså ikke ...

Alle tre danske Grønlandsekspeditioner vendte tilbage til marinebasen ved Københavns slot – i dag Det Kgl. Biblioteks have. Et lille efterhængt digt beskriver bygningen af denne tøjhushavn som et resultat af Christian IV's viljefaste beslutning. Lyschander skildrer indvielsen af anlægget i et allegorisk romersk-mytologisk tableau af samme art, som brugtes i tidens festoptog og fyrværkeri, fx ved kroningen 1596.

Hele bogen forelå til den store manifestation i København i maj 1608, da prins Christian blev kåret til tronfølger. Om kongen har haft noget at gøre med tilblivelsen og udgivelsen, vides ikke. Det ydre udstyr er sparsomt, næsten fattigt i betragtning af emnets politiske vigtighed: hævdelser af den danske kronens historiske ejendomsret til Grønland. Har kongen mon ønsket en folkebog til en overkommelig pris?

I 1611 følger et stateligt trykt lejlighedsdigt om erobringen af Kalmar by og slot i sommeren 1611, *Den Calmarnske Triumph*. Det er gjort efter Grønlandsdigtets princip: en historisk begrundelse for tilhørsforholdet efterfulgt af en reportage fra nutiden. Om slaget den 27. maj 1611, hvor den befæstede Kalmar by blev taget, lyder det:

Det var så tidlig en morgenstund
Man havde slikt ventet da ingenlund
Man hørte og ingen larme.
Det krigsfolk faldt an, som myrer og bi,

De, inden vare, vill' gerne vær' fri
Enhver gjorde der sit bedste.
Det var både ynke og lyst at se
Hvor hver på sin side lod sig té

*Og monne hinanden friste.
Den ene vilde op, den anden slog ned,
Man spared ej blod, ej livet derved,
Hver efter sin fordel tragte.
Dermed greb danske til tapper mod
Og Gud og lykken blev dennem god
De svenske blev nederlagde.*

*De stigde den vold, slog portene ned
Og faldt der ind så manged
Og vandt den fæstning med ære.
De, nåde vill' have, blev nåde beteed,
De andre blev slagen og lagdes ned
Med våben og skarpe sværde.*

Lyschander synes i samtidsbegivenhederne at have præcis og god hjemmel: intet oplyses, som ikke bekræftes af dagbøger fra krigsdeltagere, der først langt senere er blevet offentliggjort. Den danske og den svenske konge fejdede i åbne breve om sagen for det europæiske publikum (på tysk og latin). Lyschanders digt må være beregnet på hjemmemarkedet, men man fristes til at betragte det som et officielt indlæg i en tid, hvor egentlige aviser er ukendte i landet. De afsluttende lange gratulationer til kongehus, rigsråd, adel og hær kan ikke være faldet på stengrund. Og det drejer sig om en hasteudgivelse lige efter slottets fald den 3. august – Ølands kapitulation en uge senere er ikke kommet med.

Lyschanders dansksprogede digtning slutter i 1623 med udgivelsen af et dobbeltdigt om prins Christians udvælgelse og hylding i henholdsvis 1608 og 1610. Det drejer sig om den Christian »V«, der dør i 1647 som udvalgt prins, ikke om den senere konge. Også her er der medtaget historiske afsnit til forherligelse af den danske kongeæt, men hovedvægten ligger på reportagerne fra kåringsmøderne i Frue Kirke og på slottet og fra edsaf-læggelsen på Nytorv og de derefter følgende folkefester, den sidste endda med fyrværkeri. Skildringen, som vi ikke har bedre andetsteds, må regnes for pålidelig. De fleste af talerne levede ved udgivelsen og kunne have protesteret mod fejl-citering, og de missiver og dokumenter, vi stadig kender, medtages i nøjagtig gendigtning. Glimtene af den københavnske befolknings medleven på gader og torve i handlingerne kendes igen fra senere royale optrin i Danmarkshistorien fra arvehyldingen 1660 til Frederik IX's bisættelse 1972.

I fortalen til læseren meddeler Lyschander, at han offentliggør digtene trods forsinkelse på grund af krav fra et udefineret publikum. Mon dette dog ikke snarere er identisk med den udvalgte prins selv? Ham er Lyschanders historiske storværk, den genealogiske pro-sakronike *Danske Kongers Slectebog*, udsendt året før, 1622, i hvert fald tilegnet, – et typografisk pragtstykke på over 700 sider i folio.

Lyschanders digteriske teknik er gammeldags. Han afviger fra yngre samtidige, der allerede nu var i gang med at drøfte, hvorledes modersmålsdigtning kunne bringes i niveau med antikken ved efterligning af klassisk mytologi, billedsprog og metrik.

Lyschander efterligner slet ikke antikken. Han har ingen varslende drømme, muse-påkaldelser, gudeindgreb eller -parlamentar i sin danske epik og bruger meget få klassiske gudeskikkelser. Hans forbilleder er nationale og folkelige: den senmiddelalderlige rimkrønike og de nyere varianter af genren, som Rasmus Reravius, Ole Kongsted (Regiostadanus), Anders Sørensen Vedel og Jakob Jakobsen Wolf i hans egen samtid havde lanceret. Hans eneste versmål er middelalderens foretrukne episke metrum, det smidige enderimede knit-telvers med 4 eller 3 trykstærke stavelser og et frit antal tryksvage stavelser pr. linje.

Lyschander hører tydeligt til den art digtere, der udtrykker sig bedre på vers end i prosa. I forhold til de netop nævnte samtidige skribenters løber hans vers – i alt 10.000 – let og mundret af sted, med et lille forbrug af elisioner og pronominale enkliser, sparsom anvendelse af fyldeord og nødringløser og i det hele taget få formelvers. Verslinje og syntaks er regelmæssigt sammenfaldende. Lyschander skriver altså linjestil. Anaforiske konstruktioner, fx. »Dels..., dels...«, forekommer og kan kæde flere verslinjer sammen, men appositioner sikrer det naturlige åndedræt for den, der læser versene højt. Og det var jo netop den almindeligste læsemåde dengang. Ægte enjambementer med pointerende virkning findes så godt som ikke, og enjambementer som nødløsning heller ikke. Så vidt det er muligt at bedømme, har Lyschander en mere end normalt elegant ordstilling i sit versificerede sprog. Stor manøvredegygtighed opnår han blandt andet ved vekslende placering af attributive adjektiver. Det kan hedde: »Af ædelig køn«, »af ædelig gammel art«, »en Brahe from«, »Axel hin gammel og gode«, »af ædelig Troller og ægte«. Hans enderim er forbløffende rene, sammenlignet med folkeviserne, der jo netop nedtegnes, afskrives og udgives i hans levetid. Det må dog tages i betragtning, at tiden anerkender øjerim som gode, at der i en række tilfælde kan være tvivl om udtalevariationerne, og endelig at skriftbilledet ikke ligger bare nogenlunde fast.

Lyschanders poetiske veltalenhed bygger især på en bredde fremkaldt ved 2- og 3-ledsgrupper. De er ofte tautologiske i indhold, allittererende i form. I dette sproglige univers får man ikke bare »brev«, men »brev og bulle« eller »brev og bud«, man er ikke »velbyrdig«, men »af byrd og blod«, man er »vis og klog«, »lystig og fro« eller »gammel og grå«, man kan »lede og søge«, »spørge og få at vide«, »hjælpe og styrke« og have »fundet og hittet«. 3-leds grupper er sjældnere. Stoffet er altovervejende simpleksord, ikke sam-

mensætninger af originalt tilsnit, og ordkombinationerne er kun i meget få tilfælde antite-
tiske. Bredden bliver på denne måde hos Lyschander til en jævn og stedse rindende strøm,
ikke, som i den barokstil, der bryder igennem lige efter hans død, et stormkastet hav.

Valget af den gammeldanske digtekunst til forbillede foretager Lyschander med åbne
øjne. Flere steder peger han på den ubrudte linje fra oldtidens hedenske skjalde til egne
værker. Da han ikke skelner skarpt mellem prosakrøniker og historiske digte, kan han
parallelisere sin egen indsats med skjaldenes, Homers, Livius' og de gammeltestamentlige
fortælleres. De brugte alle deres modersmål, mener han, og blev forstået af hele folket.
Sådan var det også herhjemme:

*I fordum, før vi fik bøger og brev,
Og folket hedninger vare,
Da rimed vor' skjalde og de det skrev
På barken og stenen hin hårde.
Vor' adelfruner var vise og klog
De gamle gotiske klerke
De rimed på blade, og ej udi bog,
De rammeste runer og stærke,
Vor' kæmper, som sad over kongens bord,
Med horn og mjød udi hånde,
De rimed og gjorde af store ord
Hvor de vunde riger og lande.
Vor' ridder og svende på grønneste hed',
De lode der' heste springe
Rimed og digtet så mange led
Hvor de skulle jomfruen vinde,
Vor' jomfruer inden der' bur og g'mak,
Med hvideste lin på skøde,
De rimed om elskov og anden slig sag
Hvor den tvingde mangan til døde.
Vor' lærde og præster i kirke og kor,
Når de Herre Gud skulle prise
De rimed og sang hans hellige ord*

*Med salmer og åndelige vise.
Borgeren på sit håndværks sted
Det var hans højeste glæde,
At digte og rime sig hen på red,
Hvad der udi købinger skeede.
Skipperen under sit sejl og rå,
Når vinden gik hannem til vilje,
Han rimed og sang, hvor det monne stå,
Til søs både vel og ilde.
Bonden i marken ved sin plov,
Han rimed og som han kunne,
Hvor herrerne trættes om mark og skov
Og dennem med magten vunde.
Hyrden sig lagde på høje,
Og blæste der i sit horn,
Sin' rim kunne han vel føje,
Om bondens båd' kvæg og korn.
Så rimed de alle i landet var
Den mægtige med den ringe ...*

Det fremgår af disse brogede – og noget overdrevne – eksempler, at Lyschander sætter rask fortælling over følelsesfuld fordybelse i situationerne. Det går over stok og sten på ganske få linjer, når han først ret kommer på gлед. Det virker på godt og ondt middelalderligt, – til tider præcist og ordsprogsagtigt udhamret, til tider løst og afslappet. Men stilen er i virkeligheden et konservativt kunstprodukt. Lyschander foretager en omhyggelig, men stort set usynlig renselse af den middelalderlige episke diktion, fjerner uregelmæssigheder og kluntetheder uden at binde sig til regelmæssig alternation. Således repræsenterer han den organiske fortsættelse og udbygning af middelalderlitteraturens rimværker til et sidste højdepunkt.

På indholdssiden er Lyschander forbløffende moderne. Ganske vist anbringer han først og sidst i digtene korte omtaler af Guds styrelse og forsyn, undertiden metaforisk varieret til skæbnens gang, lykkens hjul og lignende. Men der er utrolig få bibelhenvísninger i teksterne sammenholdt med andre samtidige forfattere, og ingen stærke kristelige tendenser. En undtagelse er udlægningen af fyrværkeriet i digtet om prins Christians hyldning: menneskenes liv er som raketter, der efter en strålende bue på himlen brat styrter ned og næste dag findes i aske og smuds som værdiløse sortsvedne patronhylstre. Det er faktisk det tætteste, Lyschander kommer på en trykt prædiken.

Ellers virker den kristelige tolkning konventionel og ikke som digterens egentlige ærinde eller interesse. Den overskygges i hvert fald i nutidslæserens bevidsthed af de lange, lange handlings- og resultatorienterede passager om menneskenes bedrifter. Disse passager løber atter ud i en lovsang til det verdslige ry som det varigste monument over et menneskes gerning. Belæg herfor findes både i antikken, fx indskriften ved Thermopylæ over spartanerne, og i det gamle Norden, fx på runesten, i eddadigtene og i Saxos Bjarkemålgendigtning. I Kalmar-digtet hylder Lyschander adelen for en indsats, svarende til standens privilegier:

*Vel dig som lader té hjerte og mod
At følge den herre til hest og fod
På alle hans tog og veje.
Og frejdig agter mer' rigets gavn,
Et ærligt rygte og evigt navn,
End livet og alle din eje.*

*Endog det er vel vovespil,
Hvor sættes båd' slægt og venner til,
Og synderlig af de bedste,
Så er det dog den lovlige sted,
Hvor æren den vindes og rygtet med,
Som regnes end for det meste.*

*Livet er stakket og løber snart hen,
Men rygtet og navnet, som lever igen,
De bliver evig ved lige.
Thi haver de mægtig' i fordum tid
Da dømt sig lykken at være blid,
Man faldt for sit fædrene rige.
Stærkodder og Hildetand døm' det for spe,
At hjemme dø på bolster og ble,
Som syg mand plejer at gøre.
Men rykke sig ud fra land og by,
Under åben himmel og våden sky,
Der sejr af marken føre,
Og ikke hjemme i pragt og stads
Blandt fruere og jomfruere, hos vin og glas,
I dansen lade sig skue,*

*Men i slagorden, når frem er rykt,
Bønnen er beden og hjelmen er luket,
lade kende, hvad man monne due.
Med frejdigt hjerte og tappert mod,
Angribe sin fjend', slå dem under fod,
og mægtig af marken drive.
Og ville end lykken give det så,
Man ikke beholden kunn' komme derfra,
Men måtte på pladsen blive:
Så er det, det lovlige rytterspil,
Og højeste ære i verden er til,
Som nogen ridder kan hænde,
Som rygtet er bedre, end liv og gods,
Så er dette værd fem tusind' mer' ros,
End dø sig hjemme på senge.*

Fra denne høje vurdering af ryet kan Lyschander snildt glide over i et forsvar for historien og historikerne, der ganske vist – som Christian IV's historiografer – sjældent leverer de bestilte arbejder til tiden, men dog alligevel er uundværlige i et moderne selvbevidst rige.

*Thi skriver vi bøger, som bonden sår korn,
At det kan vækstligt blive,
Er der iblandt noget goldt og forn,
Det vil sig med tiden vel give.
Men såede ej bonden, da fik vi ej brød
Og ville der ingen skrive,
Da blev mange herrer og bedrifter død,
Som pennens holder i live.*

*Bonden han såer, og solen skin' fri,
Og skyen giver dug og væde,
Jeg skriver, en anden han falder mig bi,
Den tredje gør sammelede.
Så kan både kornet og bogen gro,
Slet intet kan intet give,
Men når der er noget at bygge på,
Så kan man en gerning drive.*

Lighedstegnet mellem den organiske natur og den menneskeskabte historieskrivning er logisk uholdbart, men poetisk vellykket og derfor forførende slagkraftigt i argumentatio-

nen. Sammenligningen med bønderne, der sår korn, men ikke kan fremtvinge væksten, før tiden er inde, – bønderne, der må arbejde sammen for at nå et resultat, – bønderne, hvis brød er uundværligt for landet, er et af dansk litteraturs første forsvar for humanioras egenart og eksistensberettigelse.

Lyschanders historiesyn – i øvrigt et ord, han ikke kender – er en blanding af det klassisk-antikke og det middelalderligt-kristelige. Krøniken, som han gerne benævner sit fag, kan belære både fyrster og undersåtter om deres pligter ved at demonstrere, hvorledes historien gentager sig i gerninger med vekslende mennesker i hovedrollerne. Nogle begivenheder fremhæves til efterligning, andre til advarsel. I digtet om prins Christians kåring redegør Lyschander udførligt (følgende Saxo) først for de dårlige hedenske konger i Danmark. De ville ikke tænke på døden og valgte derfor ikke en efterfølger i levende live. Han viser, hvorledes dette gik ud over fædrelandets fred og lykke. Så fører han kong Hother frem, som før et slag, hvor han ifølge en spådom ville falde, lod sin umyndige søn kåre. Han tillægger Hother en stort set opdigtet tale med argumenter herfor. Og derpå kan han, tildels i samme ordvalg, fortælle, hvorledes Christian IV nu i 1608 indkalder stænderne til at udvælge den lille 5-årige søn til tronfølger. Ved denne præfigurationsteknik bringes læseren til at se Christian IV i Hother og Hother i Christian IV. Nyere Saxo-forskning har sandsynliggjort, at persongalleriet i *Gesta Danorum* i høj grad danner et netværk af præfigurationer – ganske som middelalderlige teologer forstod Det Gamle Testamente som forvarslere om Det Nye. Lyschander fortsætter denne tolkningstradition, men på verdsligt materiale.

Hverken den antikke tanke om historiens kredsløb eller den kristne forsynstanke er dog bærende for Lyschanders opfattelse af tingenes gang og livets muligheder. I sin praksis er han – måske uden selv at vide og ville det – barn af sin tid, den i europæisk perspektiv sene og kortvarige danske renæssance, som kilede sig ind mellem den nidkære reformation og den stridkære ortodoksi.

Lyschanders Billeslægtens rimkrønike handler ret beset om den verdslige udødelighed – magten og æren, jorden og godserne, de utallige mageskifter og sammenlægninger ved giftermål, og slægtens trygge fortsættelse, hver gang et individuelt medlem af familien er lagt i mulde og mørken grav. Digteren og hans mange kvindelige jeg-fortællere lægger på ingen måde asketisk afstand til denne verdens rigdomme.

Grønlandskrøniken skildrer mænds uforsagte mod, deres stædige energi og deres store appetit på oplevelser i den reelle verden – en appetit, som mættes ved de eksotiske fæno-

mener oppe nordpå: vand-enhjørningerne (dvs. narhvaler), underjordisk ild, askeregn, midnatssol, jordskælv og eskimoer i kajakker.

Kalmar-digtet udmaler, med historisk tilbageblik helt til Bråvalla-slaget hos Saxo, moderne krigeres død for konge og fædreland i ærlig kamp, med erobringen af slottet som det kortsigtede, evigt ry i historien som det langsigtede resultat.

I Lyschanders mest teologiserende værk, dobbeltdigtet om prins Christian, skal han tolke og belære om rigsklenodiernes dybere – altså religiøse – betydning. Selv her sker det med en overvægt til det verdslige. En forgænger, Rasmus Reravius, betegner fx i 1574 i et digt om Frederik II's kroning rigsæblet som et billede på, at verden er i Guds hånd. Lyschander udlægger dets rene guld og fuldkomne runding, uden last og mén, som tegn på rigets tilstand under den gode fyrste.

Holdningen hos Lyschander er et eksempel på renæssancehumanisme. Gud har skabt alt og afstukket grænserne for begivenhedernes gang, men inden for disse grænser er der mulighed for at handle – eller at undlade at handle.

Og magisteren, provsten og historiografen Lyschander foretrækker så langt frejdige helte for tøvende tænkere og granskende folk. »Frejdig« er et yndlingsord hos ham. Heltene i hans digtning er personer som Stærkodder, Steen Rosensparre, Tyge Krabbe, Otte og Tønne Brahe, kongerne Sverre, Frederik II og Christian IV, dronning Margrethe, søfarerne Martin Frobisher, Mogens Heinesen, Godske Lindenov. Om forfatteren Lyschander overhovedet tør kaldes gejstlig, vurderer han i hvert fald mennesker fra en synsvinkel mest passende for en feltpræst.

Fra Christian IV's lykkelige år bringer Lyschander således bud til os i dag om et Stordanmark, med vide og åbne horisonter, med plads for mænd med handlekraft og opdagelseslyst, og kvinder, der – som det hedder om dronning Margrethe – har »mandshjerte under kvindebryst«. Han fremhæver den danske grønlandsfarer Lindenovs initiativ, da 1605-eskadren imod sejlinstruksen skilles i en engelsk og en dansk kommanderet del:

*De havde en dansker styres mand god',
Var frisk og snild i mund og mod',
Den kurs ville han vel friste.
Forsøge, mens man dennem troede vel,
Den danske mand duer og noget selv,
Når de den fremmed' må miste.*

Og Lyschander henvender sig til Danmark efter det fejlslagne 1607-togt:

*Du ædle, friske og danske blod,
Du haver lagt verden mest under fod,
End kan du og Grønland tvinge.
I fordum, der skiben' var ringe og små,
Og hver mand monne vel lidet formå,
Da kunne man det end finde.
Nu haver du Gud, og alt det du vil,
Så tapper en konge, som han er til,
Du mått' det alt tiere vove.
At blive fast ved, bruge hoved og hånd,
Og trolige drive alt det, man kan,
Det er gammel danske love.*

*Rom blev ikke bygt oppå én dag,
Men spildte lang tid og megen umag,
Før det fik slig magt og mynde.
Man kan ikke på én tid og stund
Begynde at drive en gerning til grund,
Dog den er liden og ringe.
Hvem intet godt vover, han vinder og lidt,
Og hvem intet sætter til af sit,
Han mister tit mere for mindre.*

De følgende årtiers – og århundreders – politiske og territoriale deroute for Danmark får desværre Lyschandere stemninger til at fortone sig bagude i det 17. århundrede som en urealistisk vision, en tabt national livsfølelse.

Nemmere er det at identificere sig med den klare forestilling om dansk identitet, Lyschander giver udtryk for. Hans definition af danskernes væsen i dåd og poesi spidser til i, hvad han kalder »den gamle Tarvelighed«, altså nedarvet jævnhed, forkærlighed for det enkle, det fordringsløse, det beskedne, men tilstrækkelige – i modsætning til overmodig pryd og pralende udenlandske moder. Vi må naturligvis i dag af al magt abstrahere fra den moderne nedsættende betydning af ordet »tarvelig«.

Denne danske nationaldyd ses især i Lyschandere beskrivelse af prins Christians hylding i København 1610. I processionen gennem byen rider rigsrådet frem med alvorlig og tarvelig mine, enkedronning Sophie kører i halvåben vogn, så alle kan se hendes tarvelige dejlighed og ydmyge mildhed, den unge prins og hans høje hr. fader fører sig frem i kongelig pragt, men er samtidig milde i sind og rider sagte og sindigt. Og da bønderne kaldes frem for at bekræfte hyldingsakten, hedder det:

*De holdte sig tarvelig, mente det godt,
Den tarv gav hæder og ikke spot
Foruden udaf de onde.*

I en indlagt gratulationsode rettet til de forskellige tilstedeværende stænder taler Lyschander netop i forbindelse med bønderne om den gamle enfoldighed, der har sit særlige hjem på landet; han ønsker, at bønderne må

*vokse og meres i tarvelighed,
Med hjerte, gerning og orde,
I tro og love og kærlighed,
Som Danske de fordum gjorde.*

Ordet "Danske" er fremhævet i originaltrykket.

Mottohenvisninger til Xenofon og Herodot foran prins Christian-digtene demonstrerer, at Lyschander kender en sådan holdning i antikken. Han har formentlig også lagt mærke til den i Saxos Danmarkshistorie såvel som i rimkrøniken. Hos en bestemt konservativ skribenttype er den en topos. Men Lyschander lægger vægten på den fredelige sameksistens og den inderlige kærlighed mellem fyrste og folk snarere end på det heroisk-majestætiske i herskernes afkald, selvdisciplin og opofrelse. Og han lader ikke jævnheden skeje ud i det grove kraftkarleri, der præger en skikkelse som Stærkodder hos Saxo. Lyschandere personer er, selv hvor de tilhører samfundets top, uden patetiske gebærder.

Forestillingen om en særlig dansk jævnhed som fælles egenskab hos rigets store og den brede befolkning er, i tiden, vistnok enestående vægtigt fremhævet af Lyschander. Det foregriber nærmest Oehlenschlägers, Grundtvigs, Ingemanns og de andre guldalderforfatteres lovprisning af Frederik VI. Lyschandere bestemmelse af danskhed som en stilfærdig balance mellem værdighed og naturlighed er den egentlige nøgle til hans danske digtes indhold og stil.

Få år efter Lyschandere død afbryder den internationale barok forbindelsen fra den danske litterære middelalder- og reformationstidstradition til nutidsdigtningen. I 1627 introducerer Anders Arrebo den moderne, regelmæssigt alternerende metrik i sin reviderede danske oversættelse af Davids psalter. Siden kommer Kingo brusende med sin barokke kunstpoesi, et højdepunkt af patos med forpustet opfindsomhed i dristige billeder og origi-

nale ordsammensætninger. Lyschanders troskyldige digtertone er nu uhjælpeligt forældet. Hans poesi savner raffinement og politur i barokkens øjne og synes senere primitivt humpende i klassicismens. Hans optimisme med hensyn til Danmarks fremtid bliver gjort til skamme i den sidste del af Christian IV's regeringstid, for slet ikke at tale om de følgende kongers. Ved indbruddet af bodskristendom, som følges op af pietisme, tager Lyschanders djærve korsfarerkristendom sig upsykologisk og primitiv ud.

Først i romantikken bliver det med Grundtvig og Ingemann – der begge værdsatte Lyschander – igen muligt for danske digtere at tale jævnt om alt det høje: Gud, konge og fædreland. Lyschander er nationalromantiker, før begrebet rigtig findes.

CHRISTIAN IV'S Syn

Af Holger Rasmussen

»Skydsgutten aabnede Døren med sin Tollekniv, og saaledes kom jeg ind. Kirken er rundt omkring invendig behængt med Billeder, saadanne som Bønderne i Danmark klistre paa den indre Side af sine Kistelaag. Jeg lagde Mærke til et, hvorpaa Christus og Kong Christian IV forestilledes. Underneden stod: I denne Skikkelse aabenbares den Herre Christus for Kong Christian IV osv.« Således beskriver justitiarius J. L. Schydtz fra Bergen sit besøg i den mærkelige stavkirke på Filefjeld, St. Thomaskirken, i et brev, som han i 1797 sendte til sin ven, professor Rasmus Nyerup, i København.

Gunnar Knudsen, der har fremdraget oplysningen i sin oversigt over kistebrevenes udbredelse, bemærker beklagende hertil, at det nævnte kistebrev med Christus og Christian IV vistnok ikke mere kendes. Det ville ellers have været interessant at se, om en protestantisk konge kunne være blevet genstand for en art helgendyrkelse efter sin død.

Heldigvis kan Gunnar Knudsens antagelse af, at kistebrevet er gået tabt, nu korrigeres, idet et eksemplar findes i de historiske samlinger på Odense Bys Museer. Det er et velbevaret træsnit med pletvis farvelægning og noget skjoldet af fugt. Som oprindelsessted anføres: »Kjøbenhavn, findes tilkiøbs i Skindergaden lige for vor Frue-Skoele«. I sin ordlyd afviger hjemstedsangivelsen en smule fra dem på de øvrige anonyme danske tryk, men må dog henføre det til samme tid, nemlig første halvdel af 1700-årene, og til et af de to trykkerier i nævnte gade, enten Paullis eller Höpffners.

Kistebrev.
42 x 32 cm. Odense Bys Museer.

Kistebrevet må betragtes som den sidste udløber af den serie billeder, der benævnes »Christian IV's syn«. Om selve begivenheden, der fandt sted på slottet Rothenburg 8. december 1625, er vi vel underrettet. Således findes ved det billede, der må anses for det oprindelige og som nu befinder sig på Rosenborg, en egenhændig tekst af kongen, der nøje gør rede for hændelsen. Indskriften er på tysk og lyder i sin helhed: »Dijser gestaltdt, ist miir den 8 Decem: auff dem hausse Rodenburg Morgens friie gezeii- get, der hon, vnd Spott, So vnser, Erlöser vnd Seelichmacher Christus Jesus, vnserendthalben gelitten, bei wien- dem gebet, zu Godt fihr dii nodt der gansen Euangeliske Kirchen Anno

1.6.2.5. Christianus iiiii D.G. Rex Daniæ et Norvegiæ etc. Ma: pro: Sc.« – (Denne skikkelse har vist sig for mig den 8. december på Rodenburghus tidligt om morgenen. Den hån og spot vor forløser og saliggører Christus Jesus har lidt for vor skyld. Under vedvarende bøn til Gud for den hele evangeliske kirkes nød. Anno 1625). Indskriften findes indsat i rammen bag glas. Om selve billedet, der kvalitetsmæssigt er det bedste af de bevarede malerier, ved man, at det 1824 kom til Rosenborg fra det kongelige kunstskammer, i hvis inventar det nævnes 1690.

Den nævnte billedunderskrift er dog ikke det eneste vidnesbyrd fra kongens egen hånd. Den tyske historiker, Johann Heinrich Schlegel, der både udgav Slanges gamle Christian IV's historie med anmærkninger og tilføjelser og et selvstændigt værk om Christian IV, bemærker i begge værker, at kongen i sin dagbog for 8. december 1625 tydeligt har frem-

hævet denne dags vigtighed for ham ved med større bogstaver end han ellers brugte at notere: »Gloria in altissimis Deo, qui nostri misertus est«, samt ved at tegne et kors derved. I udgaven af Christian IV's egenhændige breve anføres under breve og optegnelser fra uvis tid en latinsk tekst, der omtaler synet: »Durante humilia Devotione in Castello Rodenburch hora quinta matutina ita mihi apparvit Passio salvatorio nostri Jesu Christi. 8. Decembris Anno D:N.I. 1625. Christianus IIII D.G. Rex Da: et Nor: etc. Ma:p:« (Således viste vor frelser Jesu Kristi lidelse sig for mig den femte time om morgenen under vedholdende ydmyg andagt på Rodenburch slot.) Udgiveren henfører omtalen til perioden 1626-32 og mener, at teksten, der er skrevet af kongen selv på en pergamentstrimmel, rimeligvis har været anbragt på en kopi af maleriet. Som det vil fremgå af det følgende, kendes »synet« i mange, mere eller mindre overensstemmende, eksemplarer, og formålet hermed vil blive diskuteret i den del, der omhandler billedernes tilblivelsestid.

Det nævnte billede på Rosenborg er oliemaling på træ. Christus er fremstillet efter ordene hos Matthæus: »Og de afklædte ham og kastede en purpurkåbe om ham. Og de flettede en krone af torne og satte den på hans hoved, og et rør i hans højre hånd«. Den ikke særligt lidende udseende Christus er fremstillet siddende på en slags kasseformet stol med et knækket rør i de sammenbundne hænder. Underkroppen dækkes af et linklæde og den violette purpurkåbe, der ses som et smalt bånd i det hvide. Af enkeltheder i rummet ses kun det tavlede gulv og anes draperier i den mørke baggrund.

Et meget ligt, men grovere malet billede på lærred findes ophængt i St. Johannisklosteret i Slesvig.

Bevaringstilstanden er slet, skønt det – som en indskrift på billedet angiver – er blevet renoveret 1705. Denne reparation kan have forårsaget forgrovningsen, for der er ingen tvivl om, at de to billeder har fælles oprindelse, eller at Slesvig-billedet er en direkte kopi efter

*Oliemaleri på træ.
63 x 52,5 cm.
Rosenborg.*

Rosenborg-billedet. Den forklarende tekst til maleriet, der synes at måtte stamme fra Christian IV's tid, er malet ind på billedfladen og er ikke holdt i jeg-form som de tidligere nævnte, selv om den i det store hele er overensstemmende med disse. På den lidt senere ramme findes en indskrift, der redegør for billedets tilknytning til klosterkirken, idet der på det øverste ramstykke findes navnet: Jfr. Margreta Hedewigh Rantzowin og dateringen 1668, og derefter fortløbende fra venstre ramstykke: »Dieses Bildt hatt die selige Jfr. in ihrem leben sonderlich ergetzet v: daran sich erinnert täglich Ihres lieben Bräutigams v: erlösers Jesu Christy derenhalben hatt ihre Fr. schwester Fr. Anna Rantzowin wittebe es in die Kirch für ehret zu der Gottes Ehre v: der Seligen Jfr. gedächtniss v: über ihre gewöhnlichen Kirchenstand setzen lassen«.

De to omtalte damer må utvivlsomt være døtre af Ditlev Rantzau af linjen Putlos i hans andet ægteskab med Anna Rumohr, hvoraf den ældste Anna, der fødtes o. 1615, i 1641 blev gift med Henrik Rantzau til Tralau, mens den yngre Margrethe Helvig (ikke Hedewigh), hvis fødselsår er ukendt, i 1664 er optaget i St. Johanniskloster. Den gifte, da i enkestand siddende søster, må i 1668 have ladet billedet ophænge i kirken for derved at sætte sin afdøde søster et minde.

Fra Danmark kendes endnu flere eksemplarer af synet. I kongens kirkestue eller bedekammer på Frederiksborg, der ødelagdes ved den store slotsbrand i 1859, fandtes foruden de indfældede religiøse panelstykker et andagtsbillede, der hang for sig selv til venstre i vinduesfordybningen. Ifølge Høyen, der beskrev slottet og dets inventar i 1831, viste billedet kongen knælende »med foldede Hænder foran Christus, der aabenbarer sig i Skyerne. Han [*kongen*] er blot iført et Ligklæde, men der er tydelige Spor af at han oprindelig har været fremstillet i kongelig Dragt med Scepter og Krone foran sig«. Som type falder billedet helt uden for de øvrige kendte, men ved sin anbringelse viser det overensstemmelse med en hel gruppe billeder, der ligesom maleriet fra St. Johannisklosteret har haft tilknytning til kirker. Det gælder således det billede, der endnu findes på plads i kapellet i Holckenhavn over stolestaderækken lige inden for døren. I udformning af figuren viser det den nøjeste overensstemmelse med Rosenborg-billedet, men er betydeligt større end dette, idet det i forbindelse med rammen, der har en bredde på ca. 15 cm, måler 130 x 150 cm. Farverne er lidt afvigende, bl.a. er det smalle, mørke klæde hen over linklædet blå. Af indskrift findes intet spor.

Et maleri på lærred, der nu findes i Odense Bys Museer, men opgives at stamme fra Slesvig, viser en ejendommelig udformning af synet, hvor hovedvægten er lagt på at gen-

give Christi lidelser. Hovedets og overkroppens form er i alt væsentligt identisk med Rosenborg-billedets, men underkroppen vender modsat, og af de sammenbundne arme ligger nu den venstre øverst. Det ejendommelige er blodet, der i tykke stråler sprøjter frem af naglegabene på hænder og fødder og vælder ud af lansestikket i siden i modsætning til Rosenborg-billedet, hvor blot et par stænk fra tornekrone er at se. Den her omtalte fremstilling er ulogisk – for såvidt man kan tale om logik i forbindelse med religiøse fremstillinger – eftersom sårene først fremkommer ved korsfæstelsen. I øvrigt er billedet plump malet. Især er indsigten i eller evnen til at gengive anatomen meget ringe, som det vel tydeligst kan ses af de uformelige hænder. Der er kvalitetsmæssigt et meget stort spring fra Rosenborg-billedet til dette. Også linklædet er stift, klunget og ubehjælpsomt malet, og af purpurklædet er der intet at se. Til gengæld er der gjort en hel del ud af billedets baggrund, der udfyldes af arkitektoniske enkeltheder som lisener og – t.h. for Christus – en niche med en for den ældre barok velkendt opstilling: det kongelige navne-ciffer kronet af den lukkede krone ophængt på en obelisk eller slank pyramide, der hviler på tre kugler. Skjoldet omgives af en bladkrans, der forneden lukkes af et bånd og elefantordenens hovedinsignie. Under det bruntavlede gulv findes malet en indskrift på dansk, der troværdigt ord for ord gengiver kongens egen indskrift på Rosenborg-billedet med en enkelt vigtig undtagelse, idet synet hævdes at have fundet sted på *Rosenburg*, der dog let vil kunne forklares som en »forbedring« i en tid, der måtte være fjernet fra de umiddelbare begivenheder, og som kendte *Rosenborg*, men intet anede om det fjerne *Rothenburg* og Christian IV's tilknytning hertil.

Af denne billedtype kendes flere eksemplarer, der stemmer helt overens i alle enkeltheder lige

Oliemaleri på lærred.
105,5 x 83,5 cm.
Odense Bys Museer.

Oliemaleri på lærred fra
Langestrand Kirke, Vestfold.
84 x 73 cm.
Norsk Folkemuseum.

ned til rørets dobbelte
knæk og dets store,
tunge aks. Øjensyn-
ligt er der tale om en
serieproduktion,
bestemt for landsby-
kirker, hvor menighe-
derne ville kunne for-
stå og værdsætte bil-
ledets tydelige tale.
Fra Norge har man
dem således fra kir-
kerne i Tjømø (anta-
gelig nævnt i kirkens
inventariefortegnelse
fra 1708) og i Lange-

strand. Det sidste findes nu i Norsk Folkemuseum, der desuden af Oslo kommune har fået
doneret et helt tilsvarende, der imidlertid er uden hjemstedsangivelse.

Norsk Folkemuseum ejer endnu et billede, der synes at være af samme type, men male-
riet er så ødelagt, at det ikke kan afgøres med fuld sikkerhed. Der er dog ingen tvivl om, at
den her skildrede billedtype eller typer, der ligger meget nær op der imod, har været nor-
men, når de norske kirker skulle udstyres med gengivelser af kongens syn. Kristusfigurens
anbringelse på billedfladen, de stærkt fremhævede smertenstræk, genfindes i billeder fra
kirkerne i Atrå, Ålhus, Olden, Halså, Klæbu og Hadsel.

En ejendommelig udformning af synet findes på det maleri fra Tranby kirke i Buske-
rud, som er malet på træ af en lokal bygdekunstner i 1780'erne. Kunstneren synes at have

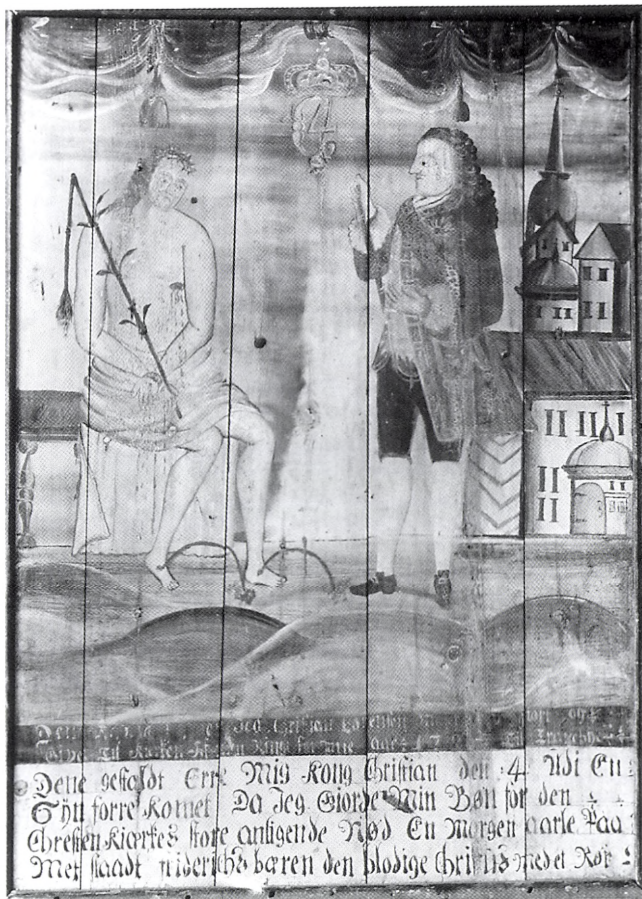

kendt såvel den vanlige norske version af synet som kistebrevets med den indføjede stående kongeskikkelse, men bearbejder forlæggene ret frit. Det gælder såvel den bølgeformede forgrund som baggrunden, der er helt selvstændig udformet med et slot af den sammensatte karakter, der karakteriserede det gamle Københavns slot. Og kongeskikkelsen har mistet enhver lighed med Christian IV's velkendte træk. Det er en ordensbehængt, pyntelig stormandsskikkelse fra tiden, der står selvbevidst under det ophæftede draperi. Den tilhørende indskrift findes under billedet i to felter, hvoraf den øverste i det sorte bånd lyder: »Dene Tavle (har?) Jeg Christian Lorensen lavet? – giort og Givet til Kiærken – Af min

Ringe formue Aar 178? Til Tranebye«. Og derunder: »Dene gestaldt Erre Mig Kong Christian den 4 Udi En Syn forre Komet Da Jeg Giorde Min Bøn for den Chresten Kiærkes store Anligende Nød En Morgen aarle Paa Met slaadt friderichs bæren den blodige Christus Med et Rør«.

Som allerede nævnt skiller male-riet på Rosenborg sig tydeligt ud fra de øvrige her anførte billeder ved at følge evangeliets fortælling, mens de andre lægger vægten på at fremstille lidelsen. I kongens ord er der intet, der motiverer denne stærke understregning af sår og blod. Vil man prøve at presse meningen, dækker ordene »hån« og »spot« fuldt ud de romerske soldaters optræden under forhørene hos Pilatus. Muligvis findes der en direkte kongelig – eller kongeligt inspireret – anvisning på, hvordan synet skulle afskildres, idet der i Karen Brahes bibliotek opbevares et manuskriptblad med en

Oliemaleri på træ fra
Tranby Kirke, Buskerud.
118,5 x 85 cm.
Norsk Folkemuseum.

*Kobberstik med partiel belægning af
guldpapir. Det Kongelige Bibliotek.*

1700-tals hånd, hvis tekst nøje synes at følge gengivelsen på Rosenborg-maleriet. Teksten gives her i sin originale tyske ordlyd: »Der herr Christus hatt gesessen auf einen vierkanten schabell naket mit einen weisen Laken umb die Lenden bedeckt, darüber einen fiolen braunen floer, die hende gebunden, darin habende ein Roer etwas sch(r)e(g)? in die hohe gerichtet, so oben etwas geknieket, doch nicht gantz Gebrochen, an den ende hatt gehangen als ob es ein Aer wehre fast holtzerne farbe, auf

dem haupt ein dorne Krone, unter welcher Blut, (?)an den haupt herausser geflossen, danach zwo tropfen Lengelich auf die rechte Brust gefallen, das gesicht ist mehren theils nach die rechte hand gewendet«. Derpå følger i nøjeste overensstemmelse med kongens egenhændige forklaring på Rosenborg-billedet teksten til synet. Hvor stor overensstemmelsen er mellem den gengivne tekst og billedet, viser bemærkningen om de to langagtige bloddråber på højre bryst, thi der findes virkelig to sådanne dråber gengivet på maleriet.

Holder teorien om den kongelige anvisning, der er blevet fulgt i alle enkeltheder, stik, er der i høj grad tale om en bunden opgave, hvor kunstnerens personlighed måtte finde udtryk gennem den tekniske kunnen. Som nævnt er billedet i teknisk henseende et udmærket arbejde såvel for den anatomiske behandling som for udformningen af det stærkt foldede klædebon, Kunstneren må da søges blandt de mange dygtige malere, kong Christian beskæftigede i den nævnte periode. For det tabte billede på Frederiksborg er man

*Dieser gestaltdt ist miyr Den. 8 Decem: auff dem Haulße
Rödenbürg morgens Friye gezeiget. Der hon und. Spött
so unser Erlöffer. und Selich macher. CHRISTVS. IESVS
unser vdt Halben gelitten. beywerendem gebet zu GÖdt.
Fuhr dij nodt der gansen Evangeliske Kircken. A. 1625.
CHRISTIANVS IIII D. G. REX DANIAE et NORVEGIAE. etc.*

standset ved Reinhold Timm, og utænkeligt er det vel ikke, at han også er mester for Rosenborgs eksemplar.

Er der således stadig tvivl om, hvem der har malet det nævnte billede, kan der ikke være tvivl om, at det direkte er forudsætningen for et par stik, hvoraf det ældste synes at være et blad, der nu findes i Det kongelige Biblioteks billedsamling. Stikket følger i alle enkeltheder Rosenborg-maleriet, idet figuren dog gengives spejlvendt. Blot har kobberstikkeren sluttelig anbragt det knækkede rørsepter i billedets venstre side i overensstemmelse med maleriet, men uden at ændre hænder og armes stilling. Røret kommer derved til at virke påklistret, idet det mangler ordentlig understøtning forneden. I denne anbringelse af røret findes utvivlsomt forlægget for den gruppe billeder, der nedenfor tolkes som pietistiske. Som holdepunkter for at regne det foreliggende stik for ældre end det følgende af Chomond kan anføres følgende. Den spejlvendte figur har foldekast og ansigtstræk helt identiske med maleriet; afgørende synes mig således trækkene omkring mundpartiet at være. Baggrunden er i lighed med maleriets mørke flade helt blottet for dekoration, hvorved Christusfigurens lysende nøgenhed og spillet i linklædets foldekast træder tydeligt frem i begge billeder. Og endelig skal peges på teksten, der nøje følger kongens egenhændige udformning helt ned i stavemåden af de enkelte ord, mens teksten på Chomonds stik er en fri omformning heraf. Som en senere tilføjelse har stikket fået påklæbet guldblade, der dels indgår harmonisk i kompositionen som glorien og flisefelterne, dels fører et selvstændigt og ret umotiveret liv som hjertet og cirkeludsnittet i stikkets øvre del.

Mere selvstændigt udformet om end i det væsentlige i nøje overensstemmelse med Rosenborg-maleriet, er det stik, der skyldes den indkaldte franske kobberstikker Louis de Chomond-Boudan, der virkede i Danmark-Norge fra 1683-1706. Mens

Kobberstik af
Chomond-Boudan.
Det Nationalhistoriske
Museum på
Frederiksborg, Hillerød.

Christus-skikkelsen i holdning og enkeltheder slutter sig nær til maleriets, er baggrunden frit udformet med arkitektoniske enkeltheder og med et vidt udsyn over et kuperet landskab. Det viser derved stor overensstemmelse med en lille gouache, der reddedes ved Christiansborgs brand og kom til samlingerne på Rosenborg i 1794. Om gouachens tidligere historie vides intet, men den synes at være yngre end stikket og at have dette som forlæg. For endelig at følge denne linie helt op, så er der ingen tvivl om, at Chomonds stik ligger til grund for kistebrevet. Blot er i billedfladen indskudt gengivelsen af Christian IV uden forsøg på fuldt ud at harmonere de to partier, sådan som det tydeligst ses i gulvpartiet. Afgrænsningen af det indskudte parti kan i øvrigt tydeligt følges overalt i billedet.

Forlader man nu denne gruppe, hvis udformning synes at bygge på ganske faste anvisninger fra højeste sted, og går over til den anden hovedgruppe, hvor lidelsestrækkene er så stærkt fremhævet, melder spørgsmålet sig om tidspunktet for fremkomsten af disse billeder. At deres forudsætninger skal søges i samme tradition som de lige nævntes, er indlysende, men deres udformning og anvendelse giver dem en særstilling, der for mig at se placerer dem en del senere i tid. Den stærke udmaling af frelserens sår og vunder og det udvældende, ja fremsprøjtende, blod må have sin åndelige forudsætning i pietismens forsøg på at føle sig ind i Kristi lidelser og forløsningen derved. Blodet, det saliggørende blod, genfindes snart sagt i enhver pietistisk salme, ofte med mere agitatorisk end kunstnerisk effekt selv hos betydelige digtere. Man mærke sig blot en enkelt strofe fra en af Brorsons passionssalmer for at forstå, hvor dominerende tanken på Kristi blod var:

*Skriv mig, Jesu! dine Vunder,
Blod og Død i Sjælen ind,
At jeg seer dem alle Stunder
Trykt og prentet i mit Sind;
Du alene er den Mand,
Som min Sjæl fornøie kan,
Lad mig her i Støvet finde
Det, du lod paa Korset rinde.*

Denne opfattelse vinder i styrke, når det betænkes, at billeder af denne karakter – som påpeget ovenfor – har haft deres plads i kirkerne, hvor de som de norske almindeligvis har hængt i koret. At så mange kendes fra Norge skyldes, at pietismen her fik et stærkt tag i

befolkningen under von Westens førerskab. Det er værd at mærke sig, at Odense-billedet opgives at stamme fra Slesvig, hvor pietismen også havde en vid udbredelse i befolkningen. Herudover kendes for nærværende kun endnu et billede af denne type fra Danmark. Det befinder sig på Rosenborg, men savner enhver oplysning om oprindeligt hjemsted. Selve billedfeltet er helt identisk med de øvrige i denne gruppe, men teksten er tysk med enkelte danske ord. Måske tillader det at slutte, at billedets proveniens skal søges i det slesvigske. Som slutresultat af ovenstående overvejelser må det formodes, at fremstillings-tiden for denne gruppe billeder må henlægges til 1700-årene, og at deres formål har været af rent opbyggelig karakter.

Spørgsmålet er nu, om den gruppe billeder, der direkte er foranlediget af kongen og har været anbragt på steder, hvor kongen færdedes, også blot har været beregnet til opbyggelse. At det har været et af deres formål, er givet. Det gælder således det nu tabte fra bedekammeret på Frederiksborg og det, der hænger i kapellet på Holckenhavn. Om det sidstes tilkomst og forhistorie vides foreløbigt intet, men man har lov at formode en sammenhæng mellem billedets anbringelse her og Christian IV's tilknytning til slottet og dets beboere iøvrigt. Som rent andagtsbillede af privat karakter må stykket i St. Johanniskloster betragtes.

For at kunne forstå billedet og dets betydning må vi vende tilbage til begivenheden den 8. december. Kongen opholdt sig fra forsommeren 1625 i Nordtyskland, hvor han i maj var blevet valgt til oberst for den nedersaksiske kreds og derved blevet fører for protestanterne. Uden effektiv støtte fra de stormagter, der ønskede kejserens og katolikernes magt stækket, søgte han uden held at standse de katolske hære i det brunsvigske. Skønt hertil kom personlige uheld som det alvorlige styrt med hesten på Hamelns vold, svigtede hverken modet eller optimismen kongen. Han betragtede utvivlsomt sig selv som protestantismens fører og redningsmand, og det tunge ansvar, der hvilede på ham, må have gjort ham disponeret for sjælelige indtryk ud over det sædvanlige. Den forsigtige rationalist Schlegel udtrykker sig således om begivenheden, at hvis man ikke kan medgive, at »det drejer sig om en overordentlig nåde, så må kongens inderlige andagt, hans dybe følelse af at være redelig over for Gud og mennesker og hans levende overbevisning om sandheden i den religion, for hvis skyld han havde grebet til våben, have forhøjet hans indbildningskraft i usædvanlig grad«.

Sjælelige oplevelser af tilsvarende art som »synet« er ikke ukendte i nutiden. Det, der interesserer os i denne sammenhæng, er, hvorledes Christian IV tolkede synet, for at han

Som kongerne bød

Gouache på papir med
træbagklædning.
7,4 x 5,7 cm.
Rosenborg.

har følt det som en realitet, der stod overordentlig levende og præcist i hukommelsen, tyder hans forskellige nedskrifter på, især da hvis man godtager beskrivelsen i Karen Brahes bibliotek som kongens egenhændige anvisning.

Den af kongen udfærdigede forklaring til synet fremhæver, at det indtræffer netop i det øjeblik, da kongen er hensunken i bøn for den *samlede* evangeliske kirkes nødstilstand. Det må da betyde en fremhævelse af Christian IV som den fyrste, Gud selv udpegede til de evangeliskes fører og redningsmand. Når man ved, hvor stor en rolle trykte flyveblade spillede i Trediveårskrigen krigsførelse, er det forunderligt, at begivenheden ikke udnyttedes på denne måde. Man skulle ellers tro, at protestanterne

netop da kunne trænge til en opkvikkende saltvandsindsprøjtning. Noget større kendskab til »synet« uden for Danmark synes der ikke at have været, og hvor udbredt var det i landet selv?

J.H. Schlegel bemærker i 1771 – med omtale også af et ellers ukendt eksemplar i Hielmstiernes besiddelse – vedrørende omverdenens kendskab til »synet«: »Manche einheimische u. auswärtige Schriftsteller gedenken der Erscheinung, welche Chr. IV zu Rothenburg im Stifte Verden gehabt« (Mange inden- og udenlandske forfattere omtaler det syn,

som Chr. IV havde på Rothenburg i stiftet Verden), men anfører af disse desværre kun Erik Pontoppidan.

Uheldigvis ved man intet om, hvornår kongen beordrede synet afskildret og heller ikke i hvilket omfang. Andrup har formodet, at Reinhold Timms ufortøvede kaldelse til kongen i 1628 hænger sammen med, at han skulle tage fat på at skildre kongens syn, men første gang et maleri af synet med sikkerhed nævnes, er i 1631, hvor et ilbud ved navn Peder Rasmussen Møller den 4. februar affærdiges fra Nyborg til København »med en afmaling paa det syn Ko. Maj. haffuer seet till Rodenborch«.

Da »synet« ikke, så vidt vi ved, blev taget i agitationens tjeneste udadtil, må det først og fremmest have været beregnet for kongen og hans nærmeste. Spørgsmålet er, om der i kongens liv kan findes et tidspunkt, hvor det ville være naturligt for ham at lade synet afbilde for jævnlige at kunne have det for øje. Man kommer da nærmest til at tænke på årene umiddelbart efter kejserkrigens afslutning i 1629. Vel var kongen sluppet heldigt ved fredsslutningen, men hans indflydelse på begivenhedernes videre forløb i det store opgør i Tyskland var til ende. I stedet måtte han se sin yngre rival, Gustav Adolf, gå fra sejr til sejr samtidig med, at bruddet med Kirsten Munk i 1630 kastede skygger over hans huslige forhold. Er det ikke troligt, at han netop da har følt behov for at mindes, at han hørte til de udvalgte, at Herren selv havde åbenbaret sig for ham? Kun heldige fund i fremtiden vil eventuelt kunne kaste lys over denne problemstilling, men tidspunktet for ilbuddets afsendelse med afmalingen frister unægteligt til sådanne overvejelser.

SOM KONGEN DOMMER

af Ditlev Tamm

I

»Hans Majestæt var født med et særdeles Talent til at dømme, og med en særdeles Lyst til med Retfærdighed at øve og befordre den paa det højeste. Han fandt den Møje aldrig ked-sommelig, selv at præsidere udi alle Herredage i Danmark...«

Med disse ord beskrev i 1749 historieskriveren Niels Slange Christian IV's legendariske interesse for lov og ret. Retfærdighedens udøvelse var efter datidens statsretsopfattelse en vigtig herskerdyd, og Slange kan da også give mange eksempler på, hvorledes kongen som dommer personligt havde engageret sig i sagerne. Knap hundrede år efter tilsluttede retshistorikeren I. E. Larsen sig Slanges vurdering i sin afhandling »Om de danske Kongers personlige Deltagelse i Retsplejen« fra 1839, hvor han bl.a. skrev: »Alle Kongerne i det nysnævnte Tidsrum synes flittigen at have i egen Person administreret Retten; men ingen har dog i denne Henseende stiftet sig et hæderligere Eftermæle end Danmarks udødelige Christian IV.«

Om tiden efter enevældens indførelse i 1660 og en ny Højesterets oprettelse året efter skriver I. E. Larsen, at »da Højesterets Sessioner ved Sagens tiltagende Mængde blev langvarigere, og ligeledes de øvrige Regeringsforretninger forøgedes, maa Kongens Nærværelse i Højesteret efterhaanden være blevet mindre hyppig« med den følge, at han kunne konkludere om kongernes personlige deltagelse i retsplejen i ældre tid, at den var »af et meget betydeligere Omfang, end den, som Hans Majestæt, under forandrede Forhold, nu plejer at udøve«. I. E. Larsen skrev endnu i enevældens sidste år, mens kongen formelt sta-

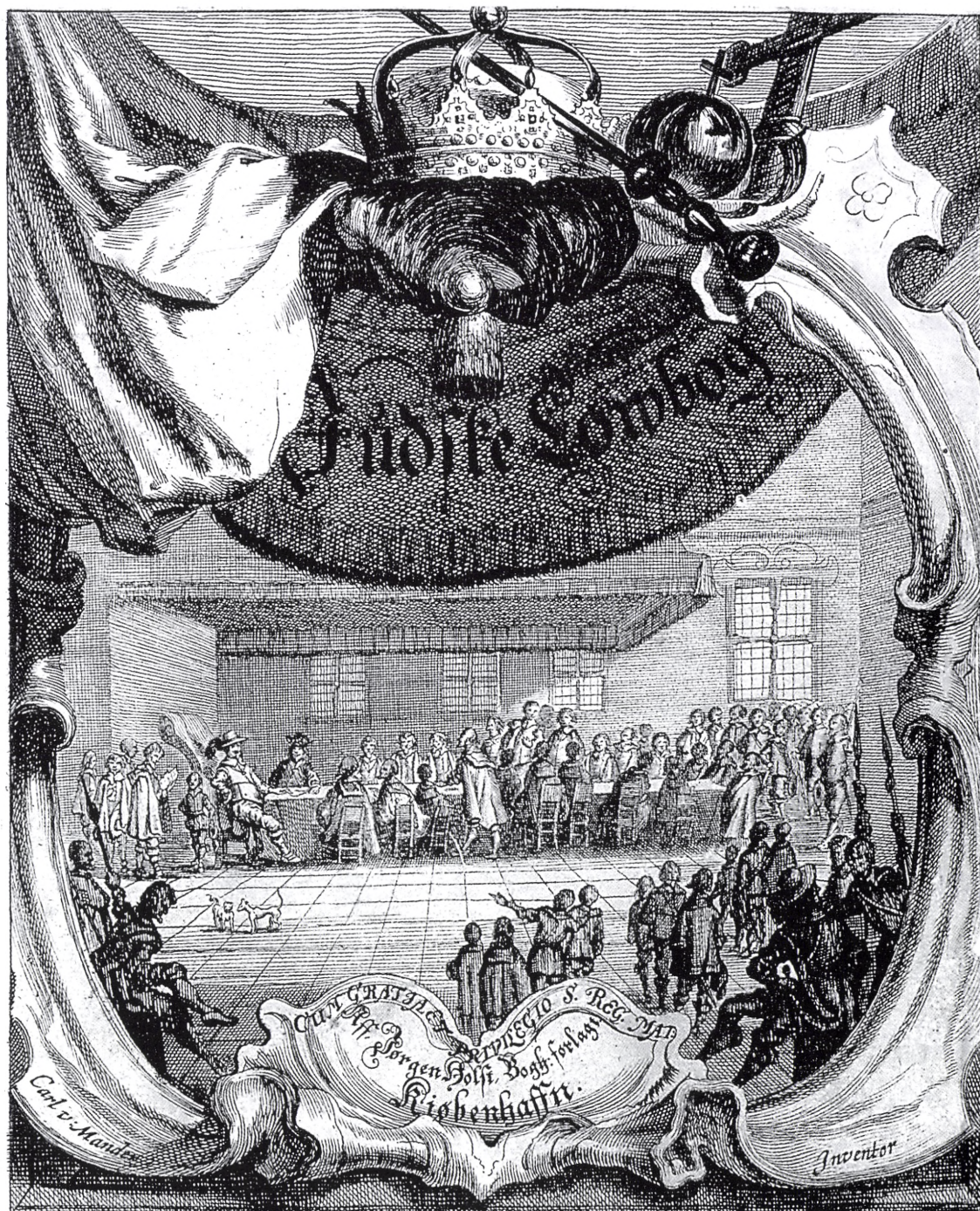

Som kongerne bød

Jyske Lov anvendtes af Kongens Retterting i 1600-årene som udtryk for almindelige retsgrundsætninger.

En udgave af loven fra 1642 ledsaget af senere lovgivning trykt i København hos Jørgen Holst er forsynet med dette titelkobber efter udkast af Karel van Mander, der viser Christian IV, som præsiderer i Rettertingets sal på Københavns slot. Sagerne behandlede mundtligt og offentligt. Offentligheden understreges af to hunde, der hyppigt træffes på billeder af retsscener i 1600-årene.

Det Kongelige Bibliotek.

Den gamle lov, Den gamle Wijs,
Er Danmarks gamle Lys og Wijs,
Huer maa, huer land, sig tal til rett,
Prett, Har lig rett, Herr oc Kneect.

Thi all Domb schal wer lig den Sidst
Stor Kunst, Hoi gunst, er der forwist
Slig Christen Danske Wijs og Wahne
Stad fester Her, oc Hissi Erone.

dig var øverste dommer, selv om hans faktiske deltagelse i retsplejen efterhånden indskrænkede sig til fysisk tilstedeværelse ved Højesterets årlige åbningssessioner. Om årsagen til, at kongen hørte op med at interesse sig for retsplejen, skal søges i regeringssagernes mængde, kan formentlig diskuteres. Snarere er der tale om en mere grundlæggende ændring i kongernes interesseområde. Den personlige deltagelse i retfærdighedsudøvelsen var for kongerne før 1660 en del af den patriarkalske varetagelse af opgaverne som øvrighed. Efter enevælden overtoges sådanne opgaver efterhånden af bureaukratiske organer i takt med, at der også i statsfilosofien udvikledes en opfattelse af, at retsplejen burde varetages af uafhængige dommere og ikke af fyrsten selv.

Det står fast som den almindelige opfattelse, at de danske konger indtil enevældens indførelse var flittige deltagere i retsplejen, men at kongerne derefter gradvis mistede interessen for denne del af statsstyret. Hvorledes forholder denne opfattelse sig til virkeligheden - i dette tilfælde de mange tusinde domme, som blev afsagt af landets øverste domstol, kongen og rigsrådet, i tiden før enevældens indførelse? Retsplejen var i denne periode lagt i hænderne på, hvad vi kan betragte som rene juridiske amatører. Hverken kongen eller rigsråderne var i besiddelse af nogen form for juridisk uddannelse, når bortses fra en enkelt eller to i periodens slutning. Den vigtigste kvalifikation var adelskabet og som regel stor godsbesiddelse. Det gælder om Danmark, hvad den engelske filosof og jurist Francis Bacon sagde om den engelske adel, at netop deltagelsen i udøvelsen af den dømmende magt gav den en international særstilling: »Abroad in other countries noblemen meddle not with any parcel of justice but in martial affairs, matters of justice belong to the gownmen; and this is it that makes those noblemen the more ignorant and the more oppressors...« Også i Danmark var retsplejen i øverste instans en opgave, som blev varetaget af kongen og de adelige rigsråder som bærere af suveræniteten.

Kongens retterting er en anden betegnelse for denne domstol, hvis afgørelser vi kun har et mere sporadisk kendskab til for senmiddelalderens vedkommende, men hvis praksis for tiden efter 1537 er så godt som fuldstændig bevaret i en sammenhængende række af protokoller med domme for tidsrummet 1537 til 1660. Bevaret er 56 protokoller, som hver dækker et eller flere år, og som rummer fra omkring et hundrede til flere hundrede afgørelser i samme bind. Dansk retshistorie råder på denne måde over et helt enestående materiale til belysning af retsplejen ved landets øverste domstol. Vi har også kendskab til Højesterets domme siden rettens grundlæggelse i 1661. Nogle domsprotokoller er brændt, men voteringerne er bevaret. Vi kan således dokumentere de retssager, som har været ført

for landets øverste domstol fra 1537 og til i dag - det er en, også i internationalt perspektiv, meget lang sammenhængende række. Andre steder findes rækker af langt ældre afgørelser, men næppe en så lang sammenhængende række af en hel nations øverste domstols afgørelser.

En lang række af rettertingets afgørelser har tidligere været kendt eller er publiceret i ældre og nyere samlinger af bl.a. retshistorikerne Kolderup-Rosenvinge, Secher og senest af historikeren Troels Dahlerup. Yderligere er en række rettertingsdomme udgivet i *Danske Domme*. Et fuldstændigt overblik over rettertingets praksis har imidlertid måttet afvente de store lettelser, som benyttelsen af moderne computerteknik kan give forskeren. Ved brug af spørgeskemaer og senere indlæsning på PC (det var før den bærbare PC's tid) er med økonomisk støtte fra Carlsbergfondet gennemført en sådan fuldstændig kortlægning af rettertingets praksis i de godt 120 år, som forløb fra reformationen indtil enevælden.

En opgørelse viser, at der er indført godt 7.400 domme i protokollerne. Hver dom har fået et nummer og en pladsbetegnelse og i øvrigt er registreret rigsrådets sammensætning i sagen (hvor den har kunnet oplyses), og om kongen var til stede. Yderligere er bemærket sagens parter og sociale stand for at få et indtryk af den sociale spredning blandt rettertingets benyttere. Spørgsmålet har her i særlig grad været, om rettertinget alene var adelens domstol til afgørelse af konflikter mellem socialt ligestillede parter, eller om også gejstlige, borgere eller bønder kunne komme til. Efter en rå sagtypologi er sagens genstand kort karakteriseret (f.eks. gæld, arv, ærekrænkelser etc.). Derefter følger oplysninger om der er tale om en appelsag og om sagens gang i evt. tidligere instanser. Det bemærkes særligt, om der i dommen er henvist til lovgivning eller ældre afgørelser, og skemaet afsluttes med et kort resumé af sagen. Disse informationer udnyttedes ved hjælp af et ret simpelt data-program kaldet »Ask Sam«, som gør det muligt at bearbejde og få et overblik over de mange oplysninger.

Blandt de oplysninger, som blev imødeset med særlig spænding, var naturligt nok på baggrund af den herskende opfattelse af kongens personlige andel i retsplejen, i hvilket omfang kongen nu også rent faktisk havde præsideret i sin domstol. Resultatet er ganske overraskende, selv på baggrund af den positive bedømmelse af kongernes flid i den ældre litteratur. Det kan ikke undre, at Christian IV kommer ind som en flot nr. ét. I sin lange regeringsperiode som myndig - fra 1596 til 1648 - deltog han i behandlingen af godt 2500 retssager eller ca. 60% af samtlige sager, som blev behandlet af rettertinget i denne periode. Hertil kom behandlingen af norske sager og de sager, som han var med til at høre på

som umyndig konge i tiden 1588-96. I disse unge år - kongen sad første gang ret som 11-årig - hørte han på ca. 250 sager eller 90% af afgørelserne i perioden. På denne baggrund kan man karakterisere Christian IV som en af dansk retshistories flittigste og længst fungerende dommere. Men heller ikke hans forgængere eller efterfølgere tog sig forpligtelserne som dommere let. I Christian III's første regeringsår efter reformationen kom rettertingets arbejde i fastere baner end tidligere. Kongen selv deltog i behandlingen af mere end 500 sager eller godt 42% af afgørelserne. Hans søn Frederik II (1559-88), som ofte opfattes alene som en jagtglad selskabsmand, forsømte heller ikke retsplejen. Antallet af sager for konge og råd i hans regeringstid 1559-88 er ikke så omfattende som under sønnen Christian IV, men kongen sad dog ret i knap 300 sager eller ca. 60% af afgørelserne.

Højdepunktet i sagsmængden nåedes under Christian IV, mens antallet af processer tog mærkbart af i de urolige krigsår umiddelbart forud for enevældens indførelse i 1660. I perioden 1648-55 er Frederik III registreret som til stede ved behandlingen af ca. 60% af sagerne, i alt 392. Efter 1655 var han kun sjældent til stede. I denne periode behandledes kun ca. 55 sager.

II

Kongens ivrige deltagelse i retsplejen var i overensstemmelse med tidens herskende aristoteliske filosofi i den protestantiske udgave, som satte retfærdigheden højt som en herskerdyd ved siden af tapperheden som kriger og fromheden som religionens vogter. Meget tyder på, at kongen betragtedes som den egentlige bærer af den dømmende magt. Selv om kongen ikke personligt havde været til stede i retten, kunne han udøve indflydelse på rigsrådets afgørelser, når de efterfølgende blev ham forelagt. Der er eksempler på, at kongen i sådanne tilfælde personligt traf en afgørelse. Vi har ikke noget stort materiale at dokumentere denne opfattelse med, men dog tilstrækkeligt til at sandsynliggøre, at kongen ikke blot havde den udslagsgivende stemme, men at han ved at lægge sin stemme til et mindretal kunne opveje flertallet. Vigtigst er her rettertingets voteringer, der er bevaret som ret uformelle nedtegnelser for perioden efter 1623. Som regel er voteringerne kortfattede. Voteringen begyndte oppefra med det fornemste af rådets medlemmer, rigshofmesteren eller som regel kongens kansler, således at yngre rådsmedlemmer voterede efter de ældre. Ofte står der »Omnes consentiunt«, at alle var enige - det var reglen - eller man finder efter førstvoterendes mening et »idem«, ligeså, ud for de øvrige dommers navne. Kongens kansler fik på den måde stor vægt i retten. I de få tilfælde, hvor der er registreret

meningsforskelle i protokollerne, bliver flertallets mening også dommen, »sententia«. Men i de ganske få tilfælde, hvor det ikke er tilfældet, kan vi nok gå ud fra, at kongen har givet udtryk for en anden mening, som derefter bliver dommens udfald. Men det overordnede billede, der tegner sig, er, at kongen ikke blandede sig i afgørelsen.

Forhandlinger mellem konge og rigsråd om statssager foregik ellers på skriftligt grundlag. Rigsrådet blev som regel indkaldt til de såkaldte Herredage en gang om året fra Trinitatis søndag - ugen efter pinse - og nogle uger eller måneder frem. I denne periode holdtes rettertinget. Også andre sager diskuteredes, men uden for retssalen sad kongen og rådet ikke ved samme bord. Rigsrådet fik med kansleren som mellemmand en række spørgsmål skriftligt forelagt og gav skriftligt udtryk for sin mening, f.eks. om nye love. Forhandlingerne i retten derimod gav mulighed for den direkte meningsudveksling, hvor kongen havde det afgørende ord.

Allerede før enevældens indførelse var kongen således i virkeligheden enehersker, når det gjaldt retsplejens udøvelse. Det kan være en af grundene til, at enevældens forfatning, Kongeloven fra 1665, ikke udtrykkeligt opregner den dømmende magt som en af kongens majestætsrettigheder, *jura majestatis*. Kongen var allerede øverste dommer og dermed retfærdighedens øverste vogter i landet - en indsigt, som giver undersøgelsen af de gamle processer en særlig dimension.

III

Hvilke typer af sager blev bragt for kongen og rigsrådet? Spørgsmålet kan besvares på grundlag af en enkel sagtypologi. Sager registreret som gæld eller kaution indtager førstepladsen. Der er registreret ca. 1400 rene gældsprocesser og mellem 450 og 500 kautionssager. Mere end en fjerdedel af sagerne vedrører således gæld og kredit. Noget over 650 sager udspringer af ejendomstvister og omkring 650 har tvangsfuldbyrdelse som genstand. Panterettigheder tegner sig for godt 200 sager, der er over 500 arveretssager og godt 140 sager om værgemål. Godt og vel halvdelen af rettertingets sager falder inden for en af de her nævnte kategorier.

Det er bemærkelsesværdigt, at rettertinget først og fremmest beskæftigede sig med, hvad vi i dag ville betragte som civile søgsmål. Straffesagerne er ikke særlig talrige. Der er registreret ca. 180 drabssager. I dette tal er indeholdt samtlige drabssager i perioden, hvori en adelig var indblandet. I 88 sager (heraf 19 i 1. instans) optrådte den adelige som sagsøgt og i 41 processer som sagsøger. Den første proces, hvor en ikke-adelig har anlagt

drabssag mod en adelig, stammer fra 1584. Sagsøger var i dette tilfælde en gejstlig, og i 1590 vover en bonde første gang at indstævne en adelsmand som sagsøgt i en drabssag. Der er en tydeligt stigende tendens i antallet af sager, hvor en ikke-adelig indstævner adelige for drab. Det var således muligt også for personer af upriviligeret stand at sagsøge og opnå dom over adelige. Ved rettertingets mellemkomst sker således en nedbrydning af visse standsprivilegier. Ifølge den københavnske reces 1537 indførtes dødsstraf for manddrab, men straffen gjaldt efter loven kun gejstlige, borgere og bønder. Adelige var undtaget og bevarede i årene umiddelbart efter reformationen deres gamle fejderet. Først med rettertingets praksis bliver dødsstraffen også anvendt over for adelige drabsmænd som en udvidelse af lovens område. Rettertinget var ingen blodig domstol, men den satte igennem, at adelige drabsmænd blev omfattet af dødsstraffen, som under indtryk af mosaisk strafferet omkring 1600 opfattedes som den uundgåelige sanktion i tilfælde af drab: liv for liv. Man kan i denne sammenhæng tale om en disciplinering af adelen, hvis muligheder for straffri voldsudøvelse begrænsedes af domstolen. En lignende tendens spores i andre af de straffesager, som forelagdes rettertinget, således ialt ca. 70 voldssager, ca. 230 sager om ærekrænkelse, 64 tyverisager og 44 hekseprocesser. Det samlede antal sager af en type, som vi i dag ville kalde straffesager, ligger omkring ca. 900.

En særlig gruppe sager, som for en stor dels vedkommende omfatter strafferetlige forhold, kan betragtes som kongens egne sager i den forstand, at kongen ved at udpege en særlig anklager understregede, at der bestod en offentlig interesse i sagens gennemførelse. De fleste af disse sager var rettet mod adelsmænd, og i disse sager blev disciplineringsønsket særlig understreget. Det var sager, som ikke kunne forventes rejst på privat initiativ, som de øvrige sager. Udgangspunktet var jo stadig, at også straffesager var private processer. Men når det gjaldt majestætsfornærmelse, embedsforbrydelser, sørøveri, en adelig heks, adelige voldsforbrydere og drabsmænd eller om en adeligs kønslige omgængelse med dyr eller andre seksualforbrydelser, skred kongen selv ind.

Kun i et mindre antal af de straffesager, som behandledes ved rettertinget, nemlig lidt over 150 sager, blev der idømt straf. I straffesager var rettertinget adelens værning. De fleste af straffesagerne ved rettertinget havde adelige sagsøgere. Rettertingets betydning for strafferetsplejen i øvrigt var således meget ringe. Straffesager fandt deres afslutning ved de lokale domstole - herredsting, by- og birketing eller ved landstinget.

IV

Rettertingets dommere var bortset fra kongen rigens råder. Det var en udvalgt skare udpeget af kongen blandt medlemmer af en numerisk lille stand. I et europæisk perspektiv var den danske adelstand, der talte omkring 2000 medlemmer af en befolkning, som med betydelig usikkerhed kan anslås til 700.000–800.000 personer, meget eksklusiv. Kun i stærkt begrænset omfang optoges nye slægter, og da som regel kun af udenlandsk adel, i den danske adelstand. Kredsen af adelige familier lå således fast. Det var ikke muligt at gifte sig ind i adelstanden, og gejstlige og borgerlige blev holdt ude. Der kendtes ikke som andre steder en »noblesse de robe«. Alle adelige rettigheder var forbeholdt de få medlemmer af den egentlige adelstand.

Periodens styreform betegnes undertiden som et »monarchia mixta« - et blandet monarki - for at understrege rådets vigtige statsretlige funktion som modstykke til kongen. I perioden fra 1536 til 1660 fungerede 149 personer som rigsråder. Faste kriterier for udpegelsen kan ikke påvises. Betydelig grundbesiddelse var som regel en forudsætning, og det er karakteristisk, at flere af de større adelsfamilier til stadighed var repræsenteret med et eller flere medlemmer i rådet. Det gælder familier som Bille, Rosenkrantz, Friis og Ulfeldt. Valget af råderne var kongens, men én gang udnævnt kunne de som regel ikke afskediges. Råderne var på den anden side afhængige af kongen, for så vidt som det var ham, der, som en art aflønning af råderne, fordelte landets len, som kunne være mere eller mindre indbringende. Danmark var et valgrige, og rigsrådets magt viste sig ved kongevalget. I den forbindelse kunne rådet aftvinge kongen større eller mindre indrømmelser i form af den håndfæstning, hvori kongen som en art grundlov fik pålagt principperne for regeringsførelsen, herunder forpligtelserne over for rigsråd og adel.

Hverken kongen eller rigsråderne havde en formel juridisk uddannelse. Allerede i 1500-årene hørte erfaringer indhentet under studieophold i udlandet, til den udrustning, der normalt forventedes af en rigsråd. Flere rigsråder havde langvarige universitetsstudier bag sig, men bortset fra Joachim Gersdorff kort før enevælden har vi ikke efterretninger om juridiske studier. Det er ikke usandsynligt, at en og anden juridisk forelæsning i det fremmede er indgået på læseplanen, men om mere systematisk viden har der ikke været tale. Mens netop besættelsen i andre lande, således til dels Hovrätterne i Sverige og især tyske domstole, af overordnede dommerembeder med uddannede jurister førte til en reception af romerretten, blev tilfældet nærmest det modsatte i Danmark. Ganske vist kan vi i ganske enkelte sager spore en indflydelse fra romerretlige principper, men principielt er

billedet det modsatte. Rigsrådernes ukendskab til romerretten og deres forankring i dansk ret førte til en uimodtagelighed over for påvirkning fra retsprincipper hentet i fremmed ret. Et bekendt eksempel frembyder den dom fra 1572 om Hesselagergård, hvor rettertinget nægtede at godkende et af afdøde kansler Johan Friis oprettet testamente, hvorefter gården skulle være et stamhus, fordi primogenituret (førstefødselsret) og den dermed forbundne udelukkelse af andre arvinger ansås for stridende mod fra landskabslovene nedarvede arveretlige principper om ligedeling.

Det var en særegenhed i dansk ret i 1500- og 1600-årene, at der endnu ikke var skabt retsenhed, men at de gamle landskabslove med *Jyske Lov* fra 1241 i spidsen endnu var grundlaget for dansk ret, dog således at der særlig i tiden efter reformationen var kommet en ret betydelig supplerende lovgivning til. Særlig vigtig var den såkaldte Koldingske reces, der udstedtes i Christian III's sidste regeringsår 1558, og som sammenfattede store dele af de lovændringer, der var foretaget i kongens regeringstid. En undersøgelse af dommenes henvisninger til andre retskilder viser, at landskabslovene og først og fremmest *Jyske Lov* sammen med den Koldingske reces hører til de hyppigst citerede retskilder. Også anden lovgivning citeres, og der henvises også som begrundelse for et resultat til breve eller andre domme. Det billede, der tegner sig, er det, at der ikke fordredes omfattende kundskaber i lov og ret for at træffe afgørelse i sagerne. En vis fortrolighed med de godt 250 bestemmelser i *Jyske Lov* suppleret med recessen og den nyere lovgivning, som rigsrådet selv havde medvirket til, var tilstrækkelig.

I et vist omfang var rettertinget selv med til at skabe ny ret og dermed bane vej for den retsenhed, som først opnåedes i 1683 som et resultat af enevældens retsreformer. Rettertinget havde givet *Jyske Lov* en vis fortrinsstilling frem for de øvrige landskabslove ved undertiden at henvide til *Jyske Lovs* bestemmelser som udtryk for almindelige grundsætninger også i sager, som ikke havde tilknytning til det jyske retsområde. Men i princippet vedblev de gamle landskabslove at gælde, hver i sit område, og i en dom 1604, som udsprang af forhold i det skånske retsområde, slog rettertinget udtrykkeligt fast, at »hver provins skal dømmes efter sin lov«.

Antallet af rigsråder vekslede. I begyndelsen af 1600-årene var tallet faldet til 9, men det lå normalt mellem 15 og 20.

Rettertingets dommere var adelige, og den overvejende del af de parter, hvis konflikter blev løst af rettertinget, hørte til adelen. Sagsøgte var i de fleste tilfælde adelig. Sager, hvor ingen af de implicerede er adelige, optræder især mod periodens slutning efter

1630. Rettertinget var i størstedelen af sin funktionstid således en »peers' court«. Adelstanden var lille, men den førte mange processer. Den karakteristisk, som den engelske historiker Lawrence Stone har hæftet på den engelske adel, passer også på den danske: »Litigation therefore remained the most popular of indoor sports...«

V

I årene 1534-36 hærgedes Danmark af den borgerkrig, der betegnes som Grevens Fejde. En af de første opgaver for det efter krigens ophør og reformationens indførelse nyetablerede monarki blev gennemførelsen af et retsopgør og overhovedet en løsning af mange konflikter fra krigens tid, som ikke havde været behandlet af domstolene. Bestræbelserne på at løse denne opgave i de første år af rettertingets virksomhed efter 1537 afspejles af en hektisk rejseaktivitet - de såkaldte rettertingsrejser - hvorunder der rundt omkring i landet blev holdt ret. Rettertinget fungerede i talrige tilfælde som domstol, i første instans også i sager, hvori ingen adelig var indblandet, og som derfor normalt ville være blevet påkendt af den lokale domstol. Et eksempel frembyder en ofte citeret afgørelse i en sag om ægteskabsbrud, som pådømtes i Ålborg i april 1537, hvor såvel ægteskabsbrydersken som horkarlen idømtes dødsstraf, endda med henvisning til »Kejserretten«. Efter nogle år faldt sagsantallet, og parterne for rettertinget var i 1500-årene hovedsageligt adelige. I 1537 fastlagdes instansfølgen udtrykkeligt, således at der normalt appelleredes fra de lokale domstole (herreds-, by- og birketing) til landstinget og først derefter til kongens retterting. Denne orden gentoges i recessen 1558. En dom fra 1572 fastslog derfor udtrykkeligt i en sag, der var indstævnet direkte for rettertinget uden forinden at have været behandlet ved underinstanserne, at processen skal begynde nedefra, og at sagsøgeren må betale sagsøgte hans omkostninger ved indstævningen.

Rettertinget fungerede i to afdelinger med samme dommerkollegium. Kongen og rigsrådet udgjorde den egentlige øverste domstol. Som Rettertinget eller Herredagen trådte denne domstol sammen under kongens forsæde, men retten kunne også holdes i kongens fravær. Den anden afdeling beklædtes alene af den embedsmand, som betegnedes som Rigens kansler, og nogle af råderne. Denne afdeling tog sig alene af sager om udlæg i fast ejendom eller sager om ejendomsdom, såkaldt indføring »med rigens rets dele« enten »til indførsel« eller »til lås«.

Procesmåden for kongen og rådet var mundtlig. Der består i dansk ret en ældgammel tradition for mundtlig procedure for landets øverste domstol. Den kan følges helt tilbage

til reformationstiden og formentlig også tiden før, og den fortsattes under enevælden af Højesteret, hvor den bevarede, selv om der ved andre domstole indførtes skriftlig procedure. På den måde kan vi også til dels forklare den forbløffende effektivitet, hvormed rettertinget afviklede sagerne. Det var ikke ualmindeligt, at der på en dag afgjordes adskillige ret »tunge« sager. Således kunne retten samme dag i 1572, hvor den ovennævnte sag om Johan Friis' stamhus behandledes, nå at tage stilling til to ejendoms konflikter og til spørgsmålet om, hvad man skulle stille op med en adelig enke, der havde giftet sig uadeligt.

Alle sager afgjordes samme dag. På kongens slot faldt afgørelsen hurtigt. Råderne var fra deres drift af store godser vant til at træffe beslutning, og den juridiske dannelse, som skal til for at gøre dagliglivets konflikter til komplicerede spørgsmål, hvis løsning kræver langvarige overvejelser og konsultation af lærde værker, savnedes ganske. Retten rådede over en skrivestue med øvede skrivere, som formentlig forberedte sagerne og, når afgørelsen var truffet, nedfældede dommen og dens præmisser indledt med et »Da efter tiltale og gensvar og den sags lejlighed...«

VI

Kongen og rigsrådet varetog ikke blot judicielle funktioner. De styrede landet sammen, og rigsrådet blev også hørt, når der skulle gives nye love. Det samme organ var altså såvel lovgiver som øverste domstol. Perioden mellem landskabslovene fra begyndelsen af det 13. århundrede og reformationen var lovgivningsmæssigt en temmelig død tid. Der udstedtes kun få love med gyldighed for hele landet. Først med reformationen ændres billedet, og der udstedtes love - i tidens sprog som regel benævnt recesser - som fastsatte nye normer inden for strafferet og -proces og inden for privatretten. Mangelen på lovgivning kan forklare, at der i mere end halvdelen af rettertingets domme ikke henvises til lovbestemmelser som grundlag for resultatet. Det betyder ikke uden videre, at vi kan betragte domme uden lovhenvi sning som udtryk for en fri retsskabende virksomhed. Særlig i 1500-årene spores dog en tendens til at betragte rettertinget som et retsskabende organ, hvis domme havde en almengyldig karakter. Ligesom det i republikkens Rom var overladt til en embedsmand, *prætor*, at tilpasse retten til nye samfundsforhold og nye konflikter, var det i det efterreformatoriske Danmark i vidt omfang embedsmænd - dommerne - der foretog den fornødne tilpasning af retten til nye forhold gennem praksis.

En gennemgang af Vilh. Sechers samling af danske love og forordninger fra perioden 1558-1660 viser, at der i denne periode udstedtes i alt ca. 3.500 love eller forordninger, dvs. godt 35 om året. Antallet af domme er højere, men processerne fordeler sig meget uregelmæssigt. Der er år, hvor der slet ikke holdes ret, mens det i f.eks. 1623 kan nå et højdepunkt med 333 afgørelser. I gennemsnit afsagdes ca. 55 domme om året i hele perioden.

Den omstændighed, at kongen og rigsrådet var såvel dommer som lovgiver, måtte naturligvis forlene dommene med en særlig autoritet. Undertiden er grænsen mellem lov og dom da også flydende. Der er eksempler på, at der træffes afgørelse imod loven eller idømmes straf uden udtrykkeligt retsgrundlag. I den allerede omtalte dom om ægteskabsbrud fra 1537 træffes således afgørelse om dødsstraf efter »kejsrerretten«. Retshistorikerne har siden overvejet, hvad der kan være hentydet til. At det ikke er dansk ret, er imidlertid givet. Først efter denne dom fremkom lovregler om straf for ægteskabsbrud. Få måneder efter, i august 1537, afsagde rettertinget dom i en sag om bigami. Også i dette tilfælde savnedes lovbestemmelser, og dommen kom derfor til at lyde på, at bigamisten skulle »være i vor nåde og unåde efter den skik og ordinans, som derpå gøres skal«.

Et eksempel på, at der lovgives i domsform, frembyder en dom fra 1542 om møllegods. Det fremgår af dommen, at den jyske adel var utilfreds med, at en bestemmelse i Eriks sjællandske lov om møllegods (II-5) blev anvendt i Jylland. Rettertinget traf herefter i domsform beslutning om, hvorledes denne bestemmelse skulle forstås, således at »hver herefter desto bedre må og kan vide, hvorefter han sig rette skal...«. Da der tolv år senere opstod tvist om, hvorledes denne dom skulle forstås, fastslog rettertinget, at der var tale om en lovregel, som fandt anvendelse på møllegods, som vel var faldet i arv, men endnu ikke fordelt, inden afgørelsen blev truffet.

To domme fra 1553 er eksempler på, at rettertinget fastslog nye grundsætninger, idet det statueredes, at fast ejendom i købstæderne i forbindelse med afhændelse skulle betragtes som løsøre og derfor ikke lovbydes - altså tilbydes slægtningene, inden et salg kunne finde sted.

Et par domme om morgengaver viser også, hvorledes lov og dom hang intimt sammen i rettertingets praksis. Ved en dom 1562 havde kongen og rigsrådet givet en enke ret til forlods at udtage sin morgengave af et i øvrigt forgældet bo. Det var en gammel skik, hævdedes det af sagsøger, at der bestod en sådan ret for hustruen til at udtage sin morgengave, også i tilfælde, hvor der ikke var andre værdier i boet. Ved en forordning om

morgengaver, som udstedtes i 1577, blev der sat en overgrænse på 2000 daler for morgengaver. I lovens præambel blev det udtrykkeligt fremhævet, at dommen fra 1562 havde givet anledning til misbrug med det resultat, at arvingerne måtte overtage en større del af gælden, når boet efter udtagelsen af morgengaven ikke strakte til.

I 1590 afsagde rettertinget for første gang dødsdom i en sag anlagt af en bonde mod en adelig. Fra samme år stammer en sag, hvor en adelig dømtes for at have overfaldet en adelsmands tjener på vej til tinge og slået ham ihjel. I dette tilfælde gik dommen ud på, at der skulle straffes efter en forordning, som ville blive udstedt. Et par dage efter afslutningen af forhandlingerne udstedtes, den 14. august 1590, nye regler om tingfreden.

Som allerede fremhævet udgjorde adelige gældsprocesser en meget stor andel af rettertingets sager. Sagerne er en vigtig kilde til oplysning om adeliges økonomiske forhold. Adelige havde indtil 1621 rettertinget som værning i gældssager. Sagerne afspejler adelens vanskeligheder ved at skaffe kredit, som bl.a. skyldtes, at ikke-adelige ikke kunne forlange udlæg i eller overtage adelig jord. I rettertingets praksis forberedtes de reformer af kreditlovgivningen, som gennemførtes i årene omkring 1620 og senere. I 1632 indførtes således underpant for at forbedre kreditmulighederne. Antallet af gældsprocesser mod adelige for rettertinget aftog i årene efter udstedelsen af de nye forordninger, som bl.a. fratog adelen dens privilegerede værning i disse sager. Det samlede antal gældsprocesser blev imidlertid ikke mindre. Gældssager mellem borgerlige parter blev hyppigere som et klart udtryk for, at rettertinget gradvis i løbet af 1600-årene var ved at udvikle sig til en almindelig højesteret for alle, som boede i riget.

VII

Rettertingets praksis udgør kun en ganske lille del af den samlede procesmængde i Danmark i årene mellem reformationen og enevælden. Men det er den eneste domstol, som vi har dokumenteret i en sammenhængende række. Blandt landstingene kender vi bedst Viborg landsting, hvor der dog først fra 1617 er bevaret sammenhængende rækker. Om landstingene øst for Øresund, på Fyn, Sjælland, og de mindre landsting på Langeland, Lolland-Falster, Møn og Bornholm er vi i denne periode også dårligt underrettet. Godt og vel halvdelen af rettertingets sager var imidlertid appelsager enten fra landstingene eller fra rådstueretterne i de større købstæder, som havde landstingsret, hvilket indebar, at sager fra byen kunne indbringes direkte for rettertinget. De fleste sådanne sager kom fra København, Malmø og Christianshavn. Der forekommer også appelsager fra Admiralitetet eller

kommissionsdomstole. Indtil begyndelsen af 1600-årene er kun en mindre del - 10-20% af sagerne - appelsager, men derefter begynder appelsagernes antal at tage til, således at efterhånden op imod, ja undertiden mere end halvdelen af de sager, som forhandles for Rettertinget, er appelsager. En del af disse sager havde alene været behandlet i én tidligere instans, mens knap 1900 sager havde været behandlet i tre instanser. Der er i sådanne sager en tydelig tendens til, at Rettertinget tilslutter sig landsdommerens afgørelse. Chancen for, at Rettertinget nåede til et andet resultat, kan anslås til ca. 10-20%. Chancen var tilsyneladende lidt større i sager, som behandledes af Rettertinget som anden instans.

Det begrænsede antal sager, som blev behandlet i tredje instans, betød, at rettertingets betydning for de lokale instanser måtte have været begrænset. Kun meget få domme afsagt af herreds- eller birkefogeder kom så langt - noget flere afgørelser fra byerne kom for den øverste domstol. Fra enkelte herreder er der slet ingen sager, det gælder Nord- og Vestjylland. Andre herreder tegner sig for et par sager, og kun fra ganske få herreder er mere end 15 sager appelleret. Göinge herred i Skåne er en absolut undtagelse, hvor 38 sager er ført helt op til Rettertinget.

Det var først og fremmest landsdommerne, som kom i kontakt med rettertinget. Således som appelsystemet var indrettet, blev landsdommeren selv indstævnet, når sagen blev appelleret. Det betød, at han måtte deltage i herredagen, hvad enten den fandt sted i København eller en anden del af landet. Det betød også, at en stor del af dommerne i appelinstanser befandt sig der, hvor der holdtes retterting, og på den måde fik kendskab til dommene. For udbredelsen af viden om den øverste domstols praksis har denne appelordning således haft stor betydning. Den indebar simpelthen, at rettertingets domme, som ikke blev trykt eller på anden måde kommunikeret til andre end sagens parter, alligevel kunne komme til at præge de lavere instansers domme. I hvilket omfang det rent faktisk var tilfældet, kan dog ikke afgøres på forskningens nuværende stadium.

En anden måde, hvorpå kendskabet til rettertingets domme blev spredt, var gennem de såkaldte private domssamlinger. Det drejer sig om et til dels endnu bevaret større antal samlinger af domme væsentligst fra 1500-årene. Nogle indeholder kun ganske få domme, andre omkring 200 domme. I enkelte tilfælde kan besiddere af sådanne håndskrifter identificeres som dommere eller lensmænd. De fleste håndskrifter indeholder domme fra flere retter, særlig mange indeholder domme afsagt af Viborg landsting. Til en vis grad var sådanne domssamlinger sat i produktion, bl.a. af afskriverværksteder netop i Viborg eller i Odense. Det er ikke altid de juridisk mest interessante domme, som er medtaget i sådanne

håndskrifter. Nogle af de fra et juridisk synspunkt bemærkelsesværdige afgørelser er kun optaget i ganske få håndskrifter, mens det kan være svært at gennemskue kriterierne for udvælgelse af domme i øvrigt. I nogle tilfælde er det klart på grund af parternes celebritet, at sagen er medtaget. At der er tale om præjudikater, kan således ofte helt udelukkes. En anden sag er, at rettertinget ganske ofte henviste til andre domme, men det skyldtes hyp-pigt, at der var tale om at anerkende rettigheder fastslået i andre domme.

En omfattende udgivelse for få år siden af de private domssamlinger har gjort det muligt nærmere at overveje, i hvilket omfang rettertingets praksis har været kendt gennem afskrifter af domme. Noget klart billede af sammenhængen i tidens retspleje tegner sig ikke på grundlag af de udgivne samlinger. De private domssamlinger indeholder kun nogle få hundrede af de mange tusinde rettertingsdomme og i det store og hele kun fra tiden før 1600. At få klarhed over, hvilke domme der kendtes og i hvor mange afskrifter, er dog i sig selv en erkendelse. Men det er netop i den senere periode, at rettertinget udvikler sig til en almindelig appeldomstol med et stort antal sager. Kun en nærmere analyse af de mange processer kan give de fornødne oplysninger om sammenhængen i rettertingets praksis.

VIII

Om Christian IV's interesse for ret og retfærdighed findes flere anekdoter. Den mest kendte handler om afsløringen af adelsmanden Christoffer Rosenkrantz' falsknerier. Historien er gengivet på et stort maleri af Marstrand i Christian IV's kapel i Roskilde domkirke. Det fortælles i Slanges fremstilling af kongens historie, at det var et vandmærke, som afslørede, at et gældsbrev var falsk. Kongen konstaterede nemlig, at vandmærket viste, at papiret stammede fra hans egen vandmølle, som var grundlagt senere end den dato, som fremgik af gældsbrevet. Denne historie kan nu henvises til myternes verden. Der er kun bevaret få akter fra rettertingets praksis - i alt i en ca. 150 sager - men netop i denne sag findes akterne, herunder vandmærket, som viser, at papiret stammer fra en ældre tysk papirmølle.

En undersøgelse af rettertingets praksis og af Christian IV's indsats her giver imidlertid alligevel anekdoten ret, om end på en anden måde.

Ganske vist kan den retspleje, som udøvedes ved kongens retterting, ikke uden videre betragtes som udtryk for, at Danmark i 1600-årene var et retssamfund, således som historikeren Hans Fussing hævdede i sin disputats om *Herremand og Fæstebonde* fra 1942. Her-til var meget for tilfældigt, og antallet af sager, hvori andre end adelige eller velhavende

borgere var indblandet, for beskedent. Men der er eksempler på, at bonden kunne få ret over sit herskab. Det gjaldt både korporlige og økonomiske overgreb. Retfærdigheden var en vigtig herskerdyd i 1500- og 1600-årene. Kongens omfattende personlige deltagelse i retsplejen var udtryk for en iver efter at optræde som en retfærdig monark.

Samtidige ligprædikener viser, hvorledes retfærdigheden også var en vigtig del af rigsrådernes virksomhed. I sin ligprædiken over Herluf Trolle, som døde 1565, fremhæver Niels Hemmingsen: »Udi fredelig tid lod han loven være sin regel at handle og gøre efter, han ikke optænkte nye (på)fund, til at besvære fattige undersætter med, han ikke forgreb sig imod retten med nogen mand. Men hvor nåde og barmhjertighed var til skade, der brugte han straffen efter loven, hvor man kunne spare nogen uden skade, beviste han al mildhed. Og gjorde det ham ve, når nogen forså sig, at han nødedes til, at lade ham straffe på livet eller helbredet«. Hvad der fremstilles her, er ikke en konkret dommergerning - eller retshåndhævergerning som lensmand - men en almindeligt holdt karakteristisk af en retfærdig embedsmand, som fulgte loven, men dog vidste at mildne lovens strengthed, når omstændighederne talte derfor. Et tilsvarende billede tegner Holger Oluf Skaaning af rigsråden Iver Luel (1563-1627) i en ligprædiken (1630), hvor det fremhæves, at han som sin rettesnor havde, at Gud foretrak ret og retfærdighed for brandofre. Om Luel fremhæves, at han ikke tog hensyn til parternes rang og stand eller lod sig bedrage af »machiavelliske« rådgivere. Han lyttede til de fattige og mildnede gerne »justitia med clementia« (barmhjertighed).

Disse eksempler, som kunne suppleres med flere, viser, hvorledes ideen om retfærdighed havde gennemsyret opfattelsen af tidsalderens retsudøvelse. Retfærdigheden var en stormandsdyd, som forventedes af dem, som bar de gyldne kæder. Men først og fremmest var retfærdigheden knyttet til fyrsten. Det lå allerede i fyrsteopdragelsen. Som barn skrev Christian IV stile på latin om kravene til den retfærdige monark, og rigsråden og historikeren Arild Huitfeldt fremhævede i de små »fyrstespejle« i indledningen til de enkelte bind af sin Danmarkskrønike betydningen af retfærdigheden. Dombøgerne fra kongens retterting bærer udenpå påskriften »Kongens domme«. De viser ham som den, der disciplinerede adelen og som også lyttede til den lille mand, som ønskede at få sin ret over for de stærkere. Efterhånden udviklede rettertinget sig fra en standsdomstol til en almindelig øverste appelret for hele riget. Der er noget umiddelbart betagende ved tanken om kongen som den, der personligt var med til at forme denne udvikling. Det var konger, som tog deres forpligtelser som dommere alvorligt.

En epoke i danske domstoles og retsvæsens historie gik til ende med ophøret af det personlige styre, som havde kendetegnet det gamle »monarchia mixta«, hvor konge og rigsråd regerede sammen. Under enevælden blev retsvæsenet bureaukratiseret. Der stilledes efterhånden også krav til dommernes juridiske kundskaber. Nye grundsætninger om retsvæsenets uafhængighed af kongen skabte i løbet af 1700-årene grundlaget for den moderne retspleje og en ny status for landets øverste domstol. Men de 56 protokoller, som nu har deres plads på en reol i Rigsarkivet, fortæller om konger, som var juridiske amatører, og hvis ledestjerne i retsudøvelsen var ønsket om at fremstå som retfærdige herskere. Retfærdigheden har længe stået i lav kurs i vor tids retsfilosofi, men den synes at være på vej tilbage under indflydelse af strømninger i udenlandsk retslære. For en historisk betragtning kan det ikke undre. Uden at indse betydningen af en sådan abstrakt retfærdighedsforestilling for retsplejen i 1500- og 1600-årene kan vi ikke vurdere kongens rolle som dommer i renæssancens danske samfund. Der er endnu meget at gøre, førend vi kender disse domme eller overhovedet periodens retspleje til bunds. Den moderne teknik har givet os nye muligheder for at lære konge og adel som dommere og dermed et vigtigt stykke af vor juridiske fortid bedre at kende.

I DANMARK

Forfatningsspørgsmålet
fra oktober 1660 til januar 1661

Af Svend Ellehøj

Det store stændermøde i København, som samledes den 8. september 1660, var indkaldt for at råde bod på den fortvivlede finansielle situation, hvori Danmark-Norge befandt sig efter krigene med Karl Gustav. Men de bevillinger, som blev ydet, er af ringe interesse i forhold til det, der gjorde stændermødet i 1660 til en milepæl i dansk historie: den ændring i den danske kongemagts stilling, som nu almindeligvis betegnes som enevældens indførelse.

Hvor og hvornår tanken er opstået om at udvide Frederik III's kongemagt ud over de grænser, som hans håndfæstning af 1648 afstak, er uklart og omstridt. Sikre oplysninger om, hvad der var i gære, haves først fra dagene 4.-5. oktober. I et udkast til en akt, dateret 4. oktober 1660 og formentlig affattet i borgerlige kredse, fremsættes der uden betingelser af nogen art tilbud om at anerkende Frederik III som »ret arveherre« og hans børn og arvinger efter ham, »så at Danmarks tillige med Norges rige skal være og blive fri arveriger til evig tid, uigenkaldet i alle måder«. Som arveberettigede nævnes udtrykkelig såvel »herrer« som »frøkener«. Ifølge en sjællandsk gejstlig deputeret, hvis optegnelser er bevaret, forhandlede der ved samme tid om arvekongedømmets indførelse i bispegården i København mellem bisperne, andre gejstlige deputerede og repræsentanter for staden København. Kongens kammerskriver og fortrolige Christoffer Gabel indfandt sig under mødet og blev orienteret om de tilstedeværendes synspunkter.

På mødet blev ifølge den sjællandske gejstlige »konciperet det instrument, som siden Hans Majestæt blev overleveret«. Dette »instrument« må være identisk med den skrivelse af 8. oktober, hvori 55 gejstlige og borgerlige deputerede foreslog rigsrådet at overdrage »dette rige« til kongen og det kongelige hus som arverige og anmodede rådet om at give kongen dette til kende »med underdanigst begæring, at Hans Kgl. Majestæt ville nådigst behage at erholde enhver stand ved sine privilegier og med en skriftlig revers stænderne forsikre, at ved en sådan forandring det alene skal blive forfremmet og befordret, som kan komme Gud i himmelen til ære og riget til gavn og gode«. I modsætning til udkastet af 4. oktober nævnes hverken Norge eller den kvindelige arvefølge i denne skrivelse, men til gengæld er der knyttet betingelser til tilbuddet: man ønsker standsprivilegierne bevaret samt en skriftlig forsikring fra kongens side, hvis indhold dog ikke er præciseret.

Stændermøder havde siden slutningen af Christian IV's regeringstid spillet en væsentlig rolle i Danmark, men i håndfæstningen var de uomtalt. Rigsrådet var den eneste forfatningsmæssigt garanterede institution ved siden af kongemagten. Rigsrådets holdning var følgelig altafgørende, såfremt den planlagte forandring af kongemagtens stilling skulle finde sted på lovformelig måde.

Ifølge to af de gejstlige stænderdeputerede, der har efterladt sig optegnelser om mødet, overleveredes denne skrivelse den 8. oktober kl. 5 om eftermiddagen til rigens hofmester Joachim Gersdorff. »Der han læste det, blev han meget altereret og skikkede straks bud efter alle rigens råd, som kom til ham og blev der en lang tid. Derfra samledes de i rådstuen, og den hele nat var de hos andre rigens råd, som var syge, så de var meget altererede derover.« Resultatet af disse ophidsede forhandlinger blev åbenbart, at det højvise rigens råd valgte at trække tiden ud; men den 10. oktober rykkede stænderne for svar, idet de i flok og følge, en gejstlig og en verdslig sammen, indfandt sig på rådstuen. På rigsrådets vegne fremkom Otte Krag med en række tungtvejende betæneligheder

*Hans Svane, malet af Abraham Wuchters.
Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød.*

over for stændernes forslag, men Sjællands biskop, Hans Svane, som førte ordet på stændernes vegne, fejdede dem af marken og forestillede de adelige herrer, at de i endnu højere grad end de lavere stænder havde grund til at være kongen taknemlige. Da rigsrådet imidlertid ikke lod sig rokke, erklærede Svane, at stænderne ville henvende sig direkte til kongen, hvilket skete samme eftermiddag. I slottets grønne sal overleverede Svane en skrivelse af samme indhold som brevet af 8. oktober til majestæten og redegjorde for stændernes synspunkter og rådets betænkelighed. Ifølge vor hovedkilde til denne dags begivenheder, en af de tidligere nævnte dagbogsforfattere, rådførte kongen sig en tid lang med Hannibal Sehested og erklærede til sidst at ville give stænderne besked den følgende dag.

Samme aften blev vagten fordoblet, portene forblev lukkede de følgende dage, og fartøjerne lagdes ud fra land, så at ingen kunne forlade byen. Rigens råd gik imidlertid til og fra kongen »Hans Majestæt at disvadere«, men Frederik III lod sig forlyde med, at ville adelen ikke, så ville han lade sig deklare som arvekonge af stænderne. Stillet over for denne trussel om statskup gav rigsrådet efter. Den 12. oktober indleverede det en erklæring, hvori det tilsluttede sig gejstlighedens og borgerstandens forslag om at gøre riget arveligt i kongens mandslinie, men dog med en række forbehold, især med hensyn til rigsrådets stilling, rigets udelelighed og privilegiernes bevarelse.

Hermed var kongen imidlertid ikke tilfreds. Da stænderne lørdag morgen den 13. oktober forhørte sig om situationen, fik de den besked, at rentemester Peder Reedtz og oversekretær Erik Krag »gjorde ikke andet end rejste frem og tilbage imellem kongen og rigsrådet«, som var forsamlet hos rigens hofmester. Kl. 10 kom der bud, om stænderne ville indfinde sig på slottet. I drabantsalen modtoges de af Hannibal Sehested og feltmarskallen Hans Schack, som spurgte, om arvefølgen skulle gælde sværdensiden alene, hvad der var rigsrådets opfattelse, eller om den også skulle omfatte kvindelige efterkommere. Biskop Svane svarede, at det var stændernes mening, at begge sider skulle være arveberettigede, men således, at riget ikke skulle deles. Under nogen protest tog rigsrådet dette til efterretning. Lidt over middag oplæstes i slottets grønne sal en ny erklæring fra rådet, som hermed gav sin tilslutning til at gøre riget arveligt såvel på mands- som på kvindelinen, kun med det forbehold, at riget skulle forblive udelt under den konge, der var nærmeste arving, og alle stænders privilegier i alle måder være uforkrænkedede. Svane kvitterede med i alles påhør at bekræfte stændernes tilslutning til arvekongedømmets indførelse i begge linier, og derpå opløstes alt i høje jubelskrig, hvor navnlig de jyske præsters Amen-råb skal have været øresønderrivende. I denne larm slutter første fase af den danske enevældes

indførelse: ændringen af det gamle valgkongedømme til arvekongedømme, i hvert fald formelt på gejstlighedens og borgerstandens initiativ, og efter at den eneste forfatningsmæssigt sikrede politiske institution, rigsrådet, havde bøjet sig for det pres, der udøvedes fra stændernes og kongens side.

Da larmen stilnede af, fremsattes fra flere af de tilstedeværendes side nogle udtalelser, som indleder anden fase i den vigtige begivenhedsrække. Vor hovedkilde er påny en anonym gejstlig beretning, som dog kun er bevaret i omredigeret skikkelse, i en afskrift ved den vestsjællandske præst Lauritz Jørgensen Hammer, og derfor er vanskeligere at benytte som kilde end de tidligere nævnte. Ifølge Hammers beretning begærede biskop Hans Svane, »at efterdi riget H.K.M. til et arverige er overdraget, at da de gamle håndfæstninger måtte kasseres, og regeringen i en anden form end hidindtil måtte stabiliseres«. At dette referat er korrekt i hovedtrækkene, bekræftes af den deputerede fra Nyborg, rådmand Knud Wolf, ifølge hvis optegnelser bispen udtalte, at »eftersom her var en ny regering, ville de gamle love, som var imod Majestæten og landet, kasseres og Hans Kgl. Majestæt med alle stænderne noget igen som en ny reces forbedre, som kunne komme Hans Majestæt, riget og de fattige undersætter til gavn og gode«. Ligeledes ifølge Knud Wolf frembar derpå borgmester Hans Nansen sin gratulation og udtalte, at den gejstlige og verdslige stand herefter »burde have en stemme med i rådet«, hvorpå kongen »med største devotion« svarede: »Herom skal med forderligste videre afskediges.« Atter ifølge Hammers beretning skal Norges statholder Niels Trolle, som i den syge rigshofmesters fravær førte ordet på rigsrådets vegne, og Hannibal Sehested have udtalt, at »stænderne kunne udvælge sig nogle af de deputerede, som tillige med rigens råd om dette og andet sig kunne forene«. Men »bispen stillede sligt ind til H. Maj, han det at disponere efter H.N. vilje«. »Hannibal svarede det nu at være kommet så vidt, at det stod enhver frit for at sige rundt ud hvad han selv mente.« Dermed opløstes mødet.

Så vidt de to samtidige, indbyrdes uafhængige beretninger bekræfter hinanden, må vi have lov til at tro, at vi er nogenlunde korrekt underrettet om de officielle udtalelser, der blev fremsat på Københavns slot lørdag den 13. oktober 1660 om eftermiddagen. Det gælder Svanes udtalelse om håndfæstningens kassation og regeringens nyindretning og Nansens ønske om, at gejstligheden og borgerstanden måtte blive repræsenteret i regeringen. Mindre sikkert afhjæmlede er de afvigende forslag, der blev fremsat om, hvorledes regeringens nyindretning skulle finde sted. Svane har ifølge Wolf henvist til kongen og stænderne, Trolle og Sehested ifølge Hammer til udvalgte stænderrepræsentanter og rigsrådet,

*Hans Nansen, malet af ukendt kunstner.
Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg,
Hillerød.*

hvilket Svane dog modsatte sig:
»Bispen stillede sligt ind til H.
Maj. han det at disponere efter
H.N. vilje«.

Og Frederik III disponerede endnu samme dag. Sent om aftenen – ifølge rigsråden Oluf Parsbergs kalenderop-tegnelser omkring kl. 10 – udgik kongelig befaling til 4 rigsråder, 4 adelsmænd uden for rådet, de 3 biskoper, som på dette tidspunkt opholdt sig i København, 2 kapitularer og 7 borgere. Til disse 20 medlemmer af stænderforsamlingen føjedes den følgende dag professor Villum Lange som repræsentant for universitetet. De pågældende anmodedes om at møde på slottet søndag morgen efter prædiken dvs. kl. 10 formiddag – altså med en frist på 12 timer, som normalt ville være fordelt på nattesøvn og gudstjeneste – »og der med hverandre udi venlighed og

sagtmodighed konferere, hvorledes i eragter den i dag ved Guds bistand besluttede sag om arveriget på bedste maner videre bør at angås, så at alting dermed uden forhaling kan sluttes [...] og hvis [hvad] udi så måder til samtlige stænders fornøjelse befindes tjenligt, det haver I samtligen med hverandre at slutte og under Eders hænder give beskrevet, så

alting udi samdrægtighed uden ophold jo før jo bedre bliver tilendebragt«. Kongen ønskede altså en enstemmig betænkning fra udvalgets side.

Det er ofte fremhævet, at dette mildt sagt hastigt indkaldte forfatningsudvalgs sammensætning var ganske upartisk, men denne opfattelse lader sig næppe opretholde. Den forudsætter, at de to kapitularer samt professor Lange henregnes til den adelige gruppe, hvilket til dels kan være berettiget ud fra et socialt synspunkt, men ikke ud fra et politisk, hvad der her er afgørende. Og påfaldende er især, at rigsrådet repræsenteredes af sine fire yngste medlemmer, af hvilke de tre – Henrik Bielke, Sivert Urne og Hans Schack – kun havde få måneders anciennitet i rådet, medens den fjerde, Peder Reedtz, dog havde beklædt rigsrådsstillingen siden 1656. Men rentemester Peder Reedtz tænkte uden tvivl mere som embedsmand end som politiker og kunne håbe at opnå den ledige stilling som kansler, hvilket også skete 12 dage senere. Rådets konservative fløj var ikke repræsenteret, og Hans Schack kan end ikke betragtes som repræsentant for den danske adelstand. Megen modstand mod en udvidelse af kongens magt kunne ikke forventes fra disse repræsentanter for rådet.

Vor hovedkilde til viden om, hvad der foregik på dette vigtige møde, er nogle notater, foretaget under selve mødet af lægen og kapitularen fra Ribe, dr. Ludvig Pouch. Pouchs optegnelser er vanskelige at læse og endnu vanskeligere at fortolke. Knud Fabricius har i *Kongeloven* (1920) gjort et forsøg herpå, men mange enkeltheder må siges at være diskutabelt.

En hovedrolle på mødet spillede spørgsmålet om håndfæstningen. Der var enighed om, at den ikke kunne opretholdes i sin hidtidige form, men det synes også at have været den almindelige opfattelse, at en ny skulle oprettes under et andet navn: Reces eller lignende. Dette var åbenbart også Svanes mening. En af de ytringer, som af Pouch udtrykkelig er henført til Svane, går ud på, at håndfæstningen skal fremskaffes og noget nyt oprettes, men at alt ellers skal »remitteres Hans Majestæts vilje«. I en anden af Svanes replikker hedder det, at man skal »tage håndfæstningen for sig og derudi korrigere eller forandre«. Dette svarer jo også til den udtalelse, som bispnen ifølge vore berettere havde fremsat den foregående dag.

Knud Fabricius har bemærket, at Pouchs referat savner omtale af en væsentlig del af de forhandlinger, der har fundet sted på mødet, nemlig gennemgangen af selve håndfæstningen. Jeg tror imidlertid, det er tilladeligt at sige, at vi også på dette punkt er vel underrettede fra Ribekapitularens hånd. Foruden referatet af forhandlingerne den 14. oktober er

blandt Pouchs papirer bevaret en kommentar til Frederik III's håndfæstning, hvor hver paragraf er forsynet med en bemærkning, som i mange tilfælde går ud på, at vedkommende paragraf skal bevares, i andre at den skal udelades, i atter andre formuleres en ny ordlyd, hvor fremhævelsen af standsligheden er det mest påfaldende træk. Til en række vigtige regeringshandling, herunder skattepålæg, kræves stændernes samtykke. Fabricius opfatter disse optegnelser som Ludvig Pouchs private indsats, men dette må anses for ganske usandsynligt. Frederik III's håndfæstning var ikke trykt, og det er næppe tænkeligt, at kapitularen fra Ribe privat har haft adgang til et af de få eksisterende eksemplarer. Desuden er notaterne nedskrevet i stor hast – de er endnu vanskeligere at læse end det egentlige mødereferat – netop som det kunne være tilfældet, hvis de var nedskrevet under en mundtlig forhandling om sagen. Endelig er der blandt Pouchs papirer bevaret endnu en optegnelse, med en anden hånd, hvori der tages stilling til en række af ændringsforslagene, en omstændighed, som Fabricius har haft vanskeligt ved at give en rimelig forklaring på, men som bliver let forståelig, hvis man antager, at samtlige notater er foretaget under selve mødet og gengiver de resultater, man der nåede frem til. I så fald får disse optegnelser en overordentlig værdi for os: de meddeler os indholdet af den forfatning, som udvalget anså det for rimeligt at foreslå kongen, og som efter dets opfattelse var forenelig med hans nyerhvervede status som arvekonge.

Da man nåede frem til at formulere en indstilling til kongen, hed det da også i første udkast (som kendes fra Pouchs notater): »Er fornøden at Hans K.M. sin ed remitteres, og håndfæstningen overleveres til forandring udi alt det, som højstbemelde Hans K. Majestæts person videre derudi forbunden er, end en arvekonge med billighed kan tilkomme«. Men denne formulering modsatte Svane sig: det var at »obligere« kongen til håndfæstningen; det kunne man åbenbart efter bispens mening ikke tillade sig. Og Svane fik sin vilje. Den endelige indstilling kom kun til at lyde på, at kongen skulle løses fra sin ed og håndfæstningen overleveres, »udi al underdanighed formodende, at Hans K.M. derimod lader formere en reces, således som det kan være Hans K.M., riget og hver stand især til gavn og det gemene bedste«. Man overlod det endvidere til kongen at bestemme, hvornår stændernes nye edsafleggelse skulle finde sted.

Stænderforsamlingen tilsluttede sig udvalgets betænkning. Den 16. oktober underskrev rigsråder og stænderdeputerede en erklæring om, at håndfæstningens original og alle dens genparter skulle være »annulleret, tilintetgjort, dødet og magtesløst holdet og Hans K.M. fra sin derpå gjorde og aflagte ed udi alle måder uden nogen exception kvit og frit er-

klæret«. Den følgende dag overleveredes den kasserede håndfæstning til kongen. Kun den tekniske mangel var der ved alt dette, at »den rette håndfæstning«, dvs. rigsrådets eksemplar, ikke havde kunnet findes, skønt der var blevet søgt flittigt efter den i arkiverne.

Med håndfæstningens kassation og overlevering den 16. og 17. oktober slutter anden fase af statsomvæltningens historie, og tredje fase begynder. Alt var nu lagt i kongens hånd uden andre betingelser end dem, hvormed stænder og rigsråd havde ledsaget overdragelsen af arveregeringen henholdsvis den 8. og 13. oktober. Der var fremsat ønske om opretholdelse af standsprivilegierne, om rigets udelelighed og om en kristelig regeringsform – det var alt. Hertil sluttede sig dog borgerstandens den 8. oktober fremsatte begæring om en skriftlig revers og især den »formodning« om udstedelse af en reces, som var blevet udtalt af udvalget den 14. oktober. At der med reces var tænkt på en skriftligt udfærdiget forfatning til erstatning for håndfæstningen, kan ikke være tvivlsomt. Alene udvalgsbetænkningens anvendelse af ordet »derimod« (dvs. til gengæld) viser dette. I denne betydning anvendes ordet også i Hammers tidligere omtalte beretning, hvor der under 15. oktober tales om »en fuldkommen reces ... om regeringen og anden landsens nytte«, og 24. november udtalte Århuskapitularen Hans Rhuman, som selv havde deltaget i udvalgs-mødet den 14. oktober, ønsket om, at kapitlernes privilegieønsker måtte blive imødekommet, når »modus regiminis skal foretages, og den nye reces formeres«.

I dagene omkring den 20. oktober fremkom endog et udkast til en ny forfatning i 21 paragraffer, som i væsentlig grad byggede på håndfæstningen, men dog stærkt fremhævede lighedssynspunktet og stændernes indflydelse. Som helhed må dette udkast betegnes som moderat; Bøggild-Andersen har fremsat den formodning, at det er fremgået af et samarbejde mellem reformvenlige adelige og dele af borgerstanden. Denne placering er uden tvivl berettiget, men det er tilladeligt at gå et skridt videre. På talrige punkter er der – hvad Bøggild-Andersen har bemærket – overensstemmelse mellem dette udkast og Ludvig Pouchs kommentarer til håndfæstningen, og dette forhold forklares bedst derved, at begge gengiver de resultater, man nåede frem til under forhandlingerne den 14. oktober, blot at de i udkastet fremtræder i omredigeret og muligvis suppleret form. Til belysning af den stilling, som heri tiltænkes kongen, vil det være tilstrækkeligt at citere § 8: »Ikke ville vi nogen krig begynde, fred slutte, forbund med fremmede stater gøre, skatter, kontributioner, told og accise pålægge, forbud på øxen, korn, smør, sild eller noget andet at udføre her af riget, eller som er gjort igen opgive, forandring med mønten eller andet sådant, samtlig stænderne angår, befale, medmindre det sker med samtlige stændernes samtykke

og bevilling«. Men, oplyser vor kilde, som går tilbage på en nu tabt memorial fra kongens generaladjutant, »disse poster behagede ikke Hans Kgl. Majestæt, endnu mindre ville han bekræfte dem som en ny håndfæstning«.

Dette var jo netop sagen. Spørgsmålet om den fremtidige forfatnings indhold havde stænderne helt overladt til kongen at afgøre. Og medens Frederik III hurtigst muligt fik den nye edsaflæggelse i stand – den foregik under højtidelige former allerede den 18. oktober – havde han ingen hast med udarbejdelsen af den nye forfatning, skønt Peder Reedtz ved arvehyldingen den 18. oktober på kongens vegne havde lovet »at ville med det allerførste oprette og forfærdige sådan en regeringsform og måde, at alle Hs. Kgl. Majestæts arveundersætter i disse kongeriger skulle hos Hs. Kgl. Majestæts arvinger og efterkommere have en kristelig og mild regering at forvente og derpå fuldkommen være forsikrede«. Alt var uklart. Stændermødet fortsatte sit arbejde med bevilling af nye afgifter til ind i december, og i talrige af de i efteråret 1660 udstedte aktstykker regnedes der med stændermødernes fortsatte virksomhed. Endnu i Københavns privilegier af 24. juni 1661 tales der herom. Men allerede i begyndelsen af 1661 var der rundsendt en erklæring, dateret 10. januar 1661, som senere fik betegnelsen enevoldsarveregeringsakten. Heri udtaltes det, at der foruden arveret var overdraget Frederik III og hans arvinger »alle jura majestatis, absolut regering og alle regalia«, og at kongen var hyldet som »en absolut, suveræn arveherre«. Underskriverne overlod det til kongens vilje, »ikke alene hvorledes regeringen herefter skal anstilles«, men også hvorledes successionen skulle ordnes. »Hvilken sidste vilje skal være os, vore arvinger og posteritet samtlig kongelige rigens råd og adel som en fundamentallov og offentlig forordning«. Disse ord lod ingen tvivl tilbage: Frederik III var enevældig konge, og hans efterfølgere ville også blive det. Det var ikke, hvad de stænderdeputerede i oktober 1660 havde ønsket, men ingen synes at have nægtet sin underskrift. »Ingen siger imod eller viser sine følelser derved«, indberettede den kejserlige gesandt til Wien, »da man mener, at sekretær Erik Krag, som lader dette instrumentum underskrive, har ordre til at referere, hvad enhver har sagt dertil, og hvordan enhver har stillet sig«. Grundlaget for Kongeloven af 1665 var lagt til rette. Tredie fase i statsomvæltningens historie afsluttet.

Som det vil være fremgået af denne korte oversigt over statsomvæltningen i 1660, anser jeg udvalgsbeslutningen af 14. oktober om ikke at forpligte kongen på håndfæstningen, men helt og holdent overlade det til ham at bestemme den nye forfatnings indhold,

Som kongerne bød

*Hannibal Sehested,
malet af Karel van
Mander.
Det Nationalhistoriske
Museum på
Frederiksborg, Hillerød.*

for den centrale begivenhed. Arveregeringens overdragelse den 13. oktober var på ingen måde ensbetydende med enevælde, skønt den uden tvivl i sig selv måtte styrke kongens stilling.

Hvad var det da egentlig, der skete i dette udvalgsmøde? Var det resultat, man nåede frem til, frugten af en fri debat, eller var det på forhånd givet? Hvortil denne hast? Er der dog noget om den gamle teori om en sammensværgelse mellem kongen, biskop Hans Svane og borgmester Hans Nansen?

Vi får et vink om, hvad det var kongen først og fremmest ønskede, gennem en samtidig påtegning på en afskrift af indkaldelsesbrevet af 13. oktober i Rigsarkivets samling »Souverainiteten«: »Dieses war der Weg welchen man nahm um die Handfestung cassiret zu bekommen welche der König selbigen abendt zu sehen begehrt aber von den Reichs Räthen war geweigert worden: Der Eydt der trewe konte dehme König nicht abgeleget werden, ehe Er durch Cassation der Handtefeste seines Eydes erlassen undt in dehm man von diesem sprach muste dass andere sich von sich selbsten geben, und wardt dieser befehl erst abends zu 10 Vhr Expedirt.« Fra rigsråd Oluf Parsbergs kalenderoptegnelser ved vi, at det har sin rigtighed, at Frederik III om aftenen den 13. oktober udtrykte ønske om at se håndfæstningen – vel at mærke rigsrådets eksemplar: den egentlige original. »Denne aften blev alle rigens råd hasteligen kaldet til rigens hofmester, af årsag at kongen ville se håndfæstningen«, skriver Parsberg. Hverken mere eller mindre. Hvad man drøftede, har han ikke betroet til papiret. Men den originale håndfæstning var og blev forsvundet, hvad kongen imidlertid næppe har troet på. Rimeligvis har Frederik III vejret ny modstand fra rigsrådets side, og derfor valgte han den vej at få et i hast, men skønsomt sammensat stænderudvalg, hvor Svane åbenbart kom til at spille den afgørende rolle, til at løse problemet på den ønskede måde. Det kan ikke bevises, men jeg må anse det for altovervejende sandsynligt, at Svane og rimeligvis flere af mødets deltagere – Reedtz måske? – var ganske klar over, hvad der var kongens primære ønske: håndfæstningens kassation.

Men dette er ikke ensbetydende med, at Svane var tilhænger af kongelig enevælde. Hans udtalelser om en ny forfatning behøver på ingen måde at være dobbeltspil, blot har han ment – eller bøjet sig for Frederik III's krav om – at den nye forfatning skulle oktrojeres af kongen; og han har muligvis stolet på, at dette ville blive tilfældet. Det samme kan gælde Nansen og Sehested, som vi har grund til betragte som Frederik III's trofaste støtter ved arveregeringens indførelse, men som ikke kan anses for tilhængere af en enevældig styreform. For Sehesteds vedkommende viser allerede hans tidligere refererede opfordring

den 13. oktober til bred drøftelse af forfatningsproblemet dette, og i sit såkaldte politiske testamente fra 1666 anbefalede han Frederik III at udarbejde en forfatning »som det var ventet og fordret« af stænderne i 1660, bygget på studier af de europæiske hovedlandes grundlove.

Denne opfattelse bekræftes ved en betragtning af de magtforskydninger, der fandt sted inden for regeringskredsen i tiden fra oktober 1660 til januar 1661. Talrige vidnesbyrd fortæller os, at Sehested, Svane og Nansen var i højeste gunst hos Frederik III i oktober. Sehested blev rigsskatmester og sattes næsthøjest i rang blandt ministrene. Svane fik titel af ærkebiskop – den eneste, Danmark har haft siden reformationen – og var udset til at lede et planlagt konsistorialkollegium. Nansen blev præsident i København og udpegedes til at lede det påtænkte kommercekollegium. Men ingen af de to kollegier blev oprettet, og i november 1660 kunne Hans Schack og andre tyske officerer foretage en demarche over for kongen, som satte Schack over Sehested i rang. Gennem de udenlandske gesandters indberetninger kan vi følge, hvorledes Sehesteds indflydelse aftager og de tyske rådets indflydelse vokser frem til årsskiftet 1660/61. Netop ved denne tid, da Sehesteds stilling havde nået lavpunktet, rundsendtes enevoldsarveregeringsakten af 10. januar 1661.

Det omstridte spørgsmål om, hvem der var hjernen bag enevældens indførelse i Danmark, må jeg derfor besvare anderledes, end det er sket i tidligere forskning. Jeg må anse det for mere end sandsynligt, at Sehested, Svane og Nansen var ivrige tilhængere af arvekongedømmets indførelse, der ville svække rigsrådet og adelen og åbne mulighed for standslighed inden for regeringen og i økonomisk henseende. Men jeg ser ingen grund til at antage, at disse tre mænd har ønsket enevældigt styre og arbejdet i denne retning. Her kommer andre kredse i betragtning: kongens tyske rådgivere, men vel dog først og fremmest kongen selv. Om Frederik III allerede i oktober 1660 har haft dette mål klart for øje, eller om planen er vokset frem i løbet af de følgende måneder, vil imidlertid næppe kunne opklares. Næppe andre end kongen selv – og måske Gabel – har vidst det. Ingen af dem har betroet papiret deres viden – og havde de gjort det, ville vi næppe have troet dem!

Kontraktfriheden og DANSKE LOV af 1683

Af Bernhard Gomard

Der gælder i moderne dansk ret en almindelig grundsætning om kontraktfrihed. Man kan aftale, hvad man vil, og aftalerne er bindende. Grundsætningen er ikke uden talrige undtagelser, men der er ikke i Danmark opstillet begrænsende, generelle krav til aftaler for at anerkende dem som retligt bindende, som kendes i andre lande, f.eks. at kun skriftlige løfte-erklæringer er bindende, at et løfte for at være bindende må have en *causa* (retsgrund) eller være støttet af en *consideration*. Begrundelsen for, at disse og lignende særlige krav til løfter og aftaler op til vore dage er blevet afvist her i landet, har blandt andet været en hævdvunden bestemmelse i *Christian V's Danske Lov* af 1683.

Den 5. af *Danske (og Norske) Lovs* 6 bøger handler »om adkomst, gods og gæld«. Bestemmelserne i 5. bogs 14 kapitler angår formueretten, bortset fra 2. kapitel, der indeholder regler »om arv og skifte«. Overskriften til det 1. kapitel i 5. bog er: »Om Contracter og Forpligter«. Kapitlet indeholder i sine første 8 artikler dels nogle bestemmelser om aftalers indgåelse og gyldighed, som i en moderne systematik ville høre hjemme i den almindelige aftaleret, dels nogle regler om beviset for at en aftale er indgået og for dens indhold. Af de øvrige 5 artikler i kapitlet angår art. 9-12 fledføring og art. 13 fastslår, at husbond i almindelighed ikke svarer for gæld stiftet af hans hustru eller barn. Den systematiske sammenhæng mellem de tre grupper af regler i kapitlet, art. 1-8, art. 9-12 og art. 13, er spinkel. Både bestemmelserne i art. 9-12 og i art. 13 kunne have fundet en naturligere plads andetsteds i lovbogen. Hovedparten af indholdet af 5-1 er nu glemt, men bestemmelserne i 5-1-1 og 5-1-2 citeres både i Danmark og i Norge stadig i den juridiske littera-

tur som lovsteder, der har betydning for gældende ret. De to bestemmelser lyder således:

5-1-1:

»Een hver er pligtig at efterkomme hvis hand med Mund, Haand og Segl, lovet og indgaet haver«.

5-1-2:

»Alle *Contracter*, som frivilligen giøres af dennem, der ere Myndige, og komne til deris Lavalder, være sig Kiøb, Sal, Gave, Mageskifte, Pant, Laan, Leje, Forpligter, Forløfter og andet, ved hvad Navn det nævnis kand, som ikke er imod Loven, eller Ærbarhed, skulde holdis i alle deris Ord og *Puncter*, saa som de indgangne ere«.

Det har i tiden efter *Danske* (og *Norske*) *Lov* stået fast, at alle løfter, som overhovedet efter deres indhold er egnede til at stifte forpligtelser af retlig karakter, er bindende uden hensyn til, i hvilken form løftet er afgivet, og uden hensyn til, om løftet efter sit indhold angår et køb eller en anden kontraktsart. Selv et mundtligt løfte om at give en gave eller om at sælge en fast ejendom er bindende. Der er ikke i *Danske Lov* spor af de betydningsfulde undtagelser, som lovgivere i andre lande har foreskrevet, om formkrav (gaver og andre énsidige ydelser, aftaler om fast ejendom) eller om særlige gyldighedsbetingelser (causa, consideration). Christian V's love har placeret Danmark og Norge i en særstilling som en højborg for den kontraktretlige formfrihed.

1. Reglerne om formfrihed og kontraktsfrihed i Danske Lovs 5-1-1 og 5-1-2 kan være en kodifikation af datidens naturret eller folkelige opfattelse

Det kan ikke fastslås med sikkerhed, hvorfor der blev optaget så vidtgående bestemmelser om formfrihed og kontraktsfrihed i *Danske Lov*. Adskillige af *Danske Lovs* bestemmelser er kasuistiske. DL 6-11-3, der er én af 15 artikler i et kapitel om Vaadis Gierning, som giver regler om situationer af hændelig og uagtsomt forvoldt skade, er blevet nævnt for flere generationer af juridiske studerende som eksempel til belysning af *Danske Lovs* kasuistiske – forældede – lovgivningsteknik. Reglerne i *Danske Lov* er imidlertid mangelunde. Der findes også bestemmelser i lovebøgerne, der er udformet lige så generelt og vidtrækkende som bestemmelserne i senere tiders lovebøger. Både 5-1-1 og 5-1-2 er klare eksempler herpå. Mere almene og vidtrækkende grundregler for al kontraktsret end indledningsbestemmelserne til 5. bog i 5-1-1 og 5-1-2 kan man ikke forestille sig.

V.A. Secher og Støchel peger i deres udgave af *Forarbejderne til Danske Lov*, 1891-94, s. 97 på Forordningen af 5. juli 1651 som kilden til 5-1-1, og angivelsen af denne forordning som kilde er gentaget både i Sechers udgaver af *Danske Lov* og i Stig Iuuls udgave fra 1949.

Forordningen af 5. juli 1651 indskærper, at adelige debitorer, der stævnes til betaling af restancer efter gældsbreve, skal efterkomme reglerne i »Forordningen«. Denne »adresseløse« henvisning til en forordning sigter vistnok til Forordningen af 1. juli 1623 om gældssager, der bl.a. i pkt. 5 indeholdt regler om udlæg hos adelige. Forordningen af 1651 ændrer næppe retstilstanden, sml. herved *Danske Domme 1375-1662* ved E. Reitzel-Nielsen bind IV nr. 510 og bind V nr. 637, og forordningen er formentlig alene udstedt, fordi nogle forgældede debitorer har søgt at udnytte deres adelige stand som et værn mod deres kreditorer, jf. herved beskrivelsen af adelens økonomiske vanskeligheder i denne periode i Axel Rubow: *Renteforhold i Danmark*, 1914, navnlig s. 132 ff, og Svend Aage Hansen: *Adelsvældens grundlag*, 1964, s. 131 ff. Forordningen af 1651 indeholder bl.a. ordene: »Og effterdi en huer ærlig Mand er plictig til Breff og Segel at holde, Da haffve Vi ...«

Forordningen af 1651 betegnes som »kilde« til 5-1-1, fordi forordningen er citeret i udkast til lovbogen som et benyttet forlæg, jf. herved Secher's indledning s. XII til hans 2. udgave, 1911, af *Danske Lov*. Forordningen er imidlertid kun en kilde, for så vidt som både den og andre tekster kan have påvirket ordvalget i 5-1-1, og fordi den udtaler den selvfølge, som også ligger i 5-1-1, at løfter i gældsbrevsform er bindende. Det nye i 5-1-1 er imidlertid, at også mundtlige løfter er bindende, og det har ingen støtte i Forordningen af 1651 og næppe heller i nogen anden ældre dansk retsforordning.

Det uformelle mundtlige løfte var næppe bindende før *Danske Lov*. Den ældre ret krævede vistnok skriftlighed eller iagttagelse af andre formaliteter, såsom håndslag eller nærvær af vidner, ikke blot som bevis for, at en aftale er kommet i stand, men som en nødvendig form eller ceremoni. Denne opfattelse bestyrkes af, at en forløber for bestemmelsen i 5-1-1 og 5-1-2 i Peder Lassens udkast fra 1667-72 lød således: »Enhver ærlig Mand er plictig at holde sin Forskrivelse, Bref og Segel, paa det Credit maa blive udi sin tilbørlig Act, og Afskeed, Bref og Contract holdet og efterkommet. Ingen maa møde anden til Mageskifte eller nogen anden Contract uden hans Vilie« (citeret efter Thøger Nielsen: *Studier over ældre dansk Formueretspraksis*, 1951, s. 212). I dette udkast er mundtlige løf-

ter eller aftaler ikke nævnt. At mundtlige løfter ikke var bindende før *Danske Lov*, bestyrkes også af nogle ældre domme trykt i *Danske Domme 1375-1662* bind IV som nr. 535, 548 og 556 samt bind V nr. 706. Retstilstanden er måske ikke helt afklaret. De ældre domme og forfattere holder næppe altid materiel ret og kravene til beviset for, at en aftale er kommet i stand, ude fra hinanden.

Hvad der har været kilde i betydningen inspiration eller paradigma for 5-1-1, må – i hvert fald indtil nyt kildemateriale dukker op – være en gisning. Lovbogens ophavsmænd har af retsstof kendt hidtidig dansk ret, romerret og naturret. Romerretten kan have spillet en rolle som forbillede for 5-1-8, hvorefter en senere aftale, der er uforenelig med en tidligere, træder i stedet for denne. I hvert fald indeholder Justinians *Institutiones* en ganske tilsvarende bestemmelse i 3, 23, pr. Tanken om at fastslå i lovbogen, at løfter principielt er bindende uden hensyn til form og indhold, kan have været nærliggende og fristende for den, der har haft kendskab til naturretten. Tanker om en naturlig eller guddommelig ret har siden Thomas Aquinas' dage (1226-74) haft en betydelig udbredelse i Europa, og i Erik Krabbe's udkast til en lovbog fra midten af 1500-tallet findes forslag til bestemmelser, der ligner 5-1-1 og 5-1-2, og som til støtte for, at løfter er retligt bindende, påberåber sig, at »naturlig oprigtighed, som bør være i mennesker, udkræver det, at mand skal holde ærlig og redelig løfte og tilsagn«. Det er uvist, om Krabbes arbejde har haft betydning for *Danske Lovs* tilblivelse, jf. dog således i hvert fald Secher: *Kong Kristian V's Danske Lov*, 1883, s. 6-12. I 1600-tallet vandt imidlertid naturretten yderligere kraft og udbredelse, og det må for den, der var fortrolig med naturretten, måske inspireret af Hugo Grotius' store værk *De jure belli ac pacis* (1625), have været en nærliggende tanke at vende sig bort fra alle tekniske krav til kontrakter om stipulatio, om causa og om begrænsning til kontraktstyper og indskrive den enkle regel i lovbogen, at løfter skal holdes, uanset form og uanset om kontrakten hørte til kontraktstyper, som var kendt og anerkendt i romerretten. Vi véd bl.a. fra Peder Syvs *Danske Ordsprog*, at ordholdenhed også på og før *Danske Lovs* tid er en egenskab, som pristes i mange ordsprog, et ord er et ord etc. Lovreglen om, at løfter er bindende, kan tænkes også at have været inspireret af den folkelige retsbevidsthed, som de gamle ordsprog afspejler. Forbindelsen mellem mundtlighed og retssætninger har i ældre tid været nær. Et ejendommeligt vidnesbyrd herom findes i en bog af C. D. Hedegaard, der bærer titlen: *Ordqvæder, betragtede deels som Levninger af den uskrevne, deels som Grund-sætninger til den nu giældende skrevne Lov*, 1776. Hedegaard opregner heri ordsprog, hvis indhold lader sig henføre til bestemmelser i *Danske Lov*. Under reglen i 5-1-1 nævnes (s.

201-209) hele 8 ordsprog, og i den ledsagende tekst viser Hedegaard, at ordsprogenes visdom stemmer overens med lovens bud. Der er ikke fundet direkte vidnesbyrd fra tiden om grunden til, at 5-1-1 til de ældre tekster om, at løfter i brev og med segl var bindende, har føjet, hvad der er lovet »Med Mund«. Erkendes må derfor, at det kun kan være en gisning, at 5-1-1 bør ses i lyset af naturen og almindelig folkelig retsbevidsthed samt af fortsættelsen af kanonisk ret i protestantisk kristen etik.

2. Danske Lovs 5-1-1 og 5-1-2 i eftertidens fortolkning

Eftertiden har forstået bestemmelsen i 5-1-1 således, at der ikke stilles krav om skriftlighed eller noget andet formkrav til løfter og aftaler, hverken til løfter om en gave eller anden vederlagsfri ydelse eller til aftaler om en udveksling af ydelser mellem parterne. Også en mundtlig erklæring er bindende.

Højesteret fastslog allerede i 1685 i en dom, at en mundtlig aftale indgået i vidners nærværelse om salg af en gård er bindende.

Formfrihed er stadig hovedreglen i moderne dansk ret både for aftaler om ydelser mod vederlag, herunder overdragelser af fast ejendom, og for løfter om gaver og andre énsidige begunstigelser af løftemodtageren eller en anden begunstigelse. I 5-1-2 er gaver nævnt på lige fod med andre kontrakter og forpligtelser. I 5-1-1 gøres ikke undtagelse for gaver, kaution (forløfte) eller nogen anden énsidig disposition. Det er dog muligt, at lovbogen har villet hindre folk i ved alt for stor en gavmildhed at skabe problemer for deres arvinger. Reglerne i 5-4-1 til 13 begrænser kompetencen til at give gaver af hensyn til giverens arvinger, og i hvert fald enkelte ældre forfattere har villet fortolke 5-4-14 til 16 således, at adgangen til at give gaver i levende live er undergivet samme begrænsning som adgangen til at disponere ved testamente og døds gave, således at tvangsarv beskyttes både mod testamente og mod livsgaver. Regler af dette indhold findes stadig i flere af de lande, der ligesom Danmark giver arveladers nærmeste tvangsarveret, således bl.a. i den franske *Code Civil* art. 913 ff. I nugældende dansk ret kendes kun en beskyttelse af arveretten mod gaver for førstafdødes arvinger i uskiftet bo, jf. Arvelovens § 20.

Code Civil stiller ved siden af de reelle beskyttelsesregler i art. 913 ff også formkrav til løfter om gaver. Formfuldendthed er dog næppe nogen virkelig sikkerhed mod overiletthed og er heller ikke påkrævet for at sikre mod, at »løfter«, som i virkeligheden kun er ufærdige planer og skitser, gøres gældende mod den påståede giver eller hans bo som bindende. Formfuldendthed yder ingen væsentlig beskyttelse af familien.

Retsregler om skriftlig form kan enten gå ud på, at brug af skrift er en materialretlig gyldighedsbetingelse, eller på at der tillægges skrift en særlig betydning som bevismiddel for, at en aftale er indgået, og for aftalens indhold. *Danske og Norske Lov* kræver ikke form som gyldighedsbetingelse, men lovbogens givere har fuldt ud været opmærksomme på, at det kan være nyttigt at skrive løfter og aftaler ned for senere om fornødent at kunne føre bevis for deres eksistens og indhold. Bestemmelsen i 5-14-29 taler således om de kreditorer, som kræver gæld betalt i et dødsbo, uden at have »Haandskrift, Contract, eller Pant paa Gielden«. Dengang som nu kunne skriftlig fiksering være nyttig som bevissikring, men skriftlighed var og er ikke en gyldighedsbetingelse. Det er ej heller en gyldighedsbetingelse, at en skriftlig bekræftelse af en aftale, hvor en sådan findes, skal være underskrevet af alle aftalens parter eller forsynet med deres segl. Bestemmelsen i 5-1-3, der umiddelbart kunne synes at sige det modsatte, må forstås som en bevisregel.

3. Danske Lov har ikke taget stilling til striden om løfteteori eller tillidsteori
Løfteteori v. overenskomstteori. Bestemmelsen i 5-1-2 siger, at (gyldige) kontrakter skal holdes, mens den forudgående 5-1-1 foreskriver, at enhver skal efterkomme, hvad han »lovet og indgaaet haver«. Jul. Lassen mente i *TjR* 1880, s. 120 ff at kunne fastslå, at sprogbrugen i 5-1-1 er mere præcis end i 5-1-2, og han sluttede deraf, at *Danske Lov* stod på løfteteoriens standpunkt, dvs. at det uakcepterede løfte er bindende. Nogle af forfatterne før Lassen havde draget den modsatte slutning deraf, at 5-1-1 ikke blot siger »lovet« men »lovet og indgået«: at *Danske Lov* står på overenskomstteoriens standpunkt, dvs. at først det akcepterede løfte forpligter, jf. således L. Nørregaard: *Forelæsninger over den danske og norske private Ret* III, 1787, s. 18 f, men derimod Jul. Lassen i *TjR* 1888, s. 132 f. Ingen af disse to fortolkninger har nogen virkelig støtte i lovbogens ord, og *Danske Lov* kan ikke antages at have taget stilling til de problemer, som et par hundrede år senere blev debatteret under etiketten løfteteori ctr. overenskomstteori. Dette erkendtes også senere af Lassen – men dog først efter, at Aftaleloven af 8. maj 1917 havde knæsat løfteteorien, jf. *Obligationsrettens alm. del*, 3. udgave, s. 33.

Viljesteori v. tillidsteori. Som en uundgåelig følge af *Danske Lovs* status før Aftaleloven som den stadig gældende lov om den almindelige aftaleret blev bestemmelserne i 5-1-1 og 5-1-2 også draget ind i debatten i det 19. århundrede mellem viljesteori og tillidsteori. I 1. udgaven af *Obligationsrettens alm. del*, 1892, s. 72, anførte Jul. Lassen, at 5-1-2 med sin

fremhævelse af, at kontrakter skal holdes »i alle deris Ord og *Puncter*«, havde forkastet viljesdogmet, og at lovbogen følgelig måtte antages at have sluttet sig til tillidsteori, dvs. at beskytte en løftemodtagers gode tro. Allerede i en afhandling fra 1905 om *Vilje og Erklæring ved Afgivelse af formueretlige Tilsagn*, s. 26 f, erkendte dog Lassen, at *Danske Lov* ikke kan antages at have taget stilling til en godtrosbeskyttelse som den, der senere er knæsat i Aftalelovens § 32 for tilfælde, hvor løftegivers erklæring ikke svarer til hans vilje (uægte vildfarelse), og i 3. udgaven af Obligationsrettens alm. del, 1917-20, s. 101, hævder Lassen ikke længere, at *Danske Lov* med sin sprogbrug i 5-1-2 skulle have foretaget et valg imellem viljesteori og tillidsteori. Alle senere forfattere – Fr. Stang: *Innledning til Formueretten* s. 501 f og i tilslutning til ham Ussing: *Aftaler* s. 134 f og s. 154 med note 8 samt Thøger Nielsen: *Studier* s. 213 f – har i *Danske Lov* set et udtryk for en ældre tids opfattelse, hvorefter den afgivne erklæring er eneafgørende. Lovbogen udtaler sig ikke om betydningen af svig og vildfarelse, men omtaler i 5-1 i artiklerne 2, 4 og 5 af de ugyldighedsgrunde, der angår forholdet mellem vilje og erklæring, kun tvang. Stangs opfattelse af lovbogen kan formentlig fastholdes, selv om en svigsregel synes at have været anerkendt i retspraksis allerede før *Danske Lov*, jf. de af Stig Iuul i *Kodifikation eller Kompilation* s. 76 omtalte afgørelser.

4. Kontraktsfrihed

Det er almindeligt antaget i den juridiske litteratur, at kontraktsfriheden har hjemmel i 5-1-2. Forfatterne forstår herved begrebet kontraktsfrihed som friheden til at udforme sine løfter og aftaler, som man vil og kan enes med sine medkontrahenter om. Medens formfriheden, som ordet siger, vedrører aftalens form, bruges ordet kontraktsfrihed oftest om aftalens indhold. Kontraktsfriheden kan lige så vel støttes på ordene i 5-1-1 som i 5-1-2. Bestemmelsen i 5-1-2 har dog i hvert fald den selvstændige betydning ved siden af 5-1-1, at den opregner tre gyldighedsbetingelser eller ugyldighedsgrunde for løfter og kontrakter. De to første af disse grunde er nogle selvfølgeligelige »indgåelsesmangler«, tvang og umyndighed, men den tredje er en »indholdsmangel« og således en begrænsning af kontraktsfriheden. Kontrakter er ifølge 5-1-2 kun gyldige, hvis de gøres »frivilligen«. Tvang bevirker ugyldighed. Nærmere regler om tvang findes i de følgende bestemmelser i 5-1-4 og 5. Kontrakter er endvidere kun gyldige, hvis de er gjort af dem, der er »Myndige, og komne til deris Lavalder«. Lovbogen indeholder i 3. bogs 17. kapitel udførlige bestemmelser om umyndighed. Den tredje ugyldighedsregel, som er udtalt i 5-1-2, at kontrakten »ikke er

imod Loven, eller Ærbarhed«, fremgår derimod ikke tillige af andre bestemmelser i lovbo-gen. Reglen gengiver eller stemmer overens med romersk eller romanistisk ret. Reglen har bevaret en vis betydning i moderne ret. Også efter gennemførelsen af §§ 33 og 36 i Aftaleloven om ugyldighed og tilsidesættelse af aftaler, der strider mod almindelig hæderlighed og af urimelige vilkår i aftaler, har *Danske Lov* 5-1-2 en selvstændig betydning for gældende ret. Reglen hjemler ugyldighed af aftaler, som ikke set alene ud fra parternes synspunkt kan kaldes urimelige, og giver – som en naturlig følge heraf – domstolene hjemmel til at tilsidesætte sådanne aftaler ex officio, jf. Gomard: *Civilprocessen*, 4. udg. 1996, s. 368 og *UfR* 1977, s. 874.

5. Kontraktstyper. Pacta vestita og pacta nuda

Bestemmelsen i 5-1-2 nævner efter at have opregnet navnene (typen) på et antal kontrakter »andet, ved hvad Navn det nævnis kand«, og den leder dermed tanken hen på det romerretlige udtryk contracti (in)nominati. I tiden op mod *Danske* og *Norske Lovs* givelse var det, i modsætning til den klassiske romerret, blevet gældende i kanonisk ret og almindeligt i handelsretten, at også pacta nuda, dvs. aftaler, som faldt uden for de i romerretten kendte kontraktstyper, var bindende. Også de store naturretlige forfattere (Grotius 1583-1645) bidrog til, at romerrettens begrænsning til bestemte kontraktstyper på *Danske Lovs* tid var under debat. Den kreds af personer, der forberedte *Danske Lov*, må have kendt den europæiske debat om, at kontrakter i almindelighed bør anerkendes som bindende. Naturretens syn på kontrakter og den klassiske romerrets kontraktssystem var uforenelige. Hverken den menneskelige vilje og opfindsomhed eller moralen kender til formkrav eller begrænsninger som romerrettens stipulatio og kontraktskatalog. Det er en nærliggende tanke, at *Danske* og *Norske Lov* med reglen i 5-1-1 om, at løfter er bindende, og med ordene i 5-1-2: »være sig Kiøb, Sal, Gave, Mageskifte, Pant, Laan, Leje, Forpligter, Forløfter og andet, ved hvad Navn det nævnis kand« har villet tage afstand fra formkrav og har villet proklamere, at ikke kun de kendte navngivne kontrakter, men enhver kontrakt, som ikke er imod loven eller ærbarhed, er bindende. Opregningen af kontraktstyper i 5-1-2 læses naturligst som en eksemplifikation, vendt mod det romerretlige (udtømmende) enumerationsprincip.

Vidnesbyrd fra forarbejder til *Danske Lov* eller fra samtiden om, at *Danske Lov* har villet følge naturretens læresætninger, kan næppe findes, men sådan blev lovbogen forstået i det 18. århundrede.

6. Enkelheden i dansk aftaleret efter Danske Lovs 5-1-1 og 5-1-2

Det er en kendsgerning, at dansk rets almindelige regler om aftalers indgåelse og gyldighed udgør et system, der sammenlignet med andre landes kontraktsret er såre enkelt, og at danske juridiske skribenter, straks fra en egentlig dansk retslitteratur begynder at komme frem i anden halvdel af det 18. århundrede, har fundet støtte for denne enkle retstilstand i *Danske Lovs* bestemmelser i 5-1-1 og 2. Denne kendsgerning er upåvirket af, om ophavs-mændene til lovbogen, Peder Lassen, Rasmus Vinding eller andre, måtte have skrevet disse artikler under indflydelse af naturret, af europæisk handelsret eller af sædvaneret, eller om de måtte have haft andre for os ukendte tanker med de to artikler.

Dansk aftaleret kræver i almindelighed ikke *form* og kender derfor ikke til de komplikationer, som de omfattende formregler, der findes f.eks. i Tyskland og Frankrig, har givet anledning til. Et løftes gyldighed efter dansk aftaleret er ikke betinget af, at løftets *causa* eller skyldgrund er oplyst i løfteerklæringen, og løftets virkning er ikke nødvendigvis afhængig af, om skyldgrunden realiseres. Et abstrakt løfte er gyldigt og kræver ikke som efter §§ 780-782 *BGB* skriftlig form. Stillingtagen til causalæren er vanskelig, fordi indholdet af det af romerretten inspirerede krav om *causa* er uklart. Causalæren har i hvert fald tidligere voldt væsentlig tvivl bl.a. i Frankrig. Et løftes gyldighed er ej heller som efter engelsk ret betinget af, at løftet støttes af *consideration*, og dansk aftaleret har således heller ikke behøvet at beskæftige sig med de betydelige vanskeligheder, som knytter sig til dette krav. Et krav om *håndpenge* (arrha) er ikke omtalt i *Danske Lov*, men dette krav har til forskellig tid spillet en rolle og er stadig genstand for lovregulering i Tyskland og Frankrig.

Det er naturligt efter alle disse negative konstateringer at spørge, om den enkle regel i dansk aftaleret, at løfter er bindende, er et columbusæg eller er udtryk for et primitivt og uudviklet standpunkt. Den danske aftaleret undgår tekniske vanskeligheder med afgrænsning af og detaljer i regler om formkrav og *consideration*, men løber den danske ret på grund af sin enkelhed ind i andre og måske alvorligere komplikationer, såsom usikkerhed om retstilstanden og urimelige resultater i retsanvendelsen? Ingen har vist gjort gældende, at vor aftalerets enkelhed er udtryk for uudviklethed, men ingen fremmede deltager i debatten om dansk ret. Vort land er lille, og vort sprog forstås ikke af fremmede. Der er derfor – skønt ingen kritik har lydt – grund til at se nærmere på de særlige krav til kontrakter, som er almindelige i fremmed ret, og på de fordele og ulemper, som knytter sig til kravene om form, *causa*, *consideration* og håndpenge. Der kan så på dette grundlag tages

stilling til, om vi har grund til tilfredshed eller utilfredshed med, at teori og praksis med støtte i bestemmelserne i *Danske Lovs* 5-1-1 og 2 har holdt disse og andre tekniske kontraktskrav borte fra dansk aftaleret.

7. Form

Formregler i Tyskland. Både i den klassiske romerret og i gammel germansk ret var kontrakter formbundne akter. Formkravene blev i tidens løb mindre strenge under indflydelse af naturretten, af handelsretten og af kanonisk ret. I løbet af det 17. århundrede blev formfrihed det almindelige standpunkt i Europas retsordninger. Formfriheden satte sig tidligst, og mest vidtgående, igennem i handelsretten.

De store europæiske kodifikationer – den franske *Code Civil* af 1804 og den tyske *BGB* af 1896 – siger ikke udtrykkeligt (som den schweiziske *Obligationenrecht* af 1911 i art. 11), at form kun kræves, hvor dette er særligt foreskrevet i lovbogen, men begge lovbøger forstås sådan. Lovbøgerne har imidlertid bevaret formkrav for flere kontraktstyper. Efter dansk ret er af almindelige privatretlige dispositioner kun ægtepagter og testamenter undergivet krav om udfærdigelse i bestemte former, jfr. Retsvirkningslovens §§ 35-37 og Arvelovens §§ 50-57. I den seneste tid er der dog en klar tendens til at give begrænsede, specielle regler om skriftlig form, hvor skriftlighed antages at kunne beskytte forbrugere eller en svagere kontraktspart, jf. således bl.a. Helbredsoplysningsloven af 1996 § 9, hvorefter en arbejdssøgende både skriftligt og mundtligt skal informeres om formålet med en helbredsundersøgelse, Ansættelsesbevisloven af 1993 § 2, hvorefter en arbejdsgiver skal give nyansatte oplysning på skrift om hovedindholdet af vilkårene for ansættelsen, Lov om omsætning af fast ejendom af 1993 § 10, hvorefter en ejendomsmægler og andre, der formidler salg af fast ejendom, kun kan kræve vederlag på grundlag af en skriftlig aftale om »formidlingsopdraget« og Forbrugeraftaleloven af 1978 §§ 7 og 136 om de erhvervsdrivendes pligt til skriftligt at give forbrugeren oplysning om fortrydelsesretten.

Den tyske *BGB* stiller krav om iagttagelse af form til gaveløfter (§ 518: notarielle Beurkundung) og til kautionsstilsagn (§ 766: skriftlighed). Formmangel heles dog i begge tilfælde, når aftalen opfyldes: dvs. ved at gaven erlægges eller hovedforpligtelsen opfyldes af kautionisten. Tilbagesøgning på grund af en formmangel er således udelukket. *BGB* stiller også krav om skriftlig form til abstrakte løfter (§ 780) og til selvstændigt virkende anerkendelse af forpligtelser (§ 781). Der kræves dog ikke skriftlighed i disse to tilfælde, hvis løftet eller anerkendelsen afgives mod saldokvittering eller som led i et forlig (§ 782).

Formkrav stilles endvidere også til aftaler om overdragelse af fast ejendom, både til den obligatoriske kontrakt (§ 313: notarielle Beurkundung) og til den tinglige overdragelseserklæring (Auflassung §§ 925 og 873: parternes mundtlige bekræftelse for notar). En obligatorisk kontrakt om overdragelse af fast ejendom, der ikke er notarielt bekræftet, bliver dog gyldig med hele sit indhold ved tinglysning, »wenn die Auflassung und die Eintragung in das Grundbuch erfolgen«, jf. §§ 313 og 925 a. Domstolene skal påse ex officio, at lovens formkrav er opfyldt, og formmangel har til følge, at aftalen er en nullitet (§ 125: nichtig). Ratihabition af en formløs aftale har kun virkning som en ny disposition, jf. § 141.

Den gamle tendens i handelsretten til at se bort fra den civile rets formkrav træder tydeligt frem i gældende tysk ret: både et mundtligt kautionstilsagn, et abstrakt løfte og en anerkendelse af en forpligtelse er gyldige, dersom løftet eller anerkendelsen er Handelsge-schäfte, dvs. Geschäfte eines Kaufmanns die zum Betriebe seines Handelsgewerbes gehören, jfr. §§ 350 og 343 *HGB*. Den lille næringsdrivende antages dog at kunne have vanskeligt ved at klare sig under handelsrettens regler, og bestemmelsen om formfrihed gælder derfor ikke for en Minderkaufmann, dvs. en person, hvis »Gewerbebetrieb nach Art oder Umfang einen in kaufmännischer Weise eingerichteten Geschäftsbetrieb nicht erfordert«, jfr. §§ 351 og 4 *HGB*. Den tyske regel minder om den danske bestemmelse i Købelovens § 4, stk. 2, 2. pkt. om at den, der driver næring uden fremmed arbejdskraft, ikke anses som handlende i Købeloven.

Danske Lovs 3. bog indeholder nogle kapitler af næringsretlig karakter bl.a. om lav, markeder og mål og vægt, men en særlig handelsretlig kontraktsret ved siden af den civile rets regler kender lovbogen ikke, og en selvstændig privatretlig handelsret har heller ikke senere – i modsætning bl.a. til Tyskland og Frankrig – udviklet sig i Danmark. *Danske Lov* har med sin aksept i 5-5-1 og 5-5-2 af en fuldstændig form- og kontraktsfrihed fjernet en væsentlig del af behovet for en særlig handelskontraktsret.

Den nødvendige nærmere præcisering af rækkevidden af generelle formkrav har voldt vanskeligheder overalt, hvor sådanne krav findes. Er f.eks. en del af aftalen, som ikke er kommet med i den skrevne tekst, ugyldig? Kan oplysninger om parternes forhandlinger til-lægges betydning for forståelsen af en skriftlig aftaletekst, eller skal teksten læses isoleret? Kan der gives en part adgang til at føre bevis for, at parternes aftale også omfatter ikke nedskrevne punkter, eller bevis for, at det af de forudgående forhandlinger fremgår, at aftalens ord for parterne betød noget andet, end en fremmed læser ville lægge i teksten? Den schweiziske *Obligationenrecht* af 1911 giver et svar på nogle af disse spørgsmål i art.

12, hvor det siges, at skriftlighedskrav også omfatter »jede Abänderung, mit Ausnahme von ergänzenden Nebenbestimmungen, die mit der Urkunde nicht im Widerspruche stehen«. *OR* indeholder et par yderligere præciserende regler om indholdet af skriftlighedskravet: En aftale, som efter loven skal være skriftlig, skal underskrives af alle personer, »die durch ihn verpflichtet werden sollen«, jf. art. 13, og underskrifterne skal være egenhændige, jf. nærmere art. 14 og 15 i *OR*.

De reelle synspunkter, som er blevet ført i marken i debatten i Danmark og Tyskland om fordele og ulemper ved formkrav, er de samme, uanset at afstanden mellem dansk og tysk lovgivning om, i hvilket omfang aftalers gyldighed er betinget af iagttagelsen af en særlig form, er stor: Iagttagelsen af en særlig form skaber klarhed over, om en erklæring er et retligt forpligtende løfte eller blot en uforpligtende hensigtsmæssighedserklæring eller tilsagn om velvilje. Formen sikrer bevis både for aftalens indgåelse og (med en regel som *OR* art. 12) for dens indhold. Endelig markerer formen over for løftegiver, at han er i færd med at påtage sig en måske byrdefuld forpligtelse, en handling, som kræver nøje overvejelse. Og i modsat retning: Iagttagelse af formkrav er besværligt. Ordentlige folk holder deres løfter, og mange stoler trods lovgivningens formkrav på andres ord. Nogle vil udnytte tekniske formfejl som påskud til at løbe fra løfter, som de åbenbart har afgivet og ment alvorligt, men nu fortryder. Samhandelen bygger i høj grad på tillid. Man må kunne stole på, at folk står ved deres ord. Det virker kunstigt og urimeligt at fastholde et formkrav, som er begrundet i behovet for at sikre, at løftegiver har tænkt sig om, og for bevissikkerhed også i tilfælde, hvor løftegiver åbenbart har overvejet situationen nøje og har afgivet et løfte med et bestemt og klart indhold. Kontraktsfrihed, formfrihed og bevisfrihed hører sammen. Formkrav som middel til sikring af bevis kan vanskeligt akcepteres i et retssystem, der har forkastet tidligere tiders brug af formelle bevismidler som fuldt bevis og arbejder med fri bevisførelse og fri bevisbedømmelse.

Regler om formkrav har som formål at skabe sikkerhed og forudberegnelighed. Reglerne må derfor have et klart afgrænset anvendelsesområde. Hertil behøves en fast beskrivelse eller definition af de berørte kontraktstyper: Hvad er en ægtepagt, et testamente, en gave, en kaution? Retssystemet bliver imidlertid alt for stift, hvis der skal fastlægges f.eks. ét bestemt gavebegreb, som er afgørende i alle retlige sammenhæng. Det er da også almindeligt antaget både i dansk og i norsk ret (Ussing i *Speciel Del I*, 1923, s. 4 ff samt i *Aftaler* s. 14³⁰ og Arnholm i *Privatret II*, 1964, s. 11), at begrebet gave er et Zweckbegriff, der ikke har samme indhold i alle de regler (konkursretlige, afgiftsretlige, familieretlige etc.),

der findes om gaver. En sådan fleksibel, formålsbestemt begrebsdannelse er vanskeligere at gennemføre i retssystemer, hvor gaver kræver en bestemt form, end i dansk ret. Formkrav må, om ønskemålene om klarhed og sikkerhed skal nås, gøre de begreber, som de er knyttet til: gaver, kaution, overdragelse af fast ejendom, til faste definitioner. Vidtgående formregler tvinger et retssystem tilbage til begrebsjurisprudence.

Forskellen mellem tilstanden i *retspraksis* i Danmark og Tyskland er ikke så stor, som man skulle tro, så afvigende som reglerne i landenes *lovgivninger* er. I rets anvendelsen er de principielle standpunkter under indtrykket af rimelighedens krav i de konkrete situationer i de tvister, der skal afgøres, blevet lempet, og man kan således også på dette område gøre den – ofte omtalte – iagttagelse: at forskellige retssystemer trods forskelle i systematik og terminologi dog i vidt omfang afgør ensartede konkrete spørgsmål på nogenlunde samme måde.

Den *danske ret* er fri for formkrav, men der stilles i dansk ret betydelige krav til beviset for, at der er afgivet et alvorligt ment gaveløfte eller kautionstilsagn, og indholdet af en sådan erklæring fortolkes i almindelighed til fordel for gavegiver og også for kautionist, i hvert fald hvis denne er en privatperson. Modtageren af et énsidigt løfte får kun så megen ret, som han med sikkerhed kunne forvente at få.

I de *fremmede* retssystemer, som indeholder vidtgående regler om formkrav, stilles rets anvendelsen i almindelighed ikke over for spørgsmål om, hvilke krav der bør stilles til beviset for, at en påstået mundtlig udtalelse virkelig er afgivet, og for at udtalelsen er en færdig og bindende retshandel, for så vidt angår de kontraktstyper, som er omfattet af formreglerne. I disse retssystemer opstår der derimod spørgsmål i rets anvendelsen, om det virkelig kan akcepteres, at voksne mennesker, som utvivlsomt har fuld habilitet, fragår erklæringer, som de vitterligt har afgivet og ment alvorligt, alene fordi formkrav i lovgivningen ikke er opfyldt. I Tyskland har retspraksis vægret sig ved altid at følge den strenge regel i § 125 *BGB* om, at en formmanglende retshandel er en nullitet. Allerede Reichsgericht fastslog, at det efter omstændighederne ville stride imod § 242 om *Leistung nach Treu und Glauben* at tilsidesætte en aftale alene på grund af formmangel, jf. bl.a. *RGZ* 169.73. Det er ikke let i det enkelte tilfælde at skulle danne sig en begrundet mening, om det »mit der Formvorschrift verfolgte Zweck höher anzusetzen ist, als das Interesse an der Wahrung von Treu und Glauben«, og Reichsgerichts praksis er da også blevet kritiseret i den juridiske litteratur, fordi den åbner op for megen af den usikkerhed, som formkravet skulle udelukke. Praktikere har imidlertid naturligt nok svært ved at affinde sig med at

skulle træffe urimelige afgørelser i de sager, de får forelagt, og Bundesgerichtshof synes at holde fast ved den én gang lagte linie.

I de senere års forbrugerlovgivning har ønsket om at nå den rimeligste afgørelse i hvert enkelt tilfælde måtte vige for et ønske om at sikre overholdelsen af forskrifter, som kan være af formel karakter, på en særlig effektiv måde og som middel hertil at benytte privatretlige virkninger, jf. således Forbrugeraftalelovens §§ 7 og 13, hvorefter manglende oplysning om fortrydelsesret gør aftalen ugyldig. Standpunktet er ikke fastholdt fuldt ud i Kreditaftalelovens § 23. Selvom kreditgiveren ikke har oplyst kreditomkostningerne, som han efter loven skal, skal forbrugeren dog betale de fulde omkostninger, hvis kreditgiveren godtgør (beviser), at forbrugeren trods de manglende eller vigtige oplysninger har haft et forsvarligt grundlag for at bestemme kreditomkostningerne. Herefter påvirkes kreditkøbsaftalens retsvirkninger ikke af, at køberen ikke har fået de lovbefalede oplysninger om finansieringsomkostninger, dersom køberen har haft et forsvarligt grundlag for at bedømme kreditomkostningerne. Om domstolene vil fastholde den absolutte regel i Dørsalgsloven over for en køber, som ad anden vej er velorienteret køber, må tiden vise.

Formregler i Frankrig. Det er vanskeligt i det praktiske liv at opretholde strenge regler med deres intention om ved hjælp af krav om iagttagelse af formaliteter at formane løftegiverne til omtanke og klart at adskille retligt bindende udsagn fra uforbindende udsagn af foreløbig karakter. Den skæbne, som bestemmelsen i den franske *Code Civil* art. 1341 har fået i retsanvendelsen, er endnu et vidnesbyrd herom. Efter bestemmelsen i art. 1341 skal dispositioner om værdier nu over 5.000 frcs enten oprettes for en notar eller bekræftes i et privat underskrevet dokument. Eksistensen af en sådan disposition kan kun bevises ved hjælp af disse dokumenter. Betydningen af bestemmelsen i art. 1341 er imidlertid blevet udhulet i retspraksis bl.a. ved en kraftig udnyttelse af reglerne i art. 1347 og 1348 om commencement de preuve par écrit og om umulighed af at sikre opfyldelsen af formkravet, jf. Zweigert/Kötz: *Einführung in die Rechtsvergleichung*, 3 Aufl. 1996, s. 363 f. Bestemmelsen i art. 1341 gælder ikke i handelsretten, jf. art. 109 i *Code de Commerce*.

Formregler i England og USA. Et tredje vidnesbyrd om, at formforskrifter for almindelige private dispositioner ikke virker tilfredsstillende i praksis, kan findes i England og i de lan-

de, som bygger deres retssystem på engelsk ret. Ligesom art. 1341 i *Code Civil* stillede *The Statute of Frauds* af 1677 krav om, at en lang række dispositioner skal udfærdiges skriftligt. Dette skriftlighedskrav blev ved en lovændring i 1954 begrænset til kun at omfatte contracts of guarantee og aftaler om fast ejendom. Reglerne om aftaler vedrørende fast ejendom var i øvrigt allerede i 1925 blevet overført til *The Law of Property Act* sec. 40 og er i 1989 påny ændret.

Formregler i den internationale privatret. Den internationale privatrets stilling til, hvilket lands formkrav en kontrakt skal opfylde for at undgå at blive ramt af formmangel, kan ses som endnu et vidnesbyrd om bestræbelser for at undgå, at kontrakter invalideres af rent formelle grunde. En kontrakt antages – med visse undtagelser bl.a. om forbrugerftaler og aftaler om fast ejendom – at være formrigtig, blot den opfylder kravene i et af de lande, som kontrakten har nogen væsentlig tilknytning til, jf. nærmere art. 9 EF-konventionen af 1980 om, hvilken lov der skal anvendes på kontraktretlige forpligtelser (EFT nr. L 266/1 ff af 9. oktober 1980) samt Lando: *Kontraktstatuttet*, 3. udgave 1981, s. 217 og Philip: *EU-IP*, 2. udg. 1994, s. 170 f.

Konklusion. Dette strejftog gennem nogle af de fremmede retssystemer, der indeholder formkrav, viser, at lovbestemmelser, der efter deres ordlyd åbner adgang for løftegivere til at gå fra deres ord på grund af formelle fejl ved løftet, overalt er blevet dæmpet ned i retsanvendelsen, således at alvorligt mente, bevissikre aftaler ofte opretholdes, uanset om de lider af formmangler. Retstilstanden i de lande, hvis lovgivninger stiller krav om iagttagelse af bestemte former, ligger således ikke helt så langt fra dansk ret, som man skulle tro alene efter læsning af lovgivningerne. Formreglerne synes dernæst ikke at have ført til en høj grad af forudberegnelighed af udfaldet af enkeltsager. Bestræbelserne for at undgå urimeligheder ved at lempe og begrænse formreglerne har nok haft en betydelig succes, men har også skabt en betydelig usikkerhed. Retspraksis om dæmpning af formkravenes betydning er både omfattende og vanskeligt tilgængelig.

KONG *Christian*
DEN OTTENDE
som den ved høi Dannelse udmærkede Mand

Af H. C. Ørsted

Vort Selskab har stedse gjort sig det til Pligt, at hædre en bortdød Præsens med en Mindetale. Det har nu denne Pligt at opfylde med Hensyn paa en hedengangen Styrer, der tillige var vor Konge. Den forevige Fyrste modtog endnu som Prinds med høi Velvillie Selskabets Indbydelse til at være dets Præsens, og ved sin Thronbestigelse viste han os den, af hans Kjærlighed til Videnskaberne udspringende Bevaagenhed, at beholde sin Stilling til Selskabet, saa at vi undertiden havde den for et Videnskabselskab sjældne Ære, at see Landets Konge føre Forsædet ved vore Forhandlinger.

Det ærefulde Embede, som Selskabet i en lang Række af Aar saa velvilligt har betroet mig, giver mig ved denne Leilighed et Hverv, hvis Vanskelighed jeg tilfulde føler; men jeg troer at burde stole paa den Overbærelse et Arbeide bør finde, som Opfyldelsen af en Pligt paalægger os. Dersom nærværende Mindeskrift skulde omfatte den forevige Konges hele Virksomhed, vilde Sagens mangfoldige Vanskeligheder uden Tvivl bestemt mig til at bede Selskabet overdrage dette Hverv til en Anden dertil mere skikket; men Sagens egen Natur synes at opstille os et mere begrænset Maal. Det var ikke i hans Egenskab som Fyrste at vi valgte ham til vor Præsens, men fordi vi hos ham fandt den ophøiede Stilling forenet med afgjort Sands for Videnskaberne, en ualmindelig Kundskabsfylde og en omfattende Dannelse. Det er da med Hensyn paa disse Egenskaber, jeg har at fremstille hans Minde. Det er vel sandt, at vi under en saadan Fremstilling ikke kunne glemme, at den ved sin høie Dan-

nelse udmærkede Mand ogsaa var af Kongeæt og omsider selv Konge – Skildringen vilde i flere Henseender blive mangelfuld og eensidig, dersom vi vilde oversee dette – men vi have her ikke den Pligt, at trænge ind i alle de forviklede Statsforhold, udvortes og indvortes, hvori hans høie Stilling satte ham: vi ville blot af disse Forhold hente Træk til at belyse hans udmærkede Personlighed.

Men førend jeg nu gaaer over til min Fremstilling, føler jeg mig opfordret til at møde en hyppigt gjentaget Indvending imod alle de Mindeskrifter, der ere bestemte til at hædre en Afdød, og som her kommer med mangfoldigt forøget Styrke igjen, hvor det gjælder et Mindeskrift om Landets Konge. Man indvender nemlig, at Forfatteren her, ved Øiemedet er nødt til kun at vise den skjønne Side af den Hædrede, og saaledes maa give et falsk Billede, istedetfor en sand historisk Udfoldning. Det være mig tilladt herimod at bemærke, at det Billede, en Tidsalder overgiver Eftertiden at sine udmærkede Mænd, dannes af mangfoldige, tidt ikkun lidet overeensstemmende Beretninger og Domme. Hvor vanskeligt er det ikke for den samtidige Forfatter at gennemskue en Mands hele Væsen og Virken med fuldendt fleersidig Upartiskhed! Hvor let skeer det ikke, at Tanken dvæler ved det Ufuldendte og Mislykkede i Mandens Færd, saa at de uvenlige Følelser faae en overveiende Indflydelse paa Opfatningen! Mig synes, at dette ganske i Særdeleshed finder Anvendelse, naar det gjælder om en Konge, fordi man ikke indskrænker sig til at forkaste alt det, der er sagt om ham af Smiger, men endog det, som kan mistænkes derfor. Lad da Mindetalen indtage sit lovlige Sted blandt de historiske Billeder, vi overgive til Efterverdenen; dog kun under den Betingelse, at den holder sig til Sandhed, skjøndt med den vedgaaede Hensigt, at fremstille sit Billede i det Lys, hvori alle velvillige Følelser ville have den Afdøde betragtet. Jeg har nogen Tillid til den Overbeviisning, jeg her udtaler; thi jeg var fra Ungdommen indtaget mod saadanne Mindetaler, hvorover jeg havde hørt saamange ugunstige Domme, og hvoraf jeg selv havde seet afskrækkende Prøver nok; men da jeg senere blev fortrolig med Arbeider, hvori det ikke var den usle Smiger, der førte Ordet, men Sandheden i Kjærlighedens Tjeneste, saae jeg klart, at det er muligt i saadanne Værker at give lærerige Billeder, der have ligesaamegen Værdie for Historien, som lykkelige Afbildninger have for Mindet om Menneskers Udvortes, hvori vi føle Troskaben, endskjøndt ikke hver Vorte, hver Rynke, hver Plet er gjengivet. Det er denne Troskab, jeg her vil søge at bevare, og efter hvilken jeg stedse har stræbt i tidligere Arbeider af lignende Art. Hvilkesomhelst andre Mangler man deri kan finde, haaber jeg, at det ikke skal være Mangel paa Sandhedskjærlighed.

Vi vende naturligvis først vort Blik paa de faa og ufuldkomne Efterretninger, vi have om den Hedengangnes Opdragelse, en Gjenstand, som desto mere fortjener vor Opmærksomhed, jo meer udmærket den Mand var, som udgik derfra. Det er lærerigt at see, hvorledes Barnets og Ynglingens Naturanlæg i forskjellig Grad tiltrak og frastødte de tilbudne Dannelsesmidler. Hans fyrstelige Forældre søgte at forskaffe ham den fortrinligste Underviisning, og hørte derover Raad af de Mænd, som hver i sin Kreds syntes dem deres Tillid værdigst. Den lærde *Ove Høegh Guldberg* anbefalede dem *Niels Iversen Schow*, der senere døde som Professor i Græsk Sprog og Archæologie. Denne Mand havde tilbragt henved 14 Aar, fra 1778 til 1792 udenlands, blandt andet en lang Tid i Italien, og havde erhvervet sig et Navn i den lærde Verden, fornemmelig ved et Arbejde over *Hesychius*. Han havde fundet en saadan Tillid blandt Fremmede, at en Fyrst *Czartoriski* havde betroet ham sine Børns Opdragelse. Under hans philologiske Studier synes han ikke at have forsømt de historiske og filosofiske, hvilket man maa slutte af adskillige Afhandlinger, som han nogle Aar senere bekjendtgjorde, blandt hvilke een, som han i Aaret 1800 læste her i Videnskabernes Selskab, over det Spørgsmaal: hvorledes kan Barbari eller Raahed og Uorden i Samfundet bestaae med Kultur? Om man end ikke kan indrømme denne Afhandling nogen høi videnskabelig Fortjeneste, viser den dog en Forfatter, som havde et Overblik over Menneskeslægtens Historie, var bekjendt med de bedste Skribenter, levende erkjendte Nødvendigheden af den moralske Grundvold i Menneskesamfundets Udvikling, og havde en udmærket Frisindighed. Han ytrer sig tillige over de store Vanskeligheder, som Hoflivet lægger i Veien for en ung Fyrstes Opdragelse, paa en Maade, der gjør en Mand i hans Stilling største Ære. Valget skulde efter alt dette synes meget lykkeligt; men dog fandtes der Mange, der ikke tiltroede ham de Egenskaber, som fordres af en Lærer og Opdrager; og da han, efterat have fratraadt sit Opdragerembede, kom i offentlig Virksomhed ved Universitetet, vendte den almindelige Dom sig aldeles imod ham. Imidlertid tør man dog antage, at den unge Prinds ved *Schows* Underviisning er bleven fortrolig med mange nyttige Sandheder og gode Grundsætninger, og at han med en ædel ungdommelig Naturs Aabenhed for det Skjønne og Gode har tilegnet sig dem, og derimod ligesom frastødt Andet, som bødes ham med mindre skjønnsomt Valg. Saameget synes vist, at Prindsen i en modnere Alder maa have fundet, at *Schows* Undervisning ikke havde været ham ufrugtbar, da han vedblev at bære Bevaagenhed for denne Mand og troligt vedligeholdte den, selv da den offentlige Mening havde taget den modsatte Retning. Men om vi end med nogen Grund tør antage, at *Schows* Virksomhed for Prindsens Opdragelse ikke har været uden Frugt, blev

dog et andet, langt mindre glimrende Valg, paa det kjendeligste mere frugtbringende. Den aandrige Naturforsker, *Peter Abildgaard*, i sin Tid en af vort Selskabs Prydelser og Støtter, anbefalede til at være Prindsens Lærer i Naturhistorien en ung Mand af sit Frændskab, *Hans Severin Holten*. Jeg nærer den Formodning, at *Abildgaards* Fortjeneste ved dette Raad er større, end man ved første Øiekast troer. Denne Mand, hvis faderlige Raad og Belæringer jeg i min Ynglingsalder havde den Lykke at nyde, forenede med sine udmærkede Evner, sine mangehaande Kundskaber og rige Erfaringskat en hæderlig Lyst til at meddele deraf og en sjælden Gave til at vejlede ved gode Raad. Han nød ogsaa i de høieste Kredse en stor Tillid, og glædede sig hjerteligt, naar han derved havde udrettet noget Godt. Det er mig derfor ikke lidet sandsynligt, at han har givet sin unge Frænde manget velgjørende Raad, om hvorledes han skulde indrette den Underviisning, han gav Prindsen. Det er saaledes, at ædlere Aander umærkeligt virke og med Haab kunne forudsee Frugter deraf igjennem mangfoldige Mellemlid. *Peter Abildgaard* bidrog ved sit Raad til at en ung Fyrste, som Forsynet omsider kaldte til en Throne, fandt en dannende Underviisning i en Retning, som tiltalte ham, og hvorved han blev istand til at gjøre Fædrelandet Ære og Nytte. Saaledes havde da *Abildgaard*, som overalt ikke nøiedes med selv at erhverve sig Ære ved sin Videnskab, men virksomt brugte sin Indflydelse til at fremme Videnskabens Blomstring hos os, ogsaa ved hiint Raad udstrøet Sæd for en lang Fremtid. Et fortrinligt Mindeskrift, som skyldes et andet Medlem af dette Samfund, beretter, hvorledes *Holten*, uagtet Underviisningstimerne i Begyndelsen kun vare faa, vidste at vække sin fyrstelige Lærlings Videbegjærlighed ved at anlægge for ham et lidet Museum, og ved selv at føre ham ud i det Frie, for at opsøge Naturgjenstande. Herved erholdt han en nyttig Øvelse i at see med egne Øine; og ved Ordningen og Opstillingen af alt dette vandt hans Natursands baade i Liv og i Skarphed. Et herligt Malerie af Juul, som forestiller Prindsens Forældre med deres Børn, minder yndigt herom, idet Prindsen er malet med en Sommerfugl, som han kommer og viser sine Forældre. Ved *Thomas Bugge* blev han gjort bekjendt med den experimentale Naturlære. *Bugges* livlige og klare Foredrag kunde ikke andet end være ham tiltrækkende og frugtbart; og at han virkelig havde høstet Gavn deraf, derom kan jeg selv være Vidne; jeg mindes endnu levende, med hvilken Tænksomhed den unge Prinds opfattede de nye Forsøg, jeg i Aaret 1805 kunde vise ham, da han ledsaget af *Holten* besøgte den lille physiske Instrumentsamling, som dengang stod til min Raadighed.

Blandt Prindsens Lærere bør ogsaa nævnes vor udmærkede Mathematiker *Carl Ferdinand Degen*, som egentlig var ansat til Lærer for Prinds *Ferdinand*, men tillige af *Bugge*

anbefaledes til at vejlede Prinds *Christian* i Mathematiken. *Degens* matematiske Indsigter, hans udbredte Kundskaber i de gamle og de nyere Sprog, hans øvrige Lærdom i mange andre Fag mindes endnu iblandt os; men det er paa den anden Side bekjendt, at han var langt mindre skikket til at føre de Unge ind i Videnskaben, end til at være Raadgiver og Veileder for dem, som allerede havde overvundet de første Vanskeligheder. Det synes heller ikke, at det var lykket for ham, at føre Prinds *Christian* ind i denne Videnskab, til hvilken han dog syntes at have Anlæg, som man kan slutte af den udmærkede Lethed, hvormed han satte sig ind i det meest forviklede Regnskabsvæsen, og den Klarhed hvormed han opfattede Maskinindretninger. Jeg haaber, at Ingen vil tyde dette som en Nedsættelse af vor høit skattede afdøde Selskabsfælle, men som et tjenligt Exempel paa, at man, ved at vælge Lærere for Børn og Ynglinger af de høieste Stænder, ikke saa meget skal see paa et berømt Navn, men meget mere skal stræbe at vælge de dueligste og for Øiemedet bedst skikkede blandt de Lærere, som ere bekjendte for at virke gavnligt paa Ungdommen.

Efter alt dette kunde man let fristes til den Tanke, at den unge Prinds paa en vis Maa- de var bleven opdraget til Naturforsker; men dette vilde ikke stemme med Sandheden. Han blev ført til at kjende Naturen saaledes, som man med Hensyn paa den almindelige Dan- nelse maatte ønske, at det omtrent skete for ethvert Menneske. Hovedsagen i Fremgangs- maaden var nemlig, at han øvedes i at see og sammenfatte Gjenstandene. Dette modner ikke blot Anskuelsesevnen, men ogsaa i forskellige Retninger Dømmekraften, som vænnes til at forsmaa det Kunstlede og Overforfinede, der saa hyppigt indblander sig i den Lær- dom, der ellers tilbydes os. Selv da han senere erhvervede sig saa omfattende Kundskaber i adskillige Dele af Naturvidenskaben, at Naturforskerne gjerne indrømmede ham en Plads imellem dem, var han mere en høitdannet kundskabsrig Kjender end en egentlig Naturfor- sker.

Men værdigt vor Opmærksomhed er det, at Naturvidenskaben kom til at udgjøre en af Hovedbestanddelene i hans Opdragelse, hvilket dengang ikkun anbefaledes af enkelte Fremskridtsmænd, og først nu, et halvt Aarhundrede senere, nærmer sig til almindelig Anvendelse.

Blandt de Ting der havde Indflydelse paa hans Dannelse, bør jeg ikke glemme, at *Chri- stian Colbjørnsen* holdt Foredrag for ham over Lovgivningsgrundsætningerne. Hvad hans øvrige Opdragelse angaaer, maae vi vel beklage, at vi derom savne mangan ønskelig Oplysning; men vi kunne dog med Sikkerhed slutte os til en Deel deraf. Han lærte i det mindste de ham vigtigste levende Sprog, saaledes at han med Lethed kunde udtrykke sig

deri. Dette førte hans Stilling med sig. Det er ikke blot af sine Sprogmasterere, at en ung Fyrste lærer fremmede Sprog: han maa ofte tale med Fremmede, og finder derved en betydningsfuld Leilighed til Øvelse og en bestandig gjenkommende Drivefjeder til at beflicte sig paa at tale disse Sprog vel. Den udmærkede Lethed i at tale og i at opfatte, som vor Prinds *Christian* havde, maatte medføre den Virkning, at han havde usædvanlig Nytte af disse sine Forhold.

Blandt dem, som have havt Indvirkning paa Prindsens Opdragelse, fortjener uden Tvivl hans Moder at nævnes med Berømmelse; jeg har idetmindste ofte hørt fortælle, at hun viste en ualmindelig Iver for samme.

Det er vel værd, et Øieblik at dvæle ved Virkemaaden af den hele her skildrede Opdragelse. Det er en naturlig Følge af en ung Fyrstes Stilling, at man ikke lader ham modtage Kundskaberne under saa strenge Former, som dem, man anvender ved andre Børns Underviisning. Han trænger ikke til at bruge dem paa samme Maade som Andre, og Dannelsen for hans eiendommelige Standsforhold fordrer desuden endeel af hans Tid. Det hører ikke til hans Kald at afgjøre vanskelige Religionsspørgsmaal – det er endog farligt for Religion og Stat, om han forsøger derpaa – Det er ikke heller hans Kald at opdage nye Sandheder i Videnskaberne – det kan endog føre til en skadelig Forsømmelse af hans sande Kald, om han fordyber sig i saadanne Ting. – Det er heller ikke hans Kald at være Kunstner eller Digter – en misledende Forfængelighed kunde da let faae Indflydelse paa hans Regjering – ikke engang Krigskunsten bør i hans Opdragelse have en afgjørende Overvægt – har Naturen bestemt ham til en kongelig Krigers, for Staten tidt mere farefulde end gavnlige Bane, vil han let selv uddanne sig dertil; nei, hans Opdragelse skal give ham en ved en velordnet Kundskabsmasse udviklet og understøttet høi Dannelse, der sætter ham istand til at fatte og bedømme Brugbarheden af sine Mænd og deres Raad; han vil da i de mangfoldige Sager, han skal lede og styre, finde Virksomhed nok for sin Aand: lykkeligt for ham og Staten, naar han ikke indlader sig saaledes paa det Enkelte, at han derved drages bort fra at holde sig Sammenhængen i de store Forhold klart for Øie.

Enhver, som levende forestiller sig, hvor usigelig vigtig Opdragelsen af en Fyrste er, naar han engang skal styre Folk og Rige, kan ikke tilbageholde det Ønske, at den anlægges med den største Skjønsomhed. Til Bestyrer af en saadan Opdragelse synes det at man burde vælge en Verdensmand af sand Erfaring og sund, skjønsom, men uforkunstlet Menneskekundskab, hvortil endnu maatte komme, som ufravigelig Betingelse, prøvet Ret-sindighed og Fasted. Denne Mand skulde vælge de særegne Lærere, saavel i det, der

hører til den legemlige som til den aandelige Uddannelse, og føre en velberegnet Overop-sigt over deres Virksomhed. Til Lærere skulde Ingen vælges, uden at man var sikker paa hans Duelighed, ikke blot med Hensyn paa Kundskaber, men ogsaa paa hans Øvelse baade i at lære og at lede de Unge. Blandt dem, der ere kjendte som dygtige og agtede Lærere for andre Drengene, vil man ved skjønnsomt Valg let finde dem, der i Sandhed ere tjenlige for en Prinds og forstaae at gjøre de Forandringer i deres Fremgangsmaader, som den hele Underviisningsplan fordrer. Den unge Fyrste maatte allerede tidlig bringes paa en passende Maade i Bekjendtskab og Tankevexel med udmærkede Mænd. Blandt andre Midler hertil synes det at være meget nyttigt, at Opdragelsens Styrer, som ordentligviis maatte holde Taffel med den unge Fyrste, jevnligt dertil indbød deels dennes Lærere, deels andre saadanne Mænd, hvis indbyrdes Samtaler kunde være lærerige for en ung Tilhører, og hvori han paa en klog Maade kunde ledes til at tage en beskeden og dog frimodig Deel. Ofte kunde Valget ogsaa skee i den blotte Hensigt, at lade den unge Fyrste see og høre Mænd af stor Berømmelse. Efterhaanden kunde det vise sig nyttigt at lade den unge Fyrste selv deeltage i Valget af Gjæsterne. Afvexlingerne i Selskabet vilde føre de meest forskjellige Gjenstande paa Bane. Overalt maatte den unge Fyrstes Dannelse saameget som muligt skee ved det levende Ord, ved hvilket han i Fremtiden saa hyppigt skal virke og modtage Indvirkninger. Selv i den sædvanlige Opdragelse vilde det vistnok være ønskeligt, at det levende Ord og en virksom Tankevexel var hyppigere, end det under de sædvanlige Betingelser er muligt; men hvor Midlerne ikke ere indskrænkede ved de sædvanlige Hensyn, bør de ikke forsømmes.

Dog jeg maa ikke lade mig videre henrive fra vor nærværende Gjenstand. Om end vor *Prinds Christians* Opdragelse ikke udførtes efter en saa fuldkommen Plan, som et fortsat Overlæg maaskee kunde udtænke, var den dog hverken anlagt uden Omhu, eller forfeilet i sin Virkning. *Prinds Christian* viste sig strax i sin første Ynglingsalder ikke blot med al den Anstand og Selskabstone, men med al den Dannelse, som en ualmindelig heldig Opdragelse kunde frembringe. Denne fortsatte han ikke blot ved Læsning, men ved Benyttelsen af de selskabelige Livsforhold. Det var naturligt, at hans videbegjærlige, fremadstræbende, allerede heldigt forberedte Aand maatte føle sig tiltrukket af udmærkede Mænd, og at disse atter maatte tiltrækkes af ham, endog uden Hensyn paa hans ophøiede Stilling; hvorimod han maatte udøve en hemmelig frastødende Virkning paa Mennesker, hos hvem Raahed og Lavhed var herskende, og selv atter føle sig bortdraget fra dem, endog naar deres Mangel paa Dannelse dækkedes af nogen udenfra den skjænket Glands. Man

gjætter let, hvorledes han nu høstede Nytte af alle de høiere Selskabskredse, som saa frit stode ham aabne, og hvori han snart underholdt sig med Landets fortrinlige Mænd, snart med udmærkede Fremmede.

Imidlertid vedblev han fortsat at dyrke Naturvidenskaben. En nogenlunde sjælden Veirbegivenhed gav ham Anledning til, første Gang offentligt at vise sig som Dyrker af Videnskaben. I Aaret 1804 faldt her en saakaldt Svovelregn. Alle Kjøbenhavns Gader bare om Morgenen d. 25de Mai Spor af det faldne gule Støv. Prindsen havde Leilighed til, da han om Morgenen Kl. 7 rykkede ud med Tropperne, at tage et Overblik over endeel af den Strækning, hvorpaa Regnen var falden. Naturforskerne vidste vel at dette Støv er langt fra at være Svovel, men at det er det fine Befrugtningsstøv, som Vinden har opløftet og medført fra Naaletræskovene, og som Regnen atter har ført ned; men Begivenheden er sjælden nok til, hvergang at opfordre til ny Undersøgelse. Prindsen foretog selv Forsøg og Iagttagelser over dette Støv, og indsamlede Efterretninger om Naturbegivenhedens Gang. Sine Undersøgelser herover meddeelte han i et Brev til den berømte *Blumenbach*, som gav et Udtog deraf i *Voigts Magazin für den neuesten Zustand der Naturkunde und ihrer Hülfswissenschaften* 9de Bind. S. 103 og 104. Vigtig er den Efterretning, at denne Regn af Befrugtningsstøv har strakt sig over en Længde af mere end 8 Mile, hvilket man ikke let ventede af en saaledes beskaffen Virkning.

Det er naturligt at Prindsen, som greben af Tidsalderens Dannelse, ogsaa med denne maatte dele den mere levende Følelse for Menneskerettigheder, for Frihed, for Slægtens fortsatte Fremskridt til høiere Udvikling. Han forefandt allerede denne Følelse hos adskillige Mænd i de høie Kredse, som stode ham nærmest. Jeg vilde nævne *Andreas Peter Bernstorff*, dersom han ikke allerede var bleven bortrykket fra det sørgende Danmark, medens Prindsen endnu var meget ung (11 Aar), men den Aand, hvoraf Stavnsbaandets Løsning, Negerhandelens Ophævelse, Handelens Befrielse fra mangfoldige Baand fremgik, var ikke udelukkende for *Bernstorff*; hos *Schimmelmann*, *Rewentlauerne*, *Colbjørnsen* levede den fremdeles, ikke mindre i *Hertugen af Augustenborg*, hvis Datter siden blev Thronens høie Prydelse, ja *Kronprinds Frederik*, som med Ungdomsvarme medvirkede til samme skønne Øiemeder, deelte disse Følelser. Der herskede i den sidste Deel af forrige Aarhundrede en stor Iver hos de høiere Stænder, for at hæve de lavere til større Frihed, Dannelse og Velstand. Men hermed er det langt fra mig at ville sige, at hans frisindede Tænkemaade fornemmelig var bleven vakt i disse høiere Kredse, vore Skribenter udbredte den: det Bedste, hvad han læste i fremmede Sprog, indgjød ham den. Man maa endog tilstaae, at Iveren for

at udbrede Frihed og Oplysning begyndte at kjølnes i de høiere Kredse, selv hos de Mænd, hos hvem den førhen havde været meest levende. Hos disse, tør jeg med Sikkerhed sige, var Menneskekjærligheden og Frihedsaanden i sig selv ikke bleven ringere; men en vis mismodig Frygt havde faaet Indgang hos dem, ved de farlige Følger, de havde seet af Frihedens Misbrug. Hertil kom den Utaknemmelighed, hvormed de Skribenter, som fandt Fremgangen i Forbedringerne for langsom, eller som udpegede Feil i Regjeringens Foretagender, stræbte, og stræbte ikke uden Virkning, at give Folket ringe Tanker om de Mænd, hvem de første Skridt paa Forbedringens Vei skyldtes; ja disse Skribenter syntes ofte i deres Dadel ret at vogte sig for at lade noget Lys falde paa hine Mænds store Fortjenester. Vistnok er det Dydens høie Fordring, at Mennesket ikke ved saadan Modgang skal lade sig afskrække; men ei at tale om, at det er vanskeligt ganske at overvinde den Forstemning, som slige Indvirkninger fremkalde, betænker man maaskee ikke nok, at de Regjeringsmænd, som ville befordre Fremskridt, have mange andre, for det Bestaaende indtagne, Mænds Modstand at overvinde, og nu lammes i deres Virksomhed, naar disse Modstandere tabe den Ærbødighed, som førhen indgav dem en vis Sky, og tvertimod nu triumferende, om ej med Rette saa dog med et vist Skin, kunne paastaae at de havde havt den klogere Mening, som kun var bleven fortrængt ved de Andres Overmagt. Et saadant Visdomsskin giver mange hemmelige Tilhængere af det Gamle en, dem førhen fremmed Dristighed til at forstærke Modstandspartiet. Hertil kom endnu i hiint Tidsrum adskillige, fra ganske andre Sider tilbagetrængende Indvirkninger. Medens en aandrig Modstand havde reist sig mod det attende Aarhundredes altfor udelukkende Indrømmelse af Forstandens Herredømme, og medens Følelsen for Religion og Poesie havde fundet varme Talsmænd, især i Tydskland, fandt man sig ofte opfordret til at vende tilbage til Sandheder, som en falsk Forbedringslyst havde tilbagetrængt, endog haanet. Men denne Tilbagegang standsede ikke ved de rette Grændser. Ligesom en Bevægelse i den ubesjælede Natur ikke ophører med den bevægende Krafts Indvirkning, men fortsætter sig, netop fordi det Villieløse ikke kan forandre sin Tilstand, saaledes skeer det ogsaa, kun med den af Tingenes Natur følgende Forskjæl, i Menneskeslægtens Udvikling. Naar de selvstændigere Aander have sat en Bevægelse i Gang, faaer denne snart en Skare af Eftersnakkere revet med sig, som blive ved i den begyndte Retning, uden at standse ved nogen Fornuftgrændse, men ofte skuffe sig selv og Andre med den Indbildning, at de gaae frem ved Hjælp af egen iboende Kraft, endskjøndt de ikkun følge den vidtomfattende Naturlov, at det Villieløse fortsætter den det givne Retning, og ikke hemmer sin Fart ved egen Kraft. Saaledes gik det ogsaa her; Mange

løb med den opnaaede Fart lige ind i Middelalderen, og forelskede sig i dens Adelsvæsen og Katholskhed.

Denne Tænkemaade vandt en skadelig Indgang i en stor Deel af de dannede Kredse, men især i mange af de høiere, hvor den traf mange Mænd, hvis Aand ved Begivenhedernes Gang havde taget en Vending, der gjorde dem modtagsomme for en saadan ny Retning. Ikke ringe Indflydelse havde ogsaa, skjøndt paa en ganske anden Maade, Beundringen for *Napoleons* mægtigt og veldædigt ordnende, ved Tidernes Forvirring nødvendiggjorte Selvherskervæsen.

Prinds Christian lod i sin ungdommelige Kraft ikke disse hemmende Omstændigheder bestemme hans Retning; han havde en overveiende Tilbøielighed for Friheden og Oplysningens Udbredelse. Dette viste han ved flere Leiligheder, blandt andet ved den Yndest han bar for de udmærkede Nordmænds Bestræbelser, som gik ud paa, at tilveiebringe et Universitet i deres Fødeland. Paa den Fest, som i Anledning af dette Universitets Stiftelse holdtes her i Aaret 1811, og hvorved adskillige af begge Rigers udmærkede Mænd holdt Taler, fremstod ogsaa Prindsen, og holdt med den ham egne skjønne Anstand, klangfulde Stemme og Foredragsevne en kort men velaffattet og passende Tale, som ogsaa fandt almindeligt Bifald. Jeg, som selv med varm Deeltagelse var tilstede ved denne Fest, kunde som Vidne bekræfte dette, dersom ikke ethvert nyt Vidnesbyrd herom var ufornødent. Man kan med Rette sige, at dette var det første Skridt, hvorved Prindsen ret tildrog sig offentlig Opmærksomhed, og begyndte at nyde en mere almindelig Agt for Aand og Dannelselse. Det er os alle noksom bekjendt, hvorledes Begivenhedernes uforudseelige Gang førte *Prinds Christian* til at give Verden langt større Beviser paa sin Kjærlighed til Folkefrihed, og Anledning til at udrette langt større Ting for Norge, end Nogen i hiin Time kunde ahne. Det kan ikke falde os ind at fremstille Sagen saaledes som om Norges fri Forfatning var udsprungen af hans Tanke: den var meget mere Frugten af Tingenes Magt, som yttrede sig under mange frisindede Nordmænds Medvirkning; men hans Deeltagelse i dette vigtige Værk var dog saadan, at det ikke var kommet saa heldigt i Stand, uden hans Agtelse for Frihed og Folkerettigheder og hans lykkelige Sands for det, som i de farefulde Dage tjente til Rigets Vel, ja til at redde det norske Folks Selvstændighed. Hertil kan endnu lægges den Ros, at det ikke var uden stor Fare for at miste sine Rettigheder som forventet Dansk Thronarving, at han vovede alt dette.

Det var i hans første Manddomsalder, at han fik Leilighed til at fremme saa stort et Værk, som dog Begivenhedernes Gang ikke tillod ham videre at styre eller uddanne. Han

blev nu Gouverneur over *Fyen*, hvor han i en lang Række af Aar havde en Virkekreds, der vel ikke gav ham Magt til at udrette Meget, men som han dog vidste at benytte til mangefold Gavn for Landet. Efterat have været omhvirvlet af de heftigste politiske Storme fandt han her en Rolighed, han vidstnok ikke havde ønsket, men som hos den dygtige Mand pleier at modne Tænkingens og Erfaringens Frugt. Han afbrød denne Rolighed ved Reiser i Udlandet, af hvilke de betydeligste faldt i Aarene 1818 til 1822, en senere i 1838. Han besøgte, for største Delen i Selskab med sin beundrede Fyrstinde, de meest oplyste Lande, og stiftede der Bekjendtskab med deres Regenter og Statsmænd. Der gaves faa af Europas Regenter, med hvilke han ikke blev personlig bekjendt; selv med de to Russiske Keisere, Alexander og Nikolaus hvis Land han ikke besøgte, traf han sammen paa sine Reiser i Tydskland, og vandt deres Venskab. Man vil vanskelig kunne nævne nogen stor Statsmand fra den Tid, med hvem han ikke kom til at underholde sig. Det er bekjendt nok, hvorledes han af alle sine høie Standsfæller og af de meest udmærkede Statsmænd modtoges med den største Høiagtelse, og mindedes med endnu større end den, hvormed han modtoges. Vi ville for Øieblikket især fæste Tanken paa den Indflydelse dette maatte have paa hans Statskunst. Der kan neppe være Tvivl om, at al denne Omgang maatte være ham høist lærerig; men man vover neppe nogen grundløs Formodning, naar man troer at den indeholdt flere Advarsler om Forsigtighed ved Indførelsen af Forbedringer, end ønskeligt havde været. Det er neppe de første Reiser, som i høi Grad have havt denne Indflydelse - den Deel, han havde havt i de Norske Begivenheder, gjorde uden Tvivl Fyrster og regjerende Statsmænd mere tilbageholdne imod ham, medens Sagen endnu var i nogenlunde frisk Minde; men den senere Rejse 1838 synes især at have havt en saadan Virkning paa ham. Staternes Styrere møde i deres Bestræbelser saa mange Vanskeligheder, see saa hyppigt fortrædelige Følger af det Nye, de med den bedste Hensigt havde indført, have overalt saamegen Leilighed til at see de Misligheder der følge af dristige Forandringer, at de omsider dvæle altformeget derved. Den uophørlige og anstrængende Sysselsættelse med at opretholde Orden og Fasthed i det Nærværende rykker dem ofte den Fare, man udsætter sig for, ved ikke at vove de nye Fremskridt, altfor langt fra Øinene. Man tør vel med Sandhed sige, at *Prinds Christian* ikke derved tabte sin gamle Kjærlighed for frie Statsindretninger - han gav derpaa Vidnesbyrd nok, ved som Prinds at medvirke til Stænderindretningen, og som Konge at give Communalindretningerne en større Vidde, end der forud var paatænkt, ved at begunstige Offentlighed i Regjeringshandlingerne og anordne Finantsregnskabernes fuldstændige Offentlighed, ved at begunstige friere Handelslove, ved at

begunstige Bestræbelserne for almindelig Værnepligt, ved at anordne Negerfriheden paa vore vestindiske Øer, og endelig ved at begynde det friere Forfatningsværk, som Døden hindrede ham i at fuldende, men som han dog i Døden gav en første Bevægelse, hvilken hans ophøiede Eftermand med fri Kjærlighed fortsætter og stræber at bringe til den hurtigst mulige Fuldendelse – men maaskee vilde han have skredet hurtigere frem i sit Værk, dersom han ikke havde tilstedet de mange, vistnok vægtfulde Advarseler, han havde modtaget af betydelige Statsmænd, en altfor stor Indflydelse paa sine Fremgangsmaader.

Jeg følte mig her opfordret til at følge den forevige Fyrstes Aandsgang i en af dens forskellige Retninger; jeg vender nu tilbage i Tiden. *Prinds Christian* blev 1809 Præsæs for Kunstacademiet. Heri laae en ny Drivefjeder for ham til at sysselsætte sig med de skjøne Kunster, som allerede forud vare ham kjære. Enhver som betænker i hvormange Forgørelser de skjøne Kunster udbrede sig, hvorledes de paa den ene Side berøre Digtekunst, Historie, det Skjønnes Theorie, paa den anden fordrer saa mangfoldige Færdigheder, ja i mange Maader træde i Forbund med Haandværkerne, vil let skjøne hvor rig Anledning her blev til Eftertanke og indre aandelig Fremgang for en Mand, som ikke vilde lade nogen ham betroet Styrelse være en tom Ærespost. Hertil kom, at Academiet for de skjøne Kunster har sine mange, som jeg saa tør sige, huslige og borgerlige Fornødenheder, i hvis bedste Ordning og Bevaring den høie Præsæs ikke tog liden Deel. At hans Smag for Kunsten og hans Kundskab om alle dens og dens Dyrkeres Fornødenheder i høi Grad maatte vinde ved hans Reiser, og isærdeleshed ved hans Ophold i Italien, skjønnedes let. Allerede for den blot skuelystne Reisende frembyde de store Stæders Museer og Kunstværker den herligste Leilighed til Nydelse og Smagens Uddanning: er den Reisende Kjender, aabner der sig endnu flere Leiligheder for ham, og saavel Kunstvenner som Kunstnere komme hans Ønsker imøde; men tænker man sig nu den Forening af Kunstkjærlighed, utrættelig Iver for at see og lære og dertil den ophøiede Stilling, som begunstigede vor *Prinds*, kan man let forestille sig, hvormegen Nytte han høstede af sine Reiser. Han greb paa samme ogsaa Lejligheden til at erhverve sig skjøne Kunstskatte, hvoraf vi her isærdeleshed maae nævne en herlig Samling af antike Vaser.

For hans Naturvidenskab bleve disse Reiser ikke mindre frugtbare. Omstændighederne have herom givet mig en nærmere Kundskab. Jeg har paa mine senere Reiser ofte haft Leilighed til at besøge Stæder hvor han og hans herlige Fyrstinde havde været. Foruden de Følelser, det ophøiede Pars Skjønhed, Aandsdannelse og elskværdige Adfærd havde indgydet, talte man med Beundring om den Indsigt, *Prinds Christian* havde lagt for Dagen, naar

han besøgte Museerne. Det har ikke undgaaet min Eftertanke, at Mandens ophøiede Stilling hist og her kan have havt nogen Indflydelse paa Styrken af det Udtryk, Berømmelsen erholdt; men med Sikkerhed kunde jeg sige mig selv, at hans Kundskaber ikke mindre end hans andre ædle Egenskaber havde vundet oprigtig Høiagtelse. Paa disse Reiser fandt han tidt Anledning til at gjøre Erhvervelser for sine naturvidenskabelige Museer; ofte greb han ogsaa med fyrstelig Gavmildhed Leiligheden, til at berige fremmede Samlinger med Gjenstande, som de savnede. Hans Reiser satte han ogsaa i varig Forbindelse med mange Lærde, hvoriblandt jeg blot vil nævne *Cuvier*, *Arago*, *Davy*, *Humboldt*, *Brogniart*. I Neapel gav et Udbrud af Vesuv ham Anledning til selv at anstille Undersøgelser paa Stedet, hvilke han meddeelte i en Afhandling, som oplæstes i det Neapolitanske Videnskabernes Selskab og indrykkedes i dets Skrifter.

Ved hans Hjemkomst 1822 fra de store Udenlandsreiser maae vi sætte et nyt Hovedafsnit i hans Liv. Han havde nu til den høie Dannelse, han allerede medbragte til Reiserne, føiet den, som disse kunne give den velforberedte, Tiden og Leiligheden velbenyttende, af Lykken begunstigede Mand. Det vil ikke være tjenligt for vor Hensigt at dele vor Fremstilling med Hensyn paa de to Tidsrum, da han nu levede iblandt os, først som Prinds og siden som Konge; thi han viste i al denne Tid de samme Egenskaber; og vi vilde nødes til idelige Gjentagelser, dersom vi, paa Grund af de vistnok betydelige Forskjelligheder, de tvende Stillinger medførte, vilde dele vor Fremstilling. Hans Hofholdning udmærkede sig, baade medens han levede som Prinds og da han var bleven Konge, ved det Præg af Skjønhedssands, Ordet taget i dets videste Betydning, som ikke kunde undgaae selv den flygtigste Iagttagelse. Man har ofte betegnet dette som Følge af Pragtlyst; men dersom man vil skjælnes, som man bør, mellem Pragtlyst og Præget af Skjønhedssands, maa Dadelen enten aldeles bortfalde eller dog blive til en Tvivls-gjenstand. Pragtlysten yttre sig deri, at det Glimrende og Kostbare søges, for at overgaae andre Mennesker, hvilket ikke let kan tænkes uden Ødselhed: hvorimod Lysten til at leve i en skjøn Omgivelse – uagtet den vistnok ikke kan tilfredsstilles uden Omkostninger – kan være forenet med Husholderiskhed; og det var den i det Hele taget hos vor bortkaldte Konge. Man kan endog sige, at han ihenseende til Bopæl var nøisom. Hans Sommeropholdssted, Sorgenfri, som han elskede baade ifølge Ungdomsminder og for dets skønne Omegn, var egentlig for lidet for en Fyrste, endsige for en Konge. Det Pallads, han som Prinds havde beboet her i Kjøbenhavn, foretrak han som Konge for det langt større og pragtfuldere Christiansborg, som han kun benyttede ved nogle faa større Fester. Selv hans Taffel, som Mange, skuffede ved falske Sammenlignin-

ger, dadlede for Overdaadighed, troer jeg, at man med Uret har tillagt denne Egenskab. Det var ikke *ved* Overdaadighed, at det udmærkede sig – der fandtes ofte ligesaa rigtbesatte Taffeler hos store Godseiere eller store Handelsmænd – men *ved* at forene hvad der tilfredsstillende saavel Skjønhedssandsen som Smagen i Ordets lavere Betydning. Den skarpe indvortes, om jeg saa maa sige aandige Sands staaer ordentligviis i Forbindelse med skarpe udvortes Sandser, og den sammenstemmende Tilfredsstillelse af de herpaa grundede Fordringer, maa ikke sættes ved Siden af en raa Sandseligheds Nydelyst. Store Tafler, hvortil Mange vare indbudne, gav han ikke saa hyppigt som hans ved sin Tarvelighed og store Maadehold udmærkede Forgænger, og kun disse var det, man kunde kalde rigt besatte; men med Billighed kunde man ikke kalde dem ødsle; hans daglige Taffel, hvortil ikkun Faa indbødes, var paa ingen Maade mere rigt besat, end man ellers finder det i andre store Huse, ved lige Antal af Gjester.

Sit skjønne og indtagende Hjem søgte han at besjæle ved flittigt at samle hos sig Mænd af udmærkede aandelige Fortrin. Jeg vil kun opholde mig lidet ved de store Taffelselskaber, eller de endnu langt talrigere Aftenselskaber, hvor det Eiendommelige mindre fremtræder. Man fandt dog i disse større Kredse Leilighed til at beundre hans sjældne Gave til at føre de forskjelligste Samtaler, som ved saadanne Leiligheder maae være saa korte og vexle mellem Saamange. Denne Følelse sammensmeltede derhos med det Indtryk, man modtog af hans mandige Skjønhed og ædle Anstand. Lad mig føie til, for at man ikke skal føle et Savn i Mindet af disse skjønne Sammenkomster, at det Indtryk, man modtog af Kongens Personlighed, ligesom fordobledes idet man ved hans Side saae den elskede Dronning, som ikke blot ved sin Skjønhed, men ogsaa ved sin høie Væxt og sin ædle Anstand syntes skabt for ham og for Thronen. De store Aftenselskaber forskjønnedes næsten altid ved Musik. Vore fornemste indenlandske Sangere og Musikkunstnere havde her Leilighed til at kappes med de berømteste udenlandske, og Selskabet havde herved en herlig Nydelse. I de mindre Selskaber, som *Christian den ottende* enten som Prinds eller som Konge samlede om sig, fremtraadte hans Personlighed fuldstændigere i al sin Eiendommelighed. Meddelelsen var her naturligviis friere og mere indholdsrig. Man saae der Videnskabsmænd, Kunstnere, udmærkede Embedsmænd, blandede med de Fornemste af Hoffets Medlemmer. Berømte Fremmede bleve ordentligviis indbudne til hans Hof, og med dem saadanne Mænd, med hvem det maatte være dem kjærest at træffe sammen. Selskabet fik sin Eenhed ved den Maade, hvorpaa Fyrste og Fyrstinde viste sig som Vært og som Værtinde. Det var ikke blot med Hensyn paa Samtalen, at dette gjældte; ofte bidroge mærkværdige

Som kongerne bød

Christian VIII malet af
W. Marstrand 1843.
Det Nationalhistoriske
Museum på
Frederiksborg, Hillerød.

Gjenstande til at give Selskabet et Foreningspunkt: snart var der et nyt Kunstværk at see, snart førte han Selskabet ind i sin skønne Samling af antike Vaser, undertiden, naar det især var Naturforskere der vare indbudne, førte han dem ind i sin kostbare Samling af Mineralier og Conchylier; overalt var han selv den kyndige Veiviser. Paa Landet førte han ofte sine Gjæster ud i den skønne Omegn. Fremmede Gjæster førte han undertiden tilvogns temmelig langt omkring, for at vise dem de skønneste Steder.

I de mindre Aftenselskaber forelæste vore fornemste Digtere deres Værker, ofte førend disse endnu vare bekjendtgjorte; og Digteren fandt sig ikke blot belønnet ved den Ære, at foredrage sit Værk i en saadan Kreds, men ogsaa ved den Opmærksomhed, hvormed han hørtes, og den Skjønsonhed, hvormed Bifaldet gaves.

I Hoffets mindre Kredse fandt ogsaa andre Meddelelser Sted, blandt andet Fremvisningen af nye Forsøg.

Man bør vistnok ikke nægte, at *Christian den ottende* havde nogen Forkjærlighed for det Aristokratiske; men det fortjener at fremhæves, at denne Tænkemaade var langt fra at have taget et indsnævrende Herredømme hos ham. Alle Arter af Fortjenester trak han til sig, og en høi Rang agtede han ikke fornøden til at give en Mand Adgang til Hoffet; man saae nu og da Mænd uden enten Fødselsrang eller endog nogensomhelst Titel indførte i hans Kreds.

Blandt Exemplerne paa, at han vidste at tilsidesætte vedtagne Høihedsformer for ædelere Hensigter, fortjener det maaskee at anføres, at han som Prinds i nogle Aar flittigt besøgte de Forelæsninger, jeg pleier maanedlig at holde over de nyeste Opdagelser, og som da, ligesaavel som det endnu skeer, besøgte af de forskjelligste Klasser, og hvor selv Haandværkslærlingen kan tage Plads paa Bænk med Mesteren, med Embedsmanden, med Studenten. I denne Tilhørerkreds sad ogsaa Prindsen. Jeg troer, at han ikke hertil bestemtes ene ved Foredragets Indhold, som han vel vidste, jeg ellers var beredt til at meddele ham, men at han tillige vilde give et udvortes Beviis paa sin Kjærlighed til Videnskaben, i den Overbeviisning, at saadant ikke kan være uden gavnlig Virkning.

Det viste sig allerede før hans Thronbestigelse, at hans Kjærlighed til Naturvidenskab, Poesien og Kunsten ikke havde hindret ham fra at erhverve sig en stor Færdighed i Forretninger og disses Styrelse. De, der have havt Leilighed til herom at gjøre Erfaringer, vidste det allerede længe; under hans Regjering blev det almindeligt bekjendt. Vi selv havde inden for vort Selskab seet ham lede Forhandlingerne med en saadan Indsigt og Sands for det Rette, at han derved maatte vinde Høiagtelse, om hans Stilling i Samfundet end

slet ikke toges i Betragtning. Blandt de Virkninger, hans høie og mangesidige Dannelse havde i hans Kongeadfærd, fortjener det at nævnes, at han aldrig unddrog nogen Embedsmand sin Bevaagenhed for frimodig Modsigelses Skyld. Han kunde vel øieblikkeligt yttre sin Utilfredshed dermed – det hændte vel ogsaa som oftest, at det ikke lykkedes Modsigeren at opnaae nogen Meningsforandring hos Kongen, – men ubehagelige Følger havde man ikke at vente af sin Dristighed.

Det er bekjendt at Fleerheden, førend *Christian den ottende* kom paa Thronen, meente om ham, at han vilde skye de vidtløftige Regentarbeider, og meest overlade sig til tomme Livsnydelser. Denne Mening, som ingenlunde deelttes af dem, der kjendte ham, blev snart gjendrevet ved hans Kongeliv. Man fik Leilighed nok til at erfare, at han ikke vilde unddrage nogen Regjeringsgreen sin Opmærksomhed. Han fandtes utrættelig i at gjøre sig bekjendt med Sagerne, og han indlod sig med Sagkundskab endog i disses særegneste Enkeltheder. Maaskee turde man sige, at han heri gik forvidt, og hindrede sig selv i at nyde den Ro, som fordres til at overveie Rigets store og vidtudseende Anliggender; men det være mig tilladt, uden at ville afgjøre Noget imod en saadan Paastand, at bemærke, at hans Iver ikke savnede sine betydelige Virkninger. Hans Arbeidsomhed understøttedes ved en beundringsværdig Lethed i at finde Hovedindholdet af et gjennemlæst Papir. Man saae ham ofte gjennemløbe en overrakt Beretning strax ved Modtagelsen, og i en utrolig kort Tid at have opfattet dens Indhold saaledes, at han med fuld Sagkundskab kunde tale derom.

Det er bekjendt nok, men det fortjener dog høiligt at fremhæves, at hans Regentvirksomhed var fri for den Eensidighed, hvortil nu og da Regenter hengive sig, naar de i deres Ungdom meget have sysselsat sig med nogen Kunst eller Videnskab. Uagtet han med udmærket Held havde anvendt megen Tid paa Naturvidenskab, kan man ingenlunde sige, at han som Konge fortrinsviis begunstigede den; han skjænkede den sin kongelige Forsorg paa samme Maade som andre vigtige Anliggender. Ligesaa forholdt det sig ogsaa med Kunsten. Det har endogsaa vakt mangen Klage, at han ikke begunstigede disse hans gamle Yndlingsgjenstande nok; men jeg troer dog, at man bør agte den Husholderiskhed, som han i disse Sager viste, og som hængte sammen med hans ligesaa vigtige som heldbringende Iver, for at sætte Statens Pengevæsen i en god Forfatning.

Idet jeg vil slutte dette Mindeskrift staaer jeg i et ganske nyt Tidsrum, ikke blot for vort elskede Danmark, men for hele Europa, ja man kan sige for hele Menneskeslægten. Den Tid, hvori jeg udarbeidede dette Mindeskrift, var en ganske anden end den nærværen-

de. Vel sandt, at den Frihedsaand, som nu saa mægtigt aabenbarer sig, levede i alle fremstræbende Mænd, fordrede og haabede store Forbedringer. Selv iblandt dem, som stræbte paa en Maade at tilbageholde den, efter deres Mening altfor iilsomme Fremstræben, gaves der Mange, som vilde det samme Maal for Menneskesamfundets Udvikling, men ikkun gave Hensynene paa de Farer, der kunde ledsage hvert Skridt, en større Vægt – men nu da Frihedsaanden har legemliggjort sig saa pludseligt, saa omgribende; paa eengang saa lovende, og saa faretruende – nu, siger jeg, vil man fordre at der skulde have været gjort denne Aand større Indrømmelser; men langtfra at gjøre mig skyldig i den Usandhed, der vilde ligge i en Omdannelse af min Fremstilling med saadanne Hensyn, vil jeg tvertimod slutte saaledes, som jeg fra først af havde foresat mig, og sige, hans dannede og om frie Forfatningers Nødvendighed oplyste Aand yttrede sig ogsaa i hans Regjering. Vel troede vi, at han i Udførelsen gik altfor langsomt frem; men det kunne vi dog ikke nægte, at den Konge, som i en Regjeringstid af ikkun 7 Aar har indført saamange Folkeaanden oplivende Indretninger, som vi allerede have nævnt, og forberedt endnu større, – han har ogsaa viist, at han som Konge ikke havde glemt den Agt for Frihed og Menneskerettigheder, hvorpaa han tidligere havde givet Beviser. Finde vi, at alt dette ikke var nok for vor betydningsfulde Tidsalders store Fordringer, saa lader os dog tilstaae, at det, seet fra det Staae, hvorpaa næsten alle Regjeringer nylig stode, ikke var lidet. Nu medens Aandernes mægtige Bevægelse vil være mindre skaansom i sine Fordringer, vover jeg den Modfordring, at man ved at bedømme ham ikke bør glemme at sammenligne ham med Tidsalderens andre Konger. Kan han ikke indskyde sig under en Domstol af sine Ligemænd, lad ham dog dømmes med sine Ligemænd, og det vil da vise sig, om han ikke ved Kongefærd staaer med ligesaamegen Ære iblandt dem, som ved Indsigter og Dannelsen.

De NORDISKE LANDES historiske rolle i Europa

Af Ole Feldbæk

For så vidt er det naturligt at udfordre en nordisk historiker til at besvare spørgsmålet, hvorvidt de nordiske lande har spillet en historisk rolle i Europa? Og i bekræftende fald, da: hvornår? og hvordan?

Det er alt andet end let at besvare spørgsmålet. Måske ikke mindst for nordiske historikere, der på mange måder kan føle sig for tæt på emnet, og som endvidere er vant til i højere grad at tænke i forskelle snarere end i ligheder, netop når det gælder de nordiske lande. Men lad mig tage udfordringen op. Med den begrænsede plads, der er til rådighed, vil det imidlertid være nødvendigt at se bort fra de små nordatlantiske samfund: Island, Færøerne og Grønland - og kun i forbigående komme ind på Finland. For overhovedet at gøre det muligt at sige i det mindste noget om de tre nordiske kongeriger Sverige, Norge og Danmark.

Man kan indledningsvis spørge, hvorvidt disse tre nordiske riger i randen af det europæiske kontinent virkelig har været i stand til at yde noget bemærkelsesværdigt i kulturel henseende til Europa i de tusind år, de har eksisteret? I kraft af deres placering lå de uden for de store vandringer og strømninger; og ser man bort fra Sveriges kortvarige optræden som en regional baltisk stormagt i 1700-tallet, spillede de en decideret perifer rolle i verdensdelens politiske historie. På det kulturelle felt var de nordiske lande helt frem til de sidste århundreder så udpræget modtagende i forholdet til kontinentets kulturelle centre. Om end med notable undtagelser som den svenske botaniker Carl von Linné og som Ludvig Holberg som repræsentant for både Danmark og Norge. Og selv om Sverige i de to sid-

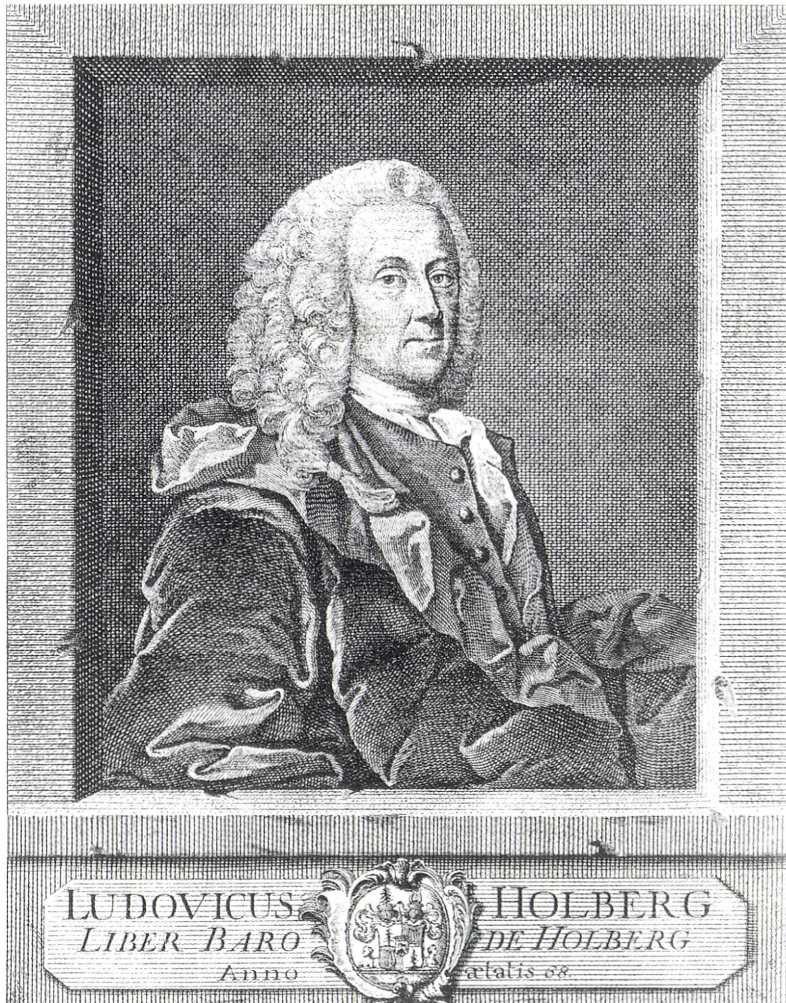

ste århundreder har kunne fremvise navne som Strindberg og Bergman, Norge Ibsen og Grieg, og Danmark Kierkegaard og H. C. Andersen, så er der på den anden side intet, der tyder på, at de tre nordiske lande hver for sig eller sammen skulle have ydet mere i kulturel henseende i forhold til deres befolkningsstørrelse end andre europæiske lande. Vi ved ikke med sikkerhed, om Luther virkelig profetisk har peget mod Norden som tilflugtsstedet for den sande Kristendom, når den blev forjaget fra Kontinentet. Og selv om Montesquieu vitterligt priste Norden som frihedens sande hjem - ligesom Tacitus havde priset det frie Germanien - så havde det intet at gøre med kulturelle realiteter, men tjente udelukkende som et advarende spejlbillede for deres egne degenererede samtidige. I mangt og meget det samme som når de tidlige rejsende omkring 1800 drog til Norge og Finland - og også til Island - i deres søgen efter ædle vilde og oprindelige dyder.

Derfor kan det være mere frugtbart at spørge, om der i dag kan peges på særlige nordiske træk, som kan karakteriseres som bidrag til Europas kultur, og hvis historiske rødder det derfor kunne være af interesse at afdække. Her vil de fleste nok uvilkårligt pege på de tre tilsyneladende så ensartede tidlige nordiske velfærdsstater med deres velfungerende politiske systemer og sociale institutioner. Set med en historikers øjne afviger deres oprindelige politiske og sociale strukturer imidlertid så markant fra hinanden indbyrdes, at en egentlig komparativ historisk præsentation er urealistisk på den tilmålte plads. Hvad der derimod er muligt - og vil blive forsøgt - er at udvælge en specielt betydningsfuld rod i det rodnet, der ligger filtret under hver af de tre nordiske velfærdsstater, og ad den vej demonstrere, hvor grundlæggende forskellig en historisk baggrund de tre tilsyneladende så ensartede samfund kan fremvise.

Sverige blev den store taber i Den store nordiske Krig og - hvad der er afgørende i en nordisk kontekst - reduceret til en stat på samme niveau som arvefjenden: Danmark-Norge. I den forbindelse er det væsentligt at erindre sig, at Finland - hvis vestligste dele var blevet koloniseret fra Sverige i middelalderen - ikke var en egentlig politisk afgrænset statsdel, men en integreret del af kongeriget Sverige. Ganske vist var størstedelen af befolkningen finner og finsktalende. Men Finland var politisk og administrativt integreret i Sverige, og repræsenteret på Riksdagen med sine fire middelalderlige stænder: adel, præsteskab, borgere og bønder. Akkurat som de øvrige svenske landskaber og provinser. Men før en finsk national identitet kunne begynde at udvikle sig, blev den svenske konge i 1809 tvunget til at afstå Finland til den russiske zar. Og det er her, vi - med beklagelse - må tage afsked

På O. H. de Lodes stik fra 1752 af Ludvig Holberg (1684-1754) som baron har den dansk-norske helstats litterære hovedskikkelse med valget af det norske fyrretræ i sit adelige våben bevidst signaleret, at han ikke havde glemt, hvorfra han kom. Det Kongelige Bibliotek.

med Finland i denne sammenhæng. Finland levede resten af 1800-tallet et liv i fred og fremgang under et velvilligt russisk styre, regeret af zarerne i deres egenskab af storfyrster af Finland. Indtil en finsk nationalisme i slutningen af århundredet begyndte at udvikle sig i reaktion mod et tiltagende reaktionært styre fra St. Petersburg. Et spændingsforhold, som kulminerede med proklamationen i 1917 af Finland som en selvstændig republik. Men med ind i uafhængigheden bragte finnerne en ottehundredårig historisk arv af politisk, social og retlig svensk tradition, der er grundlaget for, at finnerne i dag betragter sig som en af Nordens stater og nationer.

Det svenske politiske system med en efter forholdene bredt rekrutteret Riksdag var enestående i det ellers overvejende enevældige europæiske statssystem. Ganske vist blev Sverige trods riksdagsforfatningen en god del af tiden regeret af enevældige konger som Karl XI, Karl XII og Gustav III. Men det er alligevel med god grund, at størstedelen af 1700-tallet endnu betegnes som Frihetstiden. Og det er et bemærkelsesværdigt træk i udviklingen af Sverige hen imod en moderne velfærdsstat, at denne repræsentative forfatning - som man selv sagt ikke kan kalde demokratisk i vor forstand - faktisk fungerede helt frem til 1866. Det er derfor en del af Sveriges historiske signalement, at det ikke som næsten alle

Europas stater oplevede et revolutionært 1848. Den middelalderlige riksdagsforfatning viste sig fleksibel nok til at omstille sig i takt med de økonomiske og sociale forandringer i det svenske samfund. Som en kuriositet kan det nævnes, at forfatningen endog var i stand til at give plads for den første moderne industriarbejder i Europas politiske historie. Ikke sådan at forstå, at han blev regulært indvalgt i Riksdagen. Men fordi han som et proletariseret overhoved for en af de repræsentationsberettigede svenske adelsslægter indtog sit retmæssigt arvede sæde i den ærværdige institution. Men væsentligt i denne sammenhæng er det, at betydelige dele af det svenske samfund gennem den i nordisk og europæisk historie enestående riksdagsforfatning modtog en basal politisk skoling væsentligt tidligere end befolkningen i de to andre nordiske lande. Og at der i Sverige udvikledes en artikuleret politisk og samfundsmæssig debat, længe før dette skete i Norge og i Danmark.

I Norge var de historiske rødder under den moderne velfærdsstat fundamentalt forskellige.

Sent i 1300-tallet blev kongerigerne Danmark og Norge som resultat af en langsigtet dynastipolitik forenet under én hersker; og i 1397 sluttede det svenske aristokrati sig til den trestatsunion, som fik navn efter staden Kalmar, hvor aftalerne højtideligt blev indgået. Unionens aktive politiske liv blev dog ekstremt kort. I virkeligheden kun nogle få årtier. De henved hundrede år frem til 1520, hvor Christiern II med Det stockholmske Blodbad gjorde et sidste desperat forsøg på at knække de svenske stormænds modstand, blev karakteriseret ved endeløse forhandlinger - mere eller mindre på skrømt, og afbrudt af brutale militære opgør. Kalmarunionens virkeligt varige resultat var unionen mellem Danmark og Norge: den dansk-norske helstat, som kom til at bestå helt frem til Napoleonskrigenes slutning. Et langt og fascinerende forløb, som netop er blevet fremlagt og forklaret i firebindsværket *Danmark-Norge 1380-1814* af to norske og to danske historikere i et ubesværet tæt og tillidsfuldt samarbejde. En indsats, der »føles så indlysende rigtig, at man næsten vægrer sig ved at tro, at det ikke er sket for længst«. For nu at gengive Hendes Majestæt Dronning Margrethes rammende ord ved værkets start. En forvaltning af en fælles fortid, som vel næppe andre end nordiske historikere endnu magter.

Historien om den dansk-norske helstat er for den længste del af dens levetid historien om en union mellem en stærk partner og en svag. Et forhold, der har spillet en formativ rolle i den norske nationsbygning gennem de sidste to hundrede år, og som endnu i dag er et synligt træk i Norges politiske og kulturelle liv. Men det er også historien om udviklingen allerede fra midten af 1700-tallet af en bemærkelsesværdigt tidlig norsk national iden-

titet inden for den norske borger- og embedselite. En identitet baseret ikke kun på et krav om administrativ og politisk ligestilling med Danmark, men også på et stærkt følelsesmæssigt engagement i Norges heroiske fortid før Kalmarunionen og på Norges storladne natur, der mentes at fostre overlegne moralske kvaliteter hos dets indbyggere. Tanker og følelser, der - fordi landet siden 1600-tallet havde savnet en indfødt adel - udviklede sig specielt stærkt blandt kongens egne embedsmænd og officerer. Den tidlige norske nationale identitet rummede på den anden side ikke aspirationer om en fri og selvstændig norsk stat. Her herskede der i norske kredse bred enighed om, at Norge ikke - i det mindste ikke inden for en overskuelig fremtid - ville være i stand til at opretholde sig selv som stat. Endnu omkring 1800 foretrak nordmændene så absolut at blive regeret af den fjerne og faderlige enevælde nede i København frem for at blive styret af svenske aristokrater fra Stockholm.

Der kan ikke herske tvivl om, at Norge til sidst ville have betrådt vejen til uafhængighed. Og at skilsmissen ville være blevet langvarig og pinefuld. Men den skæbne blev de to nordiske nationer sparet for. Af Napoleon. Efter Trafalgar i 1805, Fastlandsspærringen i 1806 og den storpolitiske forståelse i Tilsit i 1807 mellem den franske kejser og zaren over alle Ruslande satte England i efteråret 1807 sit lynangreb ind mod København og bemægtigede sig den danske flåde, som det under ingen omstændigheder kunne tillade at komme under fransk kontrol. Det politiske resultat af bombardementet af København blev en alliance mellem Danmark-Norge og Napoleon, som på det tidspunkt var den eneste, der kunne og ville garantere helstatens territoriale integritet og politiske overlevelse. De syv krigsår, der fulgte, blev lange og hårde for de to nordiske nationer - men specielt hårde for nordmændene, der blev udsat for en effektiv engelsk hungerblokade. Og i 1813 - efter Napoleons knusende nederlag i den russiske vinter - stod det klart, at kejseren ville blive besejret, og at hans få tilbageværende allierede ville komme til at betale prisen for hans nederlag. I januar 1814 måtte Frederik VI i Kiel afstå Norge til kongen af Sverige. Det var prisen for at redde de resterende dele af den oldenborgske stat: Danmark og hertugdømmerne Slesvig og Holsten. De gamle norske skattelande Island, Færøerne og Grønland viste de svenske forhandlere derimod ikke interesse for, og de forblev derfor i traktatteksten udtrykkeligt under Danmark.

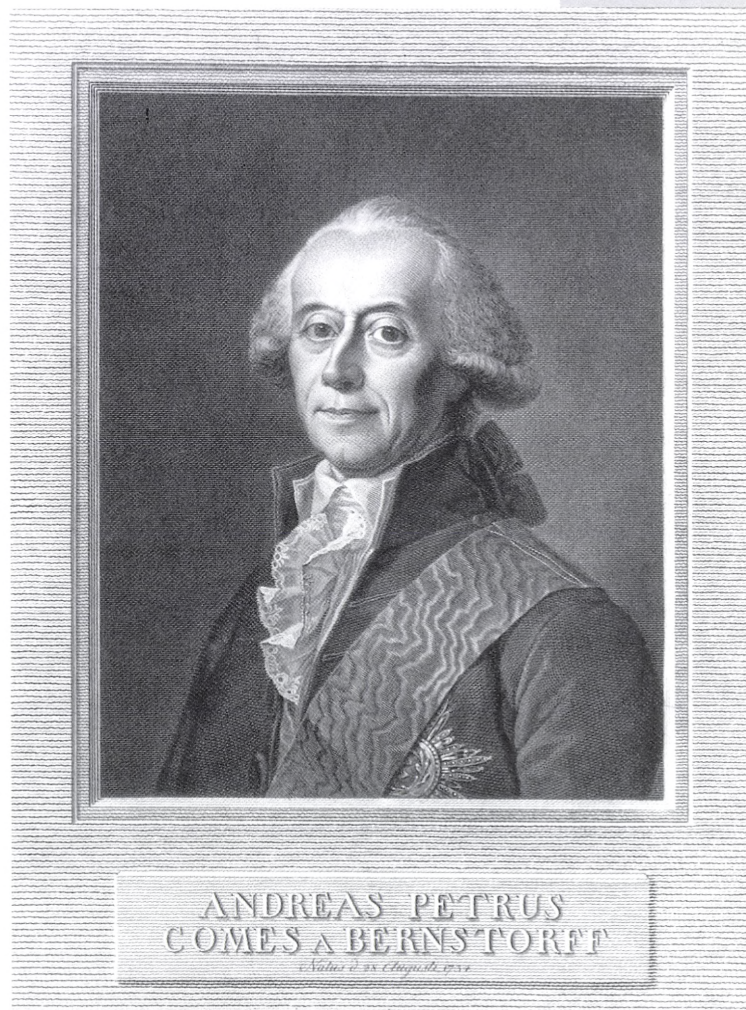
Kielerfreden blev det store traume i Frederik VI's liv. For Norge blev året 1814 derimod *annus mirabilis*: det forunderlige år. Og det stolteste i Norges historie. Hvor nordmændene bød kontinentets stormagter trods. Hvor 112 norske patrioter - overvejende embedsmænd, officerer og bønder - mødtes på Eidsvoll og vedtog Europas frieste forfatning. Norge som

uafhængig stat formåede de ganske vist ikke at opretholde sommeren over. Dertil var monarkerne for mægtige. Men de var dog i stand til at presse kongen af Sverige til at acceptere en svensk-norsk personalunion, hvor de fleste af Eidsvoll-forfatningens frihedsprincipper blev ført over i den nye union. Og det var på det grundlag, den norske nation gik sin egen vej mod demokrati og parlamentarisme - og til opsigelsen i 1905 af unionen med Sverige.

Danmarks tidlige vej til den moderne velfærdsstat var umiddelbart et paradoks. I den internationale litteratur om Europa under absolutismen og i værker om de politiske forfatningsideers historie vil man konstant finde Danmark - eller rettere Danmark-Norge - som det klareste eksempel på europæisk enevælde. I de europæiske stater var den herskende enevælde ikke baseret på en egentlig forfatning: en *de jure*-enevælde. Der var tale om en *de facto*-enevælde, baseret på den enkelte fyrstes politiske evne til at ignorere de middelalderlige stænderforsamlinger og feudaladelens privilegier. Udbruddet af Den franske Revolution i 1789 skyldtes i virkeligheden indkaldelsen af de skattebevilgende franske stænder, som ikke havde været indkaldt af kongemagten siden 1614. Men i Danmark-Norge blev kongeslægten arveret til tronen og kongens reelt ubegrænsede ret til at regere enevældigt faktisk formelt anerkendt af de to rigers stænder i 1660 og 1661. Og i 1665 var denne formelt frivillige overdragelse af

A. P. Bernstorff (1735-97) er på J. F. Clemens' stik efter Jens Juels portrætmaleri gengivet som helstatens ædle og vise statsmand. Valget af den tyskfødte aristokrat som præsident for Videnskabernes Selskab i 1788 førte dog til anklager mod medlemmerne for unational holdning. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød.

magten fra folket til kongen blevet nedfældet i bindende forfatningsform i Kongeloven. En forfatning, der var i kraft helt frem til revolutionsåret 1848. I det år tilbagekaldte enevoldskongen - formelt af egen fri vilje - Kongeloven og tillod en grundlovgivende rigsdag at udarbejde en ny forfatning, som han underskrev den 5. juni 1849. Det paradoksale var ikke blot, at Europas mest enevældige forfatning hermed blev afløst af en af dets frieste forfatninger. Det paradoksale var også, at denne frie forfatning ikke umiddelbart efter blev tilbagekaldt, således som det var tilfældet med de øvrige liberale konstitutioner fra 1848, men at den faktisk forblev i kraft. Trods modviljen imod den blandt kontinentets reaktionære stormagter anført af den russiske zar.

De to paradokser lader sig dog forklare. Den danske absolutisme var - trods Kongelovens absolutte formuleringer - ligesom de øvrige europæiske stater et arbejdende politisk system, hvor herskerne bag en facade af enevælde af Guds nåde formåede at følge med tiden og justere styret i takt med den faktiske udvikling. Ludvig XIV's enevælde var således væsensforskellig fra de enevældige regimer, der i årene efter 1814 trods Wienerkongressens forfatningsgarantier var henvist til at udkæmpe en defensiv kamp, som flere og flere anså for tabt. Den danske enevælde udviste en udtalt respekt for privat ejendomsret og velerhvervede rettigheder og demonstrerede en markant lydhørhed over for skiftende politiske og sociale ideer i sin 188 år lange levetid. Og når det gælder den frie forfatning af 1849 og det faktum, at den overlevede den almindelige europæiske reaktion, må det være tilstrækkeligt at pege på, at Danmark befandt sig i krig 1848-50 med de to hertugdømmer Slesvig og Holsten, der af nationale grunde ønskede at udtræde af helstaten og indgå i det nye Tyskland. I den situation fandt selv konservative rigsdagspolitikere det betænkeligt at tilbagekalde de nyvundne politiske rettigheder, som det unge folkestyres soldater forsvarede med deres liv.

Krigen 1848-50 blev udkæmpet over, hvad der internationalt betegnes som det slesvig-holstenske spørgsmål. Som lige siden har været noget nær et mareridt for studerende og diplomater. Det var om dette spørgsmål, som optog alle de europæiske magter, at den engelske premierminister Lord Palmerston påstod, at kun tre mænd kendte svaret. Nemlig dronning Victorias gemal prins Albert, en navngiven embedsmand i det engelske udenrigsministerium, og ham selv. Men - var hans pointe: prins Albert var død, embedsmanden var gået fra forstanden - og Palmerston selv havde glemt det. Historikerne ved i dag, at også dronning Victoria kendte svaret. Og at hun delte sin elskede prinsgemals tyske udlægning af det intrikate dynastiske og arveretlige problem. Morsomheden var ikke specielt velan-

bragt. I 1864 blev atter en blodig krig udkæmpet over det internationale spørgsmål. Den endte med Danmarks nederlag, og i den større sammenhæng blev den Bismarcks første skridt på vejen til at skabe et forenet Tyskland under Preussens ledelse. Det andet skridt blev taget med sejren over Østrig ved Königgrätz i 1866. Og i 1870 blev Frankrig besejret og kong Wilhelm I af Preussen udråbt til tysk kejser i spejlsalen i Versailles.

Nederlaget i 1864 gav ikke Danmark svaret på det slesvig-holstenske spørgsmål. Ved fredskonferencen i London indtog de danske forhandlere den samme stejle holdning, som serberne gjorde efter Jugoslaviens opløsning i 1992. De ville ikke opgive land, hvor der levede serbere. Hvad der for så vidt er rationelt forståeligt. Men de ville heller ikke opgive land, hvor der var serbiske grave. Eller i politisk sprog: de henholdt sig til legalistiske argumenter og såkaldt historisk ret. I 1864 var den danske regering blevet et gidsel for den nationalisme, den selv havde oppisket; og den afviste derfor et territorialt kompromis over Slesvig, som reelt ville have givet Danmark den grænse, som det fik efter folkeafstemningen under international kontrol i 1920. Det tog adskillige år efter 1864, før flertallet af danskerne nåede til den erkendelse, at grænser rettelig burde drages efter sindelaget hos den befolkning, der levede i området her og nu. Men til slut blev lektien lært. Takket være folkeafstemningen i 1920 fik Danmark en landgrænse, som selv Hitler-Tyskland anerkendte og respekterede. Og efter Nazi-Tysklands nederlag i 1945 viste den ansvarlige regering sig alt for klog til at lade sig

Frederik VI (1768-1808-1839) er på J. F. Clemens' stik efter tegning 1809 af H. H. Pløtz fremstillet som den øverste krigsherre, der forsvarede den dansk-norske helstat mod den svenske arvefjende. Det Kongelige Bibliotek.

presse af højrekræfter og nationalister til at tage imod engelske tilbud om en grænserevisi-
on på det besejrede Tysklands bekostning.

Set udefra udviklede de tre nordiske lande sig forholdsvis ensartet gennem 1800- og 1900-
tallet. Sprogligt var der ingen kommunikationsproblemer. Tværtimod var det en af forud-
sætningerne for de indbyrdes folkelige kontakter. I midten af 1800-tallet var det en bor-
gerlig-akademisk skandinavisme, der gav tonen an - under Treårskrigen blev der endog
sendt et mindre svensk-norsk hjælpekorps til Danmarks undsætning. Denne skandinavisme
afløstes i årene efter nederlaget i 1864 af en folkehøjskole-skandinavisme. På det praktiske
politiske felt er det dog nok rigtigt at karakterisere samarbejdsresultaterne som begrænse-
de. På retsvæsenets og lovgivningens område nåede man formentlig længst. Den møntuni-
on, der etableredes i 1870'erne, havde nok sin baggrund i nordisk samfølelse; men det for-
hold, at det enkelte nordiske lands sedler og mønt kunne bruges også i de to andre lande,
skal dog formentlig snarere ses i sammenhæng med indførelsen af den almindelige euro-
pæiske guldstandard i de år.

Når det konkrete samarbejde trods stærke fællesnordiske følelser ikke blev mere udtalt,
end det blev, skal forklaringen søges i de basale forskelle navnlig af økonomisk art og de
tre landes deraf følgende forskellige udenrigspolitiske orientering. Med de stærke bånd til
Finland og de tætte forbindelser til det nye tyske kejserrige måtte Sverige anlægge en
anden udenrigspolitisk linie end Danmark, hvor folkestemningen var udtalt tysk fjendtlig,
samtidig med at regeringen ud fra overordnede strategiske synspunkter og hensynet til de
danskisindede nordslesvigere var henvist til at søge en form for politisk og militær for-
ståelse med Berlin. I Norge indtog Stortinget en vagtsom holdning over for de fællesskan-
daviske følelser, der kunne true den unge norske nationalfølelse og opfindelsen af natio-
nale traditioner; og med sin betydelige handelsflåde måtte det endvidere for Norge være
forholdet til England, der fik højeste prioritet. Trekongermødet i Malmø i december 1915
havde naturligvis en symbolsk betydning, når det gjaldt om at markere de tre nordiske
landes fælles vilje til neutralitet; men herudover savnede mødet politisk substans.

I mellemkrigsårene var der forventninger om et nordisk militært samarbejde mellem de
tre socialdemokratiske regeringer, der nu var kommet til magten. Men forventningerne lod
sig ikke realisere. De tre arbejderpartiregeringer var underlagt præcis den samme stats-
ræson, som deres Højre- og Venstre-forgængere på regeringstaburetterne havde bøjet sig
ind under. Og det norske Arbejderpartis tætte forbindelser til Moskva gjorde det ikke lette-

re at enes om en fælles udenrigspolitisk linie i Folkeforbundet og i andre internationale organisationer. I 1940 kunne Hitler derfor med sindsro operere med, at de nordiske lande stod indbyrdes isolerede. Norge kom til at lide hårdt under den tyske besættelse. Fødevarerhjælpen fra Danmark i krigens sidste år var dog et lys i mørket; og den bragte de to folk nærmere til hinanden, end de nogensinde havde været i deres lange fælles historie. Og faktisk var det en del af pengene fra denne hjælp, der kom til at danne det første grundlag for efterkrigstidens dansk-norske samarbejde og for erhvervelsen af ejendommene Schæffergaarden og Lysebu under Fondet for dansk-norsk Samarbejde. Efter Anden Verdenskrig blev der gjort et sidste forsøg på at etablere et nordisk forsvarssamarbejde, men atter stod modstridende interesser og holdninger i vejen. Parterne måtte definitivt erkende, at de nordiske lande - som det rigtigt er blevet sagt - var søsternationer, ikke våbenbrødre. Danmark og Norge drog konsekvensen heraf og gik ind i NATO, mens Sverige - stadig med blikket rettet mod Finland - valgte neutraliteten.

Sammenfattende kan man sige, at de i dag tilsyneladende så ensartede nordiske lande har vist sig at have gået meget forskellige veje til deres positioner som moderne velfærdssamfund, der har kunnet tjene til inspiration for andre lande - i og uden for Europa. Så forskellige veje i virkeligheden, at man alvorligt må betvivle, at ensartetheden stikker særligt dybt under den feststemte overflade af nordisk fællesskab.

Men erkendelsen af forskellighed - og gensidig respekt for særtrækkene hos medlemmerne af den nordiske familie - er på den anden side næppe det ringeste fundament for et godt samarbejde.

Noter

Olaf Olsen:

De gådefulde vikingeborge

Meddelelse i Videnskabernes Selskab 23. januar 1997, trykt i Olaf Olsen: *Da Danmark blev til*, København 1999, s. 92-108.

C.J. Becker:

Odense som møntsted i det 11. århundrede

Bidraget viderefører debatten fra Meddelelser givet i Videnskabernes Selskab 13. november 1980, trykt som *The Coinages of Harthacnut and Magnus the Good at Lund c. 1040-c. 1046 = Hist. Filos. Skr. Kgl. Dan. Vid. Selsk. 9:4*, København 1981, og 7. februar 1985, trykt i *Fynske Minder 1982. Udgivet af Odense Bys Museer*, Odense 1982, s. 43-60; det er givet på *The Sigtuna Symposium on Viking-Age Coinage 1-4 June 1989* og trykt som *The Danish Mint at Odense (Funen) during the Eleventh Century* i Kenneth Jonsson og Brita Malmer (red.): *Sigtuna Papers = Commentationes de nummis saeculorum IX-XI in Suecia repertis. Nova series 6*, Stockholm 1990, s. 25-34. Det er denne engelsksprogede version, som bringes i en af forfatteren godkendt oversættelse ved Knud Sørensen. I førstetrykket gengives mønterne i dobbelt størrelse, mens fotografierne her af pladshensyn er reduceret en smule.

I afhandlingen henvises der med forfatternavn og publikationsår samt eventuelt sidetal til følgende forskningsbidrag (opregnet i alfabetisk orden): C.J. Becker: *The Coinages of Harthacnut and Magnus the Good at Lund c. 1040-c. 1046 = Hist. Filos. Skr. Kgl. Dan. Vid. Selsk. 9:4*, København 1981; C.J. Becker: *Odense som møntsted i den sene vikingetid i Fynske Minder 1982*, Odense 1982, s. 43-60; C.J. Becker: *Lund-Odense-Lund. Numismatiske bidrag til Danmarks historie i 1040'erne i Hikuin*, bd. 11, Århus 1985, s. 175-182; Aksel E. Christensen: *Tiden 1042-1241 i Aksel E. Christensen m.fl. (red.): (Gyldendals) Danmarks Historie, I*, København 1977, s. 211-399; M. Dolley: *A note on the Edward the Confessor element in the 1880 Espinge hoard i Seaby's Coin & Medal Bulletin 1976*, London 1976, s. 461; G. Galster: *Møntfundet fra Store Frigaard i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1929*, København 1929, s. 283-315; G. Galster: *Møntfundet fra Haagerup i Nordisk Numismatisk Årsskrift 1944*, København 1944, s. 93-157;

P. Hauberg: *Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146 = Kgl. Da. Vid. Selsk. Skrifter, 6. Række*, København 1900; K. Jonsson: *Viking-Age hoards and Late Anglo-Saxon coins*, Stockholm 1986; I. Leimus: *Der Schatzfund von Maidla i Eesti NSV teaduste akadeemia toimetised, 28/1, 1979*, s. 47-80; K. Skaare: *Heimkehr eines Warägers. Die Münzprägung Harald Hårdrådes in Dänemark i Dona Numismatica. Festschrift für Walter Hävernack*, Hamburg 1965, s. 99-111. I teksten forekommer desuden følgende forkortelser: CNS = *Corpus nummorum saeculorum IX-XI qui in Suecia reperti sunt* (Stockholm); Hbg = Hauberg 1900 (se ovenfor); KMK = Kungliga Myntkabinetet, Stockholm; KMMS = Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling, København.

P.J. Riis:

Hvor blev Erik Ejegod begravet?

Meddelelse i Videnskabernes Selskab 24. februar 1994, trykt i sammendrag i tidsskriftet *Sfinx* nr. 2, Århus 1994, s. 71-73.

Citaterne af Paul Riant stammer fra s. 223 med note 1 i den danske oversættelse af hans bog *Expéditions et pèlerinages des Scandinaves en Terre Sainte au temps des croisades*, Paris 1865. Henvisningerne til Fellman gælder hans nævnte bog s. 192, note 27, og til Maier og Karageorghis deres anførte værk s. 302, 306 og 342 med note 14. Athanasios Papageorghiou har nævnt bygningsresterne af en ortodoks katedral under Chrysopolitissa-kirken i *Bulletin de Correspondance Hellénique* 115, 1991, s. 826-827, og har redegjort for kirkerne under Limeniótissa-kirken sammesteds 92, 1968, s. 351, og 93, 1969, s. 564. Maleriet i fødselskirken i Bethlehem af Knud den Hellige er gengivet i Hal Koch: (Politikens) *Danmarkshistorie 3. Kongemagt og kirke 1060-1241*, København 1963, s. 89, og i *Iconographisk Post* 19.1, Stockholm 1988, s. 3. Abbed Niels citeres efter K. Kålund: *Alfræði íslenzk, I*, København 1908, s. 21.2, Knud Lavard-liturgien efter M.Cl. Gertz (udg.): *Vitae Sanctorum Danorum*, København 1908-12, s. 190, Abbed Vilhelm efter M.Cl. Gertz (udg.): *Scriptores Minores Historiæ Danicæ Medii Ævi, I*, København 1917, s. 180-181, Saxo efter J. Olrik & H. Røder (udg.): *Saxonis Gesta Danorum*, København 1931, s. 339 (Lib. XII 7.6), jf. E. Kroman: *Saxo og Overleveringen af hans Værk = Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning 278*, København 1971, s. 36-37. Sjællandske Krønike er oversat fra M.Cl. Gertz (udg.): *Scriptores Minores Historiæ Danicæ Medii Ævi, II*, København 1918-20, s. 24-25, og Knytlingesaga efter Carl af Petersens &

Emil Olson (udg.): *Sogur Danakonunga*, København 1919-25, s. 193-194. Henvisningen til Saxo-kompendiet gælder *Scriptores Minores Historiæ Danicæ Medii Ævi*, I, København 1917, s. 391. Forholdet mellem Saxos legende om Eriks død og legenden om den hellige Helena er behandlet hos Paul Riant i *Skandinavernes Korstog og Andagtsrejser til Palæstina*, København 1868, s. 223 note 2, jf. J.C.M. Laurent: *Peregrinatores medii ævi quatuor*, Leipzig 1864, s. 182, og E. Oberhummer i tidsskriftet *Das Ausland, Wochenschrift für Erd- und Völkerkunde*, Stuttgart 1892, s. 366. Abbed Daniel og Anna Komnena er citeret fra *Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins* 7, 1884, og anførte artikel af Oberhummer s. 365-366. Helenas korsrelikvie er også behandlet hos F. Deycks (udg.): *Ludolf von Sudheim: De itinere terrae sanctae liber*, Tübingen 1851, s. 32, Oberhummer s. 380-381, R.M. Dawkins (udg.): *Leontios Machairas: Chronicle*, Oxford 1932, I 7-8, og Oberhummer s. 382. Skildringen af den øgyptiske invasion i 1426 er hentet fra M.L. de Mas Latrie: *Histoire de l'île de Chypre sous la règne des princes de la maison de Lusignan*, II, Paris 1852, s. 512. Cyperns situation ved Helenas besøg er hjemlet i Pauly & Wissowa: *Real-Encyclopädie des klassischen Altertums*, 12.1 (Hdb. 23), s. 65, og G. Hill: *A History of Cyprus*, Cambridge 1972, s. 244 og 246. Ræsonnementet om forbindelsen mellem Helenas og Eriks legende bygger på et bidrag af C. Weibull i *Historisk Tidsskrift för Skåneland* 6, 1915, s. 117, og på Thomas Riis: *Les institutions politiques centrales au Danemark 1100-1332*, Odense 1977, s. 198-200. Tabors kegleform er gengivet i K. Gröber: *Palestine and Syria*, New York 1926, pl. 150. Begravelser i danske kirker ved krucifiksets fod er omtalt i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1993, s. 172. Felix Fabris og Ottheinrichs vidnesbyrd om korsbjergklostrets tilstand stammer fra R. Röhrich: *Deutsche Pilgerreisen*, 1889, s. 177-180, og R. Röhrich & H. Meisner: *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*, Berlin 1880, s. 382, jf. Oberhummer s. 394-397.

Else Kai Sass:

Paa sporet efter Albrecht Dürers forsvundne portræt af Christiern II

Meddelelse i Videnskabernes Selskab 10. december 1976, trykt på fransk som *A la recherche d'un portrait de Christiern II, Roi de Danemark, peint par Albrecht Dürer en 1521* i Hakon Lund (red.): *Hafnia. Copenhagen Papers in the History of Art* 1976, København 1977, s. 163-184. Bidraget

er trykt efter forfatterens foredragsmanuskript. Tak til lektor Hannemarie Ragn Jensen, Institut for Kunsthistorie, Københavns Universitet, for hjælp til at genfinde manuskriptet og illustrationerne og til arkitekt Søren Sass for tilfaldelse til at trykke bidraget.

Erik Valkendorfs brev af 4. august 1515 er trykt i *Danske Magazin*, II, København 1746, s. 28-29. Albrecht Dürers dagbog er citeret fra Hans Rupprich (udg.): *Dürer, Schriftlicher Nachlass*, I, Berlin 1956, s. 176 ff.; møntfoden "hornnisch gulden" betegner gylden slået i bispedømmet Liège og er opkaldt efter biskop Jakob IX von Hoorn (død 1506). Identifikationen af London-tegningen stammer fra Hans W. Singers afhandling i *Monatshefte für Kunstwissenschaft*, IV, Leipzig 1911, s. 415 med planche 86, og godtages af Friedrich Winkler i *Die Zeichnungen Albrecht Dürers*, I-IV, Berlin 1936-39, jf. sammes *Albrecht Dürer*, Berlin 1957, s. 299 og 304. Gustav Glücks indvendinger er publiceret i *Kunstmuseets Aarsskrift*, XXVII, København 1940, s. 22 ff. Reglerne for ridderordenen Den gyldne Vlies fremgår af et manuskript i Wien, udgivet af Hans Gerstinger i *Das Statutenbuch des Ordens vom goldenen Vlies*, Wien 1934. Gasparo Contarinis rapport om mødet mellem Karl og Christiern II citeres i forfatterens danske oversættelse fra Contarinis brevbog i San Marco-biblioteket i Venezia, som hidtil kun har været kendt i uddrag i Rawdon Browns engelske oversættelse i *Calendar of State Papers and Manuscripts, relating to English Affairs, existing in the Archives and Collections of Venice*, III, London 1869; ved tydingen har forfatteren modtaget god hjælp fra professor, dr. phil. Poul Høybye. Kroměřiz ligger 60 km øst for Brno i det nuværende Tjekkiet. Omtalen af Massys-kopien på Rosenborg som et maleri af Dürer findes i Johan Conrad Spengler (udg.): *Catalog over Det Kongelige Billedgalleri paa Christiansborg*, III, København 1827, s. 447 f. Inventaret over Margrethe af Østrigs indbo er citeret fra M. Michelants udgave i *Compte rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire ou Recueil de ses Bulletins*, 3e série, XII, Bruxelles 1871, s. 66 f.

Troels Dahlerup: Christian IV's udenrigspolitik set i lyset af de første oldenborgeres dynastipolitik

Meddelelse i Videnskabernes Selskab 2. februar 1984, trykt i Svend Ellehøj (red.): *Christian IVs Verden*, København 1988, s. 41-53.

Rehabiliteringsforsøget gøres i Leo Tandrup's disputats: *Mod triumf eller tragedie*, I-II, Aarhus 1979, hvortil Troels Dahlerups opposition er trykt i tidsskriftet *Historie. Ny række* XIII.3, Århus 1980, s. 72-94, se s. 73 ff., s. 81 og s. 75 note 3. Ud over Tandrup's omfatter de nyere disputater Martin Schwarz Lausten: *Religion og Politik*, København 1977, se s. 175 ff., s. 189, s. 196 ff. og s. 200, og Frede P. Jensen: *Danmarks konflikt med Sverige 1563-1570*, København 1982. Indkredsningsteorien er herudover behandlet af Frede P. Jensen i *Historisk Tidsskrift*, København 1976, s. 1-24; manglen på vinterhavne i Østersøen fremgår af Leo Tandrup (udg.): *Svensk Agent ved Sundet*, Aarhus 1971, s. 495. Karakteristikken af Christian af Æro bygger på E. Kroman i *Festskrift til Johan Hvidtfeldt*, København 1978, s. 291 f. Udredningerne af de oldenborgske familieforhold går tilbage til L. Laursen (udg.): *Danmark-Norges Traktater 1523-1750*, III, København 1916, s. 71 ff., s. 41 ff., s. 147 f., s. 259 ff. (hvortil kommer *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve*, I, København 1887-89, s. 20 ff.), s. 122 ff., s. 71 ff., s. 268 ff., s. 539 ff., s. 585 ff., s. 435 f., s. 487 ff. (hvortil alternativ tolkning er givet i Troels Dahlerups opposition mod Tandrup s. 74 f.) og s. 596. Karl IX's vrede imod sin dronning citeres fra Tandrup's disputats s. 300. Indførelsen af en huslov i Holsten 1608 behandles i *Sønderjyllands Historie*, København 1940-42, s. 4 ff. Christian IV's støtte til familiemedlemmer er undersøgt af E. Ladewig Petersen: *Christian IV's pengeudlån til danske adelige. Kongelig foretagervirksomhed og adelig gældsstiftelse, 1596-1625*, København 1974, s. 34 f. og s. 51 med note 24 (på s. 133), s. 50 og s. 53; hertil kommer kongens *Egenhændige Breve*, I, s. 11, s. 19, s. 98 ff., s. 85 ff. og s. 212. Opførelsen i 1618 af Niels Heldvads skuespil kendes fra Ole Worms dagbog i *Monumenta Historiæ Daniæ*, I, II, København 1875, s. 719, og H. Ehrencron-Müller: *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*, III, København 1926, s. 496.

Knud J.V. Jespersen:

Herremand i kongeklæder.

Christian IV, rigsrådet og adelen.

Bidraget stammer fra Svend Ellehøj (red.): *Christian IV's Verden*, København 1988, s. 123-144.

Vurderingen af Christian IV's karakter kan læses i J.A. Fridericia: *Danmarks ydre politiske Historie i Tiden fra Freden i Lybæk til Freden i Prag, 1629-1635*, København 1876 (optr. 1972), s. 63, og C.O. Bøggild Andersen i Knud Fabri-

cius (red.): *Danmarks Konger*, København 1944, s. 271. Leo Tandrup har indkredset kongens opvækst i disputatsen: *Mod triumf eller tragedie*, Aarhus 1979, specielt i I, s. 88-101. Arild Huitfeldts *Danmarks Riges Krønike* udkom 1595-1603 (foto-optr. 1976-77). Troels-Lund har i *Christian den Fjerdes Skib paa Skanderborg Sø*, I-II, København 1893, behandlet en berømt detalje fra kongens opvækst. Rasmus Nyerup (udg.): *Kong Christian den Fjerdes Dagbøger for Aarene 1618, 1619, 1620, 1635, 1825*, indeholder talrige eksempler på kongens private regnskaber, i øvrigt svarende til optegnelser i L.S. Vedel Simonsen (udg.): *Bidrag til Lænsmanden paa Dronningborg, Rigsraad Eske Brock's Levnetsbeskrivelse med hans egenhændige Dagbøger for 1608, 1612 og 1613*, I-II, Odense 1842-43. Christian IV's lånetransaktioner er beskrevet af E. Ladewig Petersen i *Christian IV's pengeudlån til danske adelige. Kongelig foretagervirksomhed og adelig gældsstiftelse, 1596-1625*, København 1974, og i *The Crisis of the Danish Nobility, 1580-1660*, Odense 1967. Adelen's omlægningsproces op mod 1620'erne er emnet for Knud J.V. Jespersens disputats *Rostjenestetaksation og adelsgods. Studier i den danske adelige rostjeneste og adelen's godsfordeling 1540-1650*, Odense 1977, specielt kapitlerne VI-VII. Sehesteds norske statholdertid er skildret i Knut Mykland: *Skiftet i forvaltningsordningen i Danmark og Norge i tiden fra omkring 1630 og inntil Frederik den tredjes død*, Bergen 1973, s. 27 ff. De kongelige svigersønners rolle er kort og overskueligt behandlet af Svend Ellehøj i (Politikens) *Danmarkshistorie*, 7, København 1964, s. 296-303. Redegørelser for den borgerlige utilfredshed er leveret af Rudi Thomsen i *Historisk Tidsskrift*, 11. Række, I, København 1944-46, s. 602-654, og af Helge Gamrath og E. Ladewig Petersen i Aksel E. Christensen m.fl. (red.): (Gyldendals) *Danmarks Historie*, 2, København 1980, s. 503 ff. F.H. Jahns karakteristik står i hans *Historie om Calmarkrigen*, København 1820, fortalen. De strukturelle forandringer er fremragende indfanget i det netop nævnte bind 2 af Gyldendals Danmarkshistorie samt tidligere af E. Ladewig Petersens *Fra domænestat til magtstat. Syntese og fortolkning*, Odense 1974. En forskningsstatus ved Leon Jespersen er offentliggjort i E. Ladewig Petersen (red.): *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser, Rapport til den XIX nordiske historikerkongres i Odense 1984*, I, Odense 1984, s. 9-40. Årsagerne til rigsrådets ændrede rolle er fremdraget af Leon Jespersen i Knud J.V. Jespersen (red.): *Rigsråd, adel og administration 1570-1648*, Odense 1980, s. 35-122. Den nye embedsadel beskrives i Hans Chr. Wolter: *Adel og embede. Embedsfordeling og karrieremobilitet hos den dansk-norske adel*

1588-1660, København 1982. Peder Vinstrups tale ved Christian IV's kroning er analyseret som teokratisk indlæg af Frede P. Jensen i *Historisk Tidsskrift*, 12. række, II, København 1966-67, s. 375-394. Udviklingen i adelens tanker herom er tegnet i Knud Fabricius: *Kongeloven. Dens Tilblivelse og Plads i Samtidens natur- og arveretlige Udvikling*, København 1920 (optr. 1971), s. 72 ff. Fridericias vurdering står i hans *Adelsvældens sidste Dage*, København 1894, s. 56.

Flemming Lundgreen-Nielsen: Claus Christoffersen Lyschander, Christian IV's poetiske reporter

Meddelelse i Videnskabernes Selskab 8. februar 1990, trykt efter foredragsmanuskriptet.

Bidraget bygger på Flemming Lundgreen-Nielsens og Erik Petersens tekstkritiske udgave C.C. *Lyschander's Digtning 1579-1623*, I *Tekst*, II *Kommentar*, København 1989, især på indledningerne til udgaven og dens enkelte digte i bind II. Af ældre litteratur om Lyschander ud over omtaler i opslagsværker og håndbøger har H.F. Rørdam: *Klavs Christoffersen Lyskanders Levned, samt hans Bog om Danske Skribenter*, København 1868, i forening med sammes udgave *Klavs Lyskander, Billeslægtens Rimkrønike*, København 1888, været væsentlig. Citaterne fra Lyschanders episke digte er lempeligt moderniseret i stavningen og ordformer; hvor de forekommer dunkle, kan det hjælpe at læse dem højt, så rytme og rim får dem til at træde i karakter. Citatet om Lisbet Bille står i den tekstkritiske udgave, I, s. 75-76 (v. 105-132); feministiske læsemåder er anvendt på Billeslægtskrøniken i Pil Dahlerups *Dekonstruktion. 90'ernes litteraturteori*, København 1991, s. 86-91. Martin Frobishers beretning om to Grønlandsekspeditioner 1576-77 kender Lyschander i den latinske oversættelse (via fransk) *De Martini Forbisseri Angli Navigatione in Regionis Occidentis et Septentrionis*, Nürnberg 1580. Citatet om eskimokulturen er fra I, s. 210 (v. 2931-2954), om biskop Eriks missionsvirksomhed fra s. 152-153 (v. 682-690 og 713-732) og om den ugøestmilde østgrønlandske kyst fra s. 254-256 (v. 4671-4715). Citatet om Kalmar slots erobring er fra I, s. 278-279 (v. 214-234). Citatet om den udbredte digte- og sangkunst i Danmark fra oldtid af er fra I, s. 301-302 (v. 69-110), citatet om adelens indsats i Kalmar-krigen er fra I, s. 283-284 (v. 388-435), citatet om parallellen mellem agerbrug og historieskrivning står i I, s. 133 (v. 89-104). En senere behandling af hyldingsdigtet er givet af Sebastian Olden-Jørgensen med bidraget *J raske Ridd're, Rigens*

Mænd Oc Kongens vel betro'de. Adelsideologi i lejlighedsdigtningens spejl i Flemming Lundgreen-Nielsen og Hanne Ruus (red.): *Svøbt i mår. Dansk Folkevisekultur 1550-1700*, 2, *Et spørgsmål om stil*, København 2000, s. 261-274. Præfiguration hos Saxo er behandlet af Inge Skovgaard-Petersen i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, XV, 1970, i Aksel E. Christensen m.fl. (red.): (Gyldendals) *Danmarks Historie*, 1, København 1977, og i disputatsen *Da Tidernes Herre var nær. Studier i Saxos historiesyn*, København 1987. Rasmus Reravius tolker rigsregalierne i sit digt *Frederich den Andens [...] Kronings oc Brøllups Historie*, København 1574, let revideret 2. udgave 1576. Citaterne om den heroiske danskhed er fra I, s. 225 (v. 3519-3524) og s. 261 (v. 4914-4934), og citaterne om den danske jævnhed hos de høje og lave er fra henholdsvis s. 360 (v. 820-822) og s. 383 (v. 1723-1726). Mottohenvisningerne til de to digte om Christian "V" går på syvende - hvad der dog snarere burde være: ottende - bog af Xenofons opdragelses- og statsroman *Cyropædia* og tredje bog af Herodots værk om perserkrigene.

Holger Rasmussen: Christian IV's syn

Meddelelse i Videnskabernes Selskab 12. april 1984, ud fra bidrag i *Fynske Minder 1957. Udgivet af Odense Bys Museer*, Odense 1957, s. 60-75.

Bidraget er blevet til under velvillig bistand fra Det norske riksantikvariat, Norsk Folkemuseum, Schleswig-Holsteinsches Landesmuseum-Schleswig og Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, samt ved mundtlig og skriftlig diskussion med de daværende museumsinspektører Gudmund Boesen, Rosenborg, og Erik Fischer, Kobberstiksamlingen. Schydtz' beskrivelse er trykt i Ludvig Daae: *Norske Bygdesagn*, I, Kristiania 1881. Gunnar Knudsen omtaler kistebrevet i *Fynsk Hjemstavn*, 1938, s. 175-176; de mulige trykkerier er angivet af J.E. Tang Kristensen i *Sprog og Kultur*, XVI, s. 70-72. Rosenborg-maleriets proveniens er oplyst af Gudmund Boesen i brev af 11. december 1957, jf. H. Bering Liisberg: *Kunstkammeret*, København 1897, s. 144, og P. Brock: *Rosenborg Slot*, København 1884, s. 62. Schlegels udsagn ses i Niels Slange: *Geschichte Christian des Vierten [...] kürzer vorgetragen und mit Anmerkungen u. Zusätzen erweitert*, III, København og Leipzig, 1771, s. 272, og *Geschichte der Könige von Dänemark*, II. *Christian der Vierte 1588-1629*, København 1777, s. 122, jf. Rasmus Nyerup i *Magazin for Reiseiagttagelser*, IV, København

1825, s. 549, hvor dagbogsteksten også forbindes med kongens syn. Den udaterede latinske tekst om synet er anført som nr. 73 i *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve*, VIII (1584-1648), København 1947, og opbevares på Rigsarkivet. Ditlev Rantzaus døtre er identificeret i *Danmarks Adels Aarbog*, København 1930, s. 117, men billedet i Johannisklostret hang ved et senere besøg af forfatteren ikke på sin gamle plads og synes nu fuldstændig forsvundet; forespørgsel til landsmuseet på Gottorp har ikke givet resultat. Høyen citeres fra *Skrifter*, I, København 1871, s. 205, jf. Francis Beckett: *Kristian IV og Malerkunsten*, København 1937, s. 72-73. Oplysningen om seks norske kirker med lignende Kristus-billeder stammer fra et brev til forfatteren den 13. januar 1958 fra Det norske riksantikvariat. Manuskriptbladet med en formentlig gengivelse af kongens anvisning på maleriets udseende ligger i Karen Brahes Bibliotek, E IV, 4, Fyns Landsarkiv, Odense. Reinhold Timm er flere gange udpeget som ophavsmand til det tabte Frederiksborg-maleri, således af N.L. Høyen, jf. Becketts ovennævnte behandling; Otto Andrup gør i Weibachs kunstnerleksikon, III, 1952, s. 410, opmærksom på, at Reinhold Timm i 1628 ufortøvet kaldes til kongen (for at afskildre synet?). Stikket, som mag. art. Vibeke Michelsen har gjort opmærksom på, har i Det Kongelige Biblioteks billedsamling katalogsignaturen Danske Blade, 4^a, I. Sagntiden - 1850, løg: 1601-50, men dets ældre historie er ukendt; øverste del af billedet er en smule forskåret. Chomonds stik er bevaret i to eksemplarer, på Frederiksborg og i Det Kongelige Biblioteks billedsamling; det er nævnt på s. 599 i fortegnelsen over Hielmstiernes Medaille- og Myntsamte Skilderi- og Kobber-Samling fra 1786, hvor den fra kongens afvigende tekst også anføres. Brorson-citatet er strofe 4 af nr. 39 i *Troens Rare Klenodie*, København 1739. Schlegel citeres fra ovennævnte 1771-værkes note 293, han henviser til Erik Pontoppidans *Marmora Danica*, I, København 1739. Omtalen i 1631 af et maleri med synet står i Nyborg lensregnskaber 1630-31 under den 4. februar dette år og er i afskrift stillet til rådighed af museumsdirektør Svend Larsen.

Ditlev Tamm: Kongen som dommer. Rettertinget 1537-1660

Meddelelse i Videnskabernes Selskab 5. marts 1992, trykt i *Ugeskrift for Retsvæsen*, København 1992, s. 241-64. Teksten er her gengivet i revideret udgave. Den indeholder en

foreløbig præsentation af nogle resultater af en undersøgelse af Kongens Retterting 1537-1660 med støtte af Carlsbergfondet og med bistand af dr.phil. Jens Chr.V. Johansen og stud.mag. Gustav Henningsen.

Rettertinget i middelalderen-1536 er behandlet af Henrik Lerdam i en ph.d.-afhandling ved Københavns Universitet fra 1999: *Kongen og tinget. En undersøgelse af det senmiddelalderlige retsvæsen med særligt henblik på kongemagtens forhold til det Kongelige retterting, landstingene og herredstingene 1340-1418*. En samling af domme i private håndskrifter er under titlen *Danske Domme 1375-1660* (herefter forkortet DD), I-VIII, udgivet af E. Reitzel-Nielsen, København 1978-87. Kongens vægt i voteringerne er omtalt af Stig luul i: *Højesteret 1661-1961*, II, København 1961, s. 7 f., og siden undersøgt af Pernille Ulla Knudsen i et endnu upubliceret manuskript, *Voteringsprotokollerne fra Kongens Retterting 1623-57*, som vil blive trykt i forbindelse med udgivelsen af en regest over rettertingsdommene. Dommen fra 1604 om provinslovenes fortsatte gyldighed lokalt står i DD VI, s. 320. Dommen fra 1537 over to ægteskabsbrydere findes DD I, s. 212. Dommen fra 1542 om møllegods ses i DD I, s. 229, og afgørelsen af tvisten om den i 1554 i DD II, s. 26. Dommene fra 1553 om, at fast ejendom i købstæderne betragtes som løsøre, står i DD I, s. 383. Dommen fra 1562 om ret til udtagelse af morgengave af et forgældet bo står i DD II, s. 349. Niels Hemmingsens ligprædiken over Herluf Trolle er citeret efter F.J. Billeskov Jansen m.fl. (udg.): *Humanitas christiana. Mindetaler over Herluf Trolle*, København 1990, s. 97, dog i normaliseret sprog.

Svend Ellehøj: Forfatningspørgsmålet i Danmark fra oktober 1660 til januar 1661

Meddelelse i Videnskabernes Selskab 15. april 1982, trykt i tidsskriftet *Historiallinen Arkisto*, 63, 1968, s. 175-184. Tak til skoleinspektør Vivi Voss Ellehøj for tilladelse til at gentrykke meddelelsen.

De danske citater er overalt normaliseret til moderne retskrivning. Udkastet af 4. oktober 1660 er kun bevaret i afskrift fra det 18. århundrede, jf. C.O. Bøggild-Andersen: *Statsomvæltningen i 1660*, København 1936, s. 87-88. Bispégardsberetningen er trykt i *Nøyagtig Efterretning om Souverainetetet*, København 1760, i en version, som står i uvist forhold til ældste form, jf. Bøggild-Andersen s. 138 ff. og 165 ff. Instrumentet af 8. oktober ligger i original i

Rigsarkivet, Souverainiteten 1 b, og er bl.a. trykt i N.D. Riegels: *Forsøg til Femte Christians Historie*, København 1792, s. 79-84. De to optegnelser fra gejstlige deputerede (Lerche og Hans Rhuman) er udgivet af Chr. Bruun i *Danske Samlinger*, 2. Rk., II, København 1872-73, s. 106 ff. og 117 ff. Såvel Otte Krags som Rigsrådets erklæringer er bevaret i original i Rigsarkivet, Rigsrådets arkiv, Breve på papir, 1651-60. Rigsrådets tilslutning til arvekongedømme ligger sammesteds under Souverainiteten 3, faksimile ses ved s. 444 i *Danmarks Riges Historie*, IV, København u.å. [1896-1902]. Hammers afskrift er udgivet af Ernst Larsen i *Historisk Tidsskrift*, 9. Rk., III, København 1925, s. 389-399. Wolf og Parsberg citeres fra N.D. Riegels 1792-bog s. 45 og 85 ff.; Parsbergs kalender er udgivet af Chr. Bruun i *Danske Samlinger*, 2. Rk., II, København 1872-73, s. 92 ff. Pouchs kommentar ligger i Nks 649 fol., Det Kongelige Bibliotek, og er behandlet af Fabricius i det nævnte værk bl.a. s. 166, 156, 167 (jf. faksimiletillægget) og 170. Den endelige indstilling til kongen findes i Rigsarkivet, Souverainiteten 4 a. Erklæringen om annulleringen af håndfæstningen løses i *Aarsberetninger fra Det kgl. Geheimearchiv*, II, København 1856-60, s. 122. Det moderate forfatningsudkast er trykt under titlen *En kongelig Revers* i P.F. Suhm og Rasmus Nyerup (udg.): *Nye Samlinger til den Danske Historie*, I, København 1792, s. 238 ff., jf. Svend Ellehøj i *Højesteret 1661-1961*, I, København 1961, s. 47 note 3, og Bøggild-Andersen i ovennævnte værk s. 422. Peder Reedtz' løfte på kongens vegne er omtalt indledende i *Højesteret 1661-1961*, I, s. 6 med videre henvisninger, hvor også indberetningen til Wien anføres s. 8. Påtegningen på afskriften af indkaldelsesbrevet fra 13. oktober står hos Bøggild-Andersen s. 94 note 255. Sehesteds anbefaling til Frederik III i 1666 er fra Thyra Sehested: *Hannibal Sehested*, II, *Bilag*, København 1986, s. 470. Bidragets afrunding bygger på C.O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehested*, I, 1946, s. 303 ff., og Ellehøj i *Højesteret 1661-1961*, I, s. 25 ff. med henvisninger.

Bernard Gomard: Kontraktsfriheden og Danske Lov af 1683

Revideret og forkortet version af bidrag til Ditlev Tamm (red.): *Danske og Norske Lov i 300 år*, København 1983, s. 537-576, jf. Meddelelse i Videnskabernes Selskab 22. november 1984.

Afhandlingen identificerer tydeligt de tekstudgaver og forskningsbidrag, der arbejdes med. Af forkortelser benyttes

(alfabetisk opregnet): BGB = *Bürgerliches Gesetzbuch*; DL = *Danske Lov*; HGB = *Handelsgesetzbuch*; OR = *Obligationenrecht*; RGZ = *Reichsgerichtszeitung*; TFR = *Tidsskrift for Retsvæsen*; UfR = *Ugeskrift for Retsvæsen*. Erik Reitzel-Nielsen (udg.): *Danske Domme 1375-1662*, I-VIII, København 1978-87, er udsendt af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

H.C. Ørsted: Kong Christian den Ottende som den ved høi Dannelselse udmærkede Mand

Mindetale holdt i Videnskabernes Selskab 7. april 1848 og trykt i H.C. Ørsted (red.): *Mindeskrift over Hans Majestæt Kong Christian den Ottende udgivet af det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab*, København 1848, s. 1-24.

H.C. Ørsted, der var Selskabets sekretær 1815-51, oplyser i et (her udeladt) forord til hele skriftet, dateret 1. september 1848, at mindetalerne over Christian VIII er forfattet "i de første Uger efter hans Død" (20. januar 1848), altså "førend de Begivenheder indtraf, som have udøvet en saa betydelig Indflydelse paa alle Forhold og paa Bedømmelsen af alle offentligt virkende Mænd". Det er en hentydning til februar-revolutionen i Frankrig, de følgende revolutionære bevægelser i Tyskland, især i Prøjsen, og den fredelige afskaffelse af enevælden i Danmark 22. marts samtidig med udbruddet af Treårskrigen. - Fire trykfejl i originalen er stiltiende rettet.

Ole Feldbæk: De nordiske landes historiske rolle i Europa

Oplæg på Academia Europaeas møde i København 28.-29. august 1999, trykt efter foredragsmanuskriptet.

Det nævnte værk om det dansk-norske dobbeltmonarki hedder *Danmark-Norge 1380-1814*, I-IV, Oslo-København, 1997-98, og er forfattet af Esben Albrechtsen, Øystein Rian, Ståle Dyrvik og Ole Feldbæk.

Register

-
- A** Abildgaard, Peter, veterinær 181
Adam af Bremen 13
Adolf af Gottorp 89-90, 92-94, 102
Adolf af Lübeck 100-103
Al-Ašraf Saif-ad-dīn Barsbay, sultan 43
Albert, prins, gift med dronning Victoria 202
Albrecht af Brandenburg, stormester 91
Alexander I, russisk zar 188
Alfnoth, møntmester 26-27, 29, 33-35
Andersen, H.C. 197
Andrup, Otto 133
Anna, datter af Christian III 102
Anna, datter af Frederik II 102
Anna af Brandenburg, dronning af Danmark, gift med Frederik I 102
Anna Cathrine af Brandenburg, dronning af Danmark, gift med Christian IV 102
Aquinas, Thomas 166
Arago, D.F. 190
Arrebo, Anders, digter 119
August af Sachsen 102, 106
Augusta, datter af Frederik II 95, 102
-
- B** Bacon, Francis, filosof og jurist 136
Balduin I 44, 46
Bergman, Ingmar 197
Bernstorff, Andreas Peter, greve 185, 201
Bielke, Henrik, rigsadmiral 156
Bille, Birgitte, adelsdame 106
Bille, Lisbeth 107
Binck, Jakob, kunstner 53
Bismarck, Otto von 203
Blumenbach, J.F., tysk naturforsker 185
Bodil, dronning til Erik I Ejegod 37, 44
Bourdon, Sébastian, maler 75
Brahe, Karen, legatsstifter, bogsamler 127, 130
Brahe, Otte, officer 117
Brahe, Tønne 117
Braun, Georg 12
Brock, Esge 71
Brogniart, A.T., fransk botaniker 190
Brorson, H. A., salmedigter 130
Bugge, Thomas, astronom 181
Bøggild-Andersen, C.O., historiker 66, 158
Bøyesen, Lars Rostrup, museumsdirektør 60, 61
-
- C** Chomond-Boudan, Louis de, kobberstikker 129, 130
Christian "V" 96, 98, 101, 102, 111
- Christian III 68, 85, 86, 89-91, 93, 102, 105, 138, 142
Christian IV 66-69, 71, 74, 76, 78-84, 87, 94-105, 108-110, 114-124, 126-128, 130-135, 137-138, 148-149, 152
Christian V 163, 164
Christian VIII 178, 182-185, 187-194
Christian af Halberstadt 99, 102
Christian af Ærø, domprovst i Strassburg 93, 102
Christian Ludwig af Minden 96, 102
Christiane, datter af Christian IV 76
Christiern II 47-49, 51-53, 55-65, 68, 85, 104, 199
Christina, dronning af Sverige 75
Christine, dronning af Sverige, gift med Karl IX 96, 102
Clemens, J.F., kobberstikker 201, 203
Cleve, Joos van 62
Colbjørnsen, Christian, generalprokurør, justitiarius i højsteret 182, 185
Constantin den Store 42
Constantius I 42, 43
Contarini, Gasparo 54-56
Cranach, Lucas, maler 47, 52, 61, 62
Cuvier, G.L.D., fransk naturforsker 190
Czartoriski, fyrste 180
-
- D** Dahlerup, Troels, historiker 137
Dalmatios 43
Daniel, abbed 42
Davy, Humphrey, engelsk kemiker 190
Degen, Carl Ferdinand, matematiker 181, 182
Deshayes, G.P., fransk konkyliolog 44
Doordt, Jacob von, maler 73
Dorothea, datter af Christian III 96, 102
Dorothea, gift med Christian III 102
Dürer, Albrecht, maler 47, 49-51, 53, 56-58, 60, 62-65
Dyveke 48
-
- E** Edvard Bekenderen, engelsk konge 22, 25-27
Elisabeth, datter af Frederik I 102
Elisabeth, datter af Frederik II 97, 102
Elisabeth, dronning af Danmark, gift med Christiern II 47-49, 55, *se også Isabella*
Erik, biskop på Grønland 108
Erik I Ejegod 37-41, 44-46
Erik II Emune 44
Erik VI Menved 85
Erik XIV 105
Erik den Røde 108

- F** Fabri, Felix, dominikanerpater 46
Fabricius, Knud, historiker 156, 157
Fellman, Arno 37
Ferdinand, bror til Karl V 61
Ferdinand, prins 181
Ferdinand af Aragonien 50
Ferdinand af Tyrol 63
Filip (Gottorp) 95
Filip Sigismund af Osnabrück-Verden 97, 99-101, 102
Foix, Germaine de, dronning af Spanien 50, 55
Frans I 55
Frederik (III) 102
Frederik (Gottorp) 102
Frederik I 52, 85, 86, 102
Frederik II 92, 93, 102-106, 108, 117, 139
Frederik III 17, 82, 95, 96, 98, 100, 102, 139, 151, 153, 155, 157, 159, 161, 162
Frederik VI 119, 200, 203
Frederik VII 185
Frederik IX 111
Frederik af Hildesheim, biskop 89, 90, 102
Frederik den Vise, kurfyrste af Sachsen 53, 62
Frederik Ulrik (Braunschweig), hertug 102
Fridericia, J.A., historiker 66, 82, 83
Friedrich (Verden) 96, 102
Friis, Christen (til Borreby), kansler 67, 98
Friis, Christen (til Kragerup), kansler 98
Friis, Johan, kansler 98, 142, 143
Frobisher, Martin, engelsk søfarer 108, 117
Fussing, Hans, historiker 148
- G** Gabel, Christoffer, rentemester, statholder i København 151, 162
Galster, J. Georg C., museumsinspektør 27
Georg af Lyneburg 102
Georg Frederik af Ansbach 96, 97, 102
Gersdorff, Joachim, rigshofmester, rigsdrost 141, 152
Glück, Gustav 51, 62, 63
Godfred af Bouillon 44, 46
Godric on Stamford, møntmester 26, 27
Gomard, Bernhard, jurist 170
Grieg, Edvard 197
Grotius, Hugo 166, 169
Grubbe, Sivert, kancelliembedsmand, diplomat 71
Grundtvig, N.F.S. 119, 120
Guldberg, Ove Høegh, gehejmemstasminister, forfatter 180
Gustav III 198
Gustav Adolf 79, 84, 95, 97, 102, 103, 133
Gustav I Vasa 102, 105
- H** Hammer, Lauritz Jørgensen, præst 154, 158
Hans, konge af Danmark 85
Hans, søn af Frederik II 102
Hans den Yngre, hertug 92, 94, 102
Hans den Ældre, hertug 89, 90, 92, 102
Hansen, Svend Aage, statistiker, økonomisk historiker 165
Harald Blåtand 14, 17, 21
Harald Hårderåde, norsk konge 24, 34, 35, *se også Sigurdsson, Harald*
Hardeknud 22, 25-27, 32, 33
Harold, engelsk konge 25, 27, 35
Hauberg, P., numismatiker, arkæolog 22, 24, 25, 27-29, 33-35
Hedegaard, C.D., jurist 166, 167
Heinesen, Mogens, fribytter 117
Heinrich Carl (Halberstadt) 99, 102
Heinrich Julius af Halberstadt, hertug 97, 99, 102
Helena, moder til Constantin den Store 42-44
Helvad, Niels, præst, forfatter 99
Hemmingsen, Niels, teolog, professor 149
Hielmstjerne, Henrik, kancellisekretær, bogsamler 132
Hill, Georg 37, 38
Hirsch, Robert von 63
Hitler, Adolf 205
Hogenberg, Franz 12
Holberg, Ludvig, forfatter 196, 198
Holten, Hans Severin, lærer 181
Horenbout, Gerhard, maler 64
Hother, konge af Danmark 116
Huitfeldt, Arild, rigskansler, historiker 68, 149
Humboldt, Alexander von, tysk naturforsker 190
Høeg, Just, medlem af domkapitlet i Bremen 100
Høyen, N.L., kunsthistoriker 124
- I** Ibsen, Henrik 197
Ingemann, B.S. 36, 119, 120
Isabella, dronning af Danmark, gift med Christiern II 47, 51, *se også Elisabeth*
Isabella af Aragonien 50
luel, Ivar, rigsråd 149
luul, Stig, jurist 165
- J** Jacob (James) I, konge af England-Skotland 98, 102
Jahn, F.H., historiker 78
Jensen, Frede P. 81
Johan III, svensk konge 105
Johan Adolf af Bremen 93, 95, 100, 101, 102
Johan Frederik af Bremen 95, 100, 101, 102
Johan Frederik af Holsten 97
Johannes I Zimiskes, byzantinsk kejser 36
Justinian 166

Juel (Juul), Jens, maler 181, 201

-
- K** Karageorghis, V., arkæolog 37, 38
Karl V, tysk kejser 47-50, 53, 55, 61, 89, 90
Karl IX af Sverige 95, 102, 105
Karl XI 198
Karl XII 198
Karl Gustav 151
Katharina, gift med Gustav Vasa 102
Kernkamp, G.W. 53
Kierkegaard, Søren, filosof 197
Kingo, Thomas, biskop, forfatter 119
Knieper, Hans, maler 69
Knud I den Store 28, 32
Knud IV den Hellige 21, 29, 39, 43, 44
Knud Lavard, hertug 40
Knudsen, Gunnar, topograf 121
Kolderup-Rosenvinge, J.L.A., jurist 137
Komnena, Anna 42
Kongsted, Ole, digter 112
Krabbe, Erik 166
Krabbe, Tyge, rigsmarsk 117
Krag, Erik, øverste sekretær i det danske kancelli 153, 159
Krag, Otte, rigsråd 152
Kaas, Niels, kansler 68, 70, 71
-
- L** Lando, Ole 177
Lange, Villum, professor 155, 156
Larsen, I.E., retshistoriker 134
Lassen, Jul., jurist 168, 169
Lassen, Peder, jurist 165, 169, 171
Lefsi, møntmester 27
Lindenov, Godske, admiral 117
Lindenov, Hans, søkaptajn 74, 75
Linné, Carl von, svensk botaniker 196
Lode, O.H. de, kobberstikker 198
Lorensen, Christian 127
Ludvig XIII 44
Ludvig XIV 202
Lusignan, Guy de 45
Luther, Martin 197
Lyschander, Claus Christoffersen, digter, historiker 104-108, 110-120
Lyschander, Hans, historiker 106
Lyschander, Palle 105
-
- M** Mabuse, Jan Gossaert de, maler 47, 52, 53
Machairas, Leontios, forfatter 43
Magnus af Lauenburg 102
Magnus af Øsel-Kurland, biskop 90, 91, 102
Magnus den Gode 22-24, 26-30, 32-34

Maier, F.G., arkæolog 37, 38
Mander, Karel von, maler 76, 81, 134, 160
Margrethe af Østrig 49, 50, 55, 64
Margrethe I 117
Margrethe II 199
Marstrand, W., maler 192
Marsvin, Ellen 71
Massys, Quinten, maler 47, 58-60, 62, 63
Maximilian I, romersk-tysk kejser 47
Megaw, A.H.S., byzantinist 37, 39
Memling, Hans 62
Metz, Anton von, ridder, kammerherre 49, 50, 56
Mikkelsen, Hans, rektor 68
Montesquieu 197
Munk, Kirsten (Kirstine) 71-74, 76, 98, 133
Møller, Peder Rasmussen 133

-
- N** Nansen, Hans, borgmester i København 154, 155, 161, 162
Napoleon I, 187, 200
Niels af Thingeyri, abbed 39
Nielsen, Thøger, jurist, retshistoriker 165, 169
Nikephoros II Phokas, byzantinsk kejser 36
Nikolaus I, russisk zar 188
Nyerup, Rasmus, professor, litteraturhistoriker 121
Nørlund, Poul, arkæolog 11, 17, 20
Nørregaard, L., jurist 168

-
- O** Occo, Pompejus, bankier 49, 53, 55, 56, 59, 64
Oehlenschläger, Adam 119
Orley, Bernard van, maler 47, 49, 60
Ottheinrich, pfalzgreve 46
Outhinkarl, møntmester 26, 27, 29, 33-35

-
- P** Palmerston, H.J.T. 202
Parsberg, Manderup, rigsråd 70
Parsberg, Oluf, rigsråd 155, 161
Pentz, Christian v., rigsgreve, guvernør i Glückstadt 74
Philip, Allan 177
Philip (Gottorp) 102
Plötz, H.H., maler, 203
Pontoppidan, Erik, biskop 133
Pouch, Ludvig, læge 156-158

-
- R** Ramel, Henrik, rigsråd 68
Rantzau, Ditlev 124
Rantzau, Frantz, rigshofmester 74, 75
Rantzau, Henrik 124
Rantzowin, Anna 124
Rantzowin, Margreta Hedewigh 124
Rantzowin, Margrethe Helvig 124

- Reedtz, Peter, kansler 153, 156, 159, 161
 Reitzel-Nielsen, E., jurist 165
 Ravinius, Rasmus, præst, forfatter 112, 117
 Resen, Hans Poulsen, biskop 105
 Resten, Bernhard von 63
 Reventlow (slægtsnavn) 185
 Rhuman, Hans 158
 Riant, Paul 37, 42
 Richard Løvehjerte 39, 41, 45
 Robert af Flandern 39, 44
 Romanelli, Pietro 36
 Rosenkrantz, Christoffer, godsejer 148
 Rosenkrantz, Jørgen, rigsråd 70
 Rosensparre, Oluf, rigsråd 71
 Rosensparre, Steen, rigsråd 117
 Rubow, Axel, nationaløkonom 165
 Rudolf II, tysk kejser 97
 Rudolf (Halberstadt) 99, 102
 Rumohr, Anna 124
-
- S** Saxo, historieskriver 13, 40-42, 45, 114-117, 119
 Schack, Hans, feltmarskal 153, 156, 162
 Schimmelmänn, H. Ernst, greve 185
 Schlegel, Johann Heinrich, historiker 122, 131, 132
 Schmidt, Holger, arkitekt 12
 Schow, Niels Iversen, filolog, arkæolog 180
 Schultz, C.G., arkitekt 11, 12
 Schydtz, J.L. 121
 Scott, Walter 36
 Secher, V.H., arkivar, retshistoriker 137, 145, 165, 166
 Sehested, Hannibal, rigsskatmester 74-76, 153, 154, 160-162
 Sigbrit (Villom), moder til Dyveke 48, 49
 Sigismund III, polsk og svensk konge 105
 Sigurdsson, Harald, norsk jarl 24, *se også Harald Hårderåde*
 Singer, Hans W. 51
 Sittow, Michel, maler 47, 48, 59, 61, 62
 Skeel, Albret, rigsadmiral 67
 Skaaning, Holger Oluf 149
 Skaare, K. 24, 25, 27, 35
 Slange, Niels, kancellimedmand, historiker 134, 148
 Sofie (Celle), gift med Georg Frederik af Ansbach 102
 Sofie af Mecklenburg, dronning af Danmark, gift med Frederik II 102
 Sofie af Pommern, dronning af Danmark, gift med Frederik I 102
 Sofie Amalie, dronning af Danmark, gift Frederik III 102, 118
 Stang, Fr. 169
 Sterck, Lorenz, rentemester 64
- Stone, Lawrence, historiker 143
 Strindberg, August 197
 Stærkodder 117, 119
 Stöchel, N.C.L. 165
 Sumerled, møntmester 26
 Svane, Hans, (ærke)biskop 152-157, 161, 162
 Svend Estridsen 22-24, 27-29, 32-35
 Svend Tveskæg 14, 17, 18, 21
 Sverre, norsk konge 117
 Swane, Leo, kunsthistoriker, museumsdirektør 60, 61
 Syv, Peder, præst, kgl. filolog 166
-
- T** Tacitus 197
 Tandrup, Leo 68
 Timm, Reinhold, maler 129, 133
 Torstensson, L., svensk feltherre 101
 Troels-Lund, Troels, historiker 68, 70
 Trolle, Herluf, rigsråd, admiral 149
 Trolle, Niels, rigsråd, statholder i Norge 154
-
- U** Ulfeldt, Corfitz, rigshofmester 74-76
 Ulfeldt, Ebbe, dansk generalmajor, svensk rigsråd 74
 Ulfeldt, Jacob, rigskansler 71
 Ulfstand, Hak, rigsmarsk 68
 Ulrik af Mecklenburg (Schwerin) 102
 Ulrik af Schwerin, ærkebiskop, søn af Christian IV 96, 98, 102
 Ulrik den Ældre af Schwerin, ærkebiskop 94-96, 98, 102
 Urne, Sivert, rigsråd 156
-
- V** Valkendorf, Erik, ærkebiskop af Trondheim 48
 Vedel, Anders Sørensen, historiker 112
 Vermeyen, Jan Cornelisz, maler 61
 Victoria 202
 Vilhelm af Æbelholt, abbed 40
 Vinding, Rasmus, professor 171
 Vinstrup, Peder, biskop 81
 Voigt, J.K.W. tysk naturforsker 185
-
- W** Westen, Thomas von, missionær 131
 Wilbrand af Oldenburg 42
 Wilhelm I, tysk kejser 203
 Wilhelm af Celle, hertug 96, 102
 Winkler, Friederich 51
 Wolf, J. J., professor, forfatter 112
 Wolf, Knud, rådmand 154
 Wuchters, Abraham, maler 152
-
- Æ** Æthelred 26, 27

Bidragyderne

C. J. Becker (*1915), dr. phil., professor, nordisk arkæologi og europæisk forhistorie, Københavns Universitet.

Troels Dahlerup (*1925), dr. theol., professor, historie, Aarhus Universitet.

Svend Ellehøj (1924-88), dr. phil., professor, historie, Københavns Universitet.

Ole Feldbæk (*1936), dr. phil., professor, historie, Københavns Universitet.

Bernhard Gomard (*1926), dr. jur., professor, retsvidenskab, Københavns Universitet og Handelshøjskolen i København.

Knud J. V. Jespersen (*1942), dr. phil., professor, historie, Syddansk Universitet; kgl. ordenshistoriograf.

Flemming Lundgreen-Nielsen (*1937), dr. phil., docent, dansk litteratur, Københavns Universitet; Selskabets redaktør fra 1998.

Olaf Olsen (*1928), dr. phil., professor, middelalderarkæologi, Aarhus Universitet, fhv. rigsantikvar; vicepræsident og formand for Selskabets humanistiske klasse 1983-89.

Holger Rasmussen (*1915), dr. phil., europæisk etnologi og etnologi, fhv. overinspektør ved Nationalmuseet.

P. J. Riis (*1910), dr. phil., professor, klassisk arkæologi, Aarhus Universitet og Københavns Universitet; Selskabets redaktør 1970-75, dets præsident 1975-82.

Else Kai Sass (1912-87), dr. phil., professor, kunsthistorie, Aarhus Universitet og Københavns Universitet.

Ditlev Tamm (*1946), dr. jur. & dr. phil., professor, retsvidenskab, Københavns Universitet.

H. C. Ørsted (1777-1851), dr. phil., professor, fysik, Københavns Universitet, direktør for Polyteknisk Løreanstalt; Selskabets sekretær 1815-51.

